

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

KOVÁCS SÁNDOR

AZ ANGOLSZÁSZ–MAGYAR UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK A 19. SZÁZADBAN

PHD ÉRTEKEZÉS

TÉMAVEZETŐ: BALÁZS MIHÁLY

NOVÁK GYÖRGY

SZEGED

2007

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS	3
1. A MAGYAR–ANGOL–AMERIKAI UNITÁRIUS KAPCSOLATOK ALAKULÁSA 1821-TŐL 1848-IG	6
1.1 <i>A Brevis Expositio</i> előzményei. Az eddigi kutatási eredmények összegezése	6
1.2 <i>A Brevis Expositio</i> erdélyi fogadtatása és szerkezete	16
1.2.1 Kozma János id. fordítása	18
1.2.2 Vargyasi Máté Elek fordítása	19
1.2.3 Körmöczi János fordítása	20
a. <i>A Brevis Expositio</i> felépítése	20
b. Körmöczi János: Az Angliában vagy Britániában és Scotiában lévő unitáriusokról új dátumok.	23
1.3 Az Angliában élő unitáriusokhoz	28
1.3.1 Mit írt Nagy Lázár az angoloknak?	30
1.4 Körmöczi és az angol unitarizmus	33
1.5 A Molnos–Bowring–Körmöczi háromszög és az „erdélyi populáris literatúra”	38
1.6 Bölöni Farkas Sándor napnyugati utazása	45
1.7 Székely Mózes angliai látogatásának következményei	54
1.8 Újabb adatok Jakab József angliai útjához	57
2. ANGOL UNITÁRIUSOK ERDÉLYBEN, MAGYAR UNITÁRIUSOK ANGLIÁBAN 1858–1859	60
2.1 John Paget János (1808–1892) és Erdély	60
2.1.1. Az erdélyi segélykérés amerikai visszhangja	67
2.2 Edward Tagart erdélyi látogatása 1858-ban	70
2.3 Alfred Steinthal kettős küldetése. Ismeretlen Kossuth-levelek	73
2.4 Ferencz József és Buzogány Áron 1859. évi londoni látogatása	80
2.5 A Manchester New College magyar diákjai	83
2.6 Az ösztöndíjalapítástól a szervezett kapcsolatok kiépítéséig. Az 1860-as évek az angol–magyar unitárius levélváltás tükrében	90
2.7 Az amerikai unitárius kapcsolatok kiépítése a kiegyezés után	105
2.8 J. J. Tayler erdélyi látogatása	110
3. AZ ANGOL–AMERIKAI–MAGYAR KAPCSOLATOK ALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE 1870-TŐL 1905-IG	112
3.1 John Fretwell (1837–1909) és Jókai Mór	112
3.2 Fretwell Magyarországon és Erdélyben	120
3.3 Kovács János (1846–1905) és a kolozsvári „English Conversation Club” története	134
3.3.1 A Channing House School és a Sharpe alapítvány	140
3.3.2 Angolok és/vagy franciák	143
3.3.3 Az English Conversation Club első éve	145
3.3.4 Az 1879. évi székelykeresztúri emléksinat. Alexander Gordon Magyarországon és Erdélyben. Andrew Chalmers a kolozsvári angol klubban	154
3.3.5 Angolok és amerikai látogatók a kolozsvári English Conversation Clubban 1881–1896	160
3.3.5.1 Joseph Henry Allen és a legősibb unitárius közösség	160
3.3.5.2 James Thompson Bixby erdélyi körútja	170
3.3.6 Az English Conversation Club 20. születésnapja. Angolok és amerikaiak Kolozsvárott a millennium évében	184
3.3.7 Az ezredfordulótól az alapító elnök haláláig	188
3.4 Kitekintés a 20. századra. Az angol–amerikai–magyar unitárius kapcsolatok teológiai és egyháztársadalmi mérlege	191
BIBLIOGRÁFIA	195
Források	195
Nyomtatott források	195
Könyvek	195
Napilapok, folyóiratok	196
Szakirodalom	197

Bevezetés

Az angolszász–magyar protestáns kapcsolatok történetének mostohagyermekével, az unitárius egyházal foglalkozunk dolgozatunkban. Az angol–amerikai–magyar érintkezési viszonyok tizenkilencedik századi, az unitárius egyház intézményrendszere köré épülő eseménytörténete, úgyszólván ismeretlen a szakma előtt. Ennek több oka is van: a felekezet számaránya és elszigeteltsége, a legkülönbözőbb könyvtárakban és levéltárakban szétszórt, nehezen hozzáférhető anyag, ugyanakkor az erdélyi unitáriusok intézményrendszerének, hitének, történelmének ismerete is nehezítette a kutatást. Szerencsés egybeesés – isteni gondviselés –, hogy az értekezés szerzője, unitárius lelkészként majd tanársegédként nem csak Kolozsvárott, de Oxfordban és Manchesterben is kutathatott. A dolgozat módszere, a fentiekben jelzett körülmények következtében is, bátran későpozitivistának is tekinthető. Nem tiltakoznánk ez ellen a megjelölés ellen, hiszen tisztában vagyunk azzal, hogy az irodalmi, politikai, gazdasági, eszmetörténeti, kapcsolatok elmélyült elemzése elképzelhetetlen lesz anélkül az intézményes háttér nélkül, amelynek új forrásait szólaltatjuk meg. Ez persze azt is jelenti, hogy az egyes részterületek árnyalt, a felsorolt szakmák módszertani kérdéseit is érintő elemzésére nem vállalkozhattunk, hiszen ahhoz egy sor szakterület szakemberévé kellett volna válnunk az anyag feltárásával párhuzamosan.

Így értekezésünk irodalomtörténeti vonatkozású fejezetiben – 1.5 *A Molnos–Bowring–Körmöczy Háromszög és az „Erdélyi Populáris Literatura”, 3.1 John Fretwell (1837–1909) és Jókai Mór* – nem vállalkoztunk John Bowring Petőfi fordításainak elemzésére, vagy az angol és amerikai Jókai-recepció újraértelmezésére, hanem a háttér intézményt és annak vezetőit mutattuk be, azt, pl. hogy hogyan használta fel John Bowring unitárius kapcsolatait fordításai népszerűsítésében. Fretwell – Jókai esetében az *Egy az Isten* geneziséét vettük vizsgálat alá, megkíséreltük bemutatni az angol–amerikai unitárius olvasók recepcióját.

Dolgozatunk politikai vonatkozású fejezetei részint Bölöni Farkas Sándorral (1.6 fejezet), részint Kossuth Lajossal (2.3 fejezet) kapcsolatosak. Az amerikai demokráciát felfedező székhely nemes esetében azt igyekeztünk bizonyítani, amit az eddigi kutatás nem vett számításba: Bölöni Farkas egyházdiplomáciai küldetését és annak következményeit. A Kossuth fejezetben Magyarország kormányzójának unitárius kapcsolatait vázoltuk. Rámutattunk arra, hogyan használta fel azokat céljai elérésére. Kossuth angliai és amerikai beszédeinek retorikáját nem állt szándékunkban elemezni, ehelyett az egyház és politikum összefonódottságát, az unitáriusok lobbizási stratégiáit mutattuk be.

A *Channing House School és a Sharpe alapítvány* című fejezetben (3.3.1), pl. nem térhettünk ki a nőoktatás, illetve a nemek harcának igen-igen terjedelmes irodalmára, meg kellett elégednünk egy rövid felsorolással és annak hangsúlyozásával, hogy az erdélyi nőoktatás sokat köszönhet az angol unitáriusok támogatásának.

A kolozsvári *English Conversation Club* történetét ismertető terjedelmes fejezetben (3.3) a magyarországi anglisztika szempontjából is érdekes területet cserkészünk be. A klubnak az angol nyelv művelésében és terjesztésében vállalt szerepére utaltunk ugyan, de tisztában vagyunk azzal, hogy ennek mérlegét korántsem készítettük el. A *Budapesti English Club* története nincs még megírva, dolgozatunkban erre nem térhettünk ki, azonban az angol nyelvoktatás magyarországi történetében a két nyelvklub helyet kell, hogy kapjon. A kolozsvári *English Club* vendégeinek bemutatásakor újból az unitárius egyházra és az egykori peregrinusokra tevődött át a hangsúly.

Jelen pillanatban úgy látjuk, hogy értekezésünk összeállításában az eseménytörténet többé-kevésbé lineáris követése látszott célravezetőnek. A monográfia és adattár sok esetben nem éppen szerencsés egybeesése helyenként nehézkessé teheti a dolgozat olvasását, ezért törekedtünk arra, hogy az eseménytörténet gerince lehessen a leírtaknak. A végleges, esetleg publikációra szánt formába öntés során mindenesetre mérlegelendő egy adattár összeállítása.

Végül, de nem utolsó sorban szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkám során tanácsaikkal, szakmai tudásukkal segítettek. Köszönöm Balázs Mihály szakirányítónak, hogy a készülő dolgozatot többször is elolvasta és tanácsaival segített. Illesse köszönet a kutatásban nyújtott önzetlen segítségéért Sue Killorant a Harris Manchester College, Oxford könyvtárosát, Ann Peart-ot a Manchester College principálisát, Molnár B. Lehel az erdélyi unitárius egyház levéltárosát, példás segítőkészségéért és végtelen türelméért. Hasonlóképpen köszönöm Bíró Gyöngyi tudományos kutató hasznos tanácsait. Külön köszönettel tartozom Hoffmann Gizellának, nem csak a német nyelvű szövegek fordításáért, hanem igényes tanácsaiért, biztatásáért és azért a türelemért mellyel dolgozatom írása során végigkísért.

1. A magyar–angol–amerikai unitárius kapcsolatok alakulása 1821-től 1848-ig

1.1 A *Brevis Expositio* előzményei. Az eddigi kutatási eredmények összegezése

A magyar unitarizmus angol és amerikai kapcsolatainak történetét tudományos igénnyel még nem dolgozták fel. A tárgykörben jelentek meg értékes rész tanulmányok, elsősorban a *Keresztény Magvető* című folyóirat különböző évfolyamaiban,¹ de ifj. Fabiny Tibor 1981-ben készült doktori dolgozatától eltekintve nem készült el az angol–magyar unitárius érintkezések monográfiája.² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nagyobb összefoglalókban ne hivatkoznának olykor-olykor az unitáriusokra is.

Gál István volt az első magyar tudós, aki írásaiban az unitáriusok angol kapcsolatainak kivételes fontosságára felhívta a figyelmet, mi több, *Magyarország és az angolszász világ. Egy kézikönyv tervezete* című, 1943-ban írott, a külügyminisztérium kulturális osztályának benyújtott memorandumában, meggyőzően érvelt az angol–amerikai–magyar történeti, politikai, gazdasági, vallási, szellemi érintkezések feldolgozásáért és egy kézikönyvben való összegyűjtéséért.³ Az átfogó, minden területet felölelő monográfia *Unitárius kapcsolatok* fejezetét Szent-Iványi Sándor⁴ (1902–1983) lelkész lett volna hivatott megírni. Szent-Iványi még kolozsvári évei alatt lefordította és kiegészítette Earl Morse Wilbur *Our Unitarian Heritage* című művét. Szent-Iványit kiterjedt angol és amerikai kapcsolatai, kiváló

¹ A *Keresztény Magvető* (a továbbiakban KerMagv) a leghosszabb életű, ma is megjelenő erdélyi magyar nyelvű teológiai és egyháztársadalmi folyóirat. 1861-ben alapították Kriza János (1811–1875) és Nagy Lajos (1828–1910) unitárius kollégiumi tanárok. Hasábjain tanulmányok, fordítások, elmélkedések, életrajzok, oktatási-nevelési kérdések, történelmi adatok, könyvismertetések jelentek meg. 1870-től negyedévenként, 1875 óta havonként jelent meg. 1918-ig 53 kötete látott napvilágot. Két évi kényszerszünet után 1922 elején indult újra, eleinte négy, majd 1928-tól évi hat füzetben. Az 1944 augusztusában megszakadó sorozat 1971-ben a 77. évfolyammal folytatódott. Az angol–amerikai–magyar kapcsolatok alakulásáról részletesen tudósítottak a folyóirat hasábjain.

² FABINY Tibor, *Fejezetek az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak történetéből...*, Szeged, 1981. (Kézirat, a továbbiakban FABINY)

³ GÁL István, *Magyarország és az angolszász világ*, szerk. FRANK Tibor, GÁL Ágnes és GÁL Julianna, Argumentum – OSZK, 2005, 276–277. (A továbbiakban GÁL.)

⁴ KOVÁCS Sándor, *Szent-Iványi Sándorra emlékezünk születésének századik évfordulóján*, Unitárius Közlöny (a továbbiakban UK), 2002, január–február 1 sz., 5–6.

nyelvismerete alkalmassá tették volna az *Unitárius kapcsolatok* megírására.⁵ A budapesti unitárius lelkész 1945 után elhagyta Magyarországot, és az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. Gál István memorandumát is elfelejthették, mert 1943 után nem történt kísérlet a monográfia összeállítására.

A román nyelvterületen íródott tanulmányok nagyjából propaganda jellegűek, politikatörténeti szempontokra fókuszálnak, és explicite nem foglalkoznak az unitáriusokkal. Egyetlen kivétel Paul Cernovodeanu, de ő is csak érinti az unitáriusok angломániáját.⁶ Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a román tudósok közül Cernovodeanu az egyetlen, aki a kolozsvári szentháromság tagadók munkásságára felfigyelt, és a románság és az Újvilág kapcsolatait tárgyaló monográfiájába beépítette a *Jacobus Palaeologus Cathechesis Christiana* című művében szereplő kulcsfigurát, Telephust, az indiánt.⁷ Talán nem lett volna érdektelen párhuzamba állítani Oláh Miklós 1530. október 1-jén Augsburgban V. Károly császárhoz intézett a konkvisztádát dicsőítő, a vallás és törvény betűjét nem ismerő bennszülötteket lekezelő sorait, Palaeologus merőben eltérő okfejtésével.

Az erdélyi unitáriusok kora újkori angol kapcsolatait vizsgálva elég bő irodalomra támaszkodhatunk mind Johann Sommer *Jacobus Aconcius* átdolgozását,⁸ mind pedig Palaeologus Erzsébet-apológiáját – *Adversus Pii V. proscriptionem Elizabethae Reginae Angliae* – és a kolozsvári unitáriusok angломániáját illetően, azonban az erdélyi

⁵ Earl Morse WILBUR, *Our Unitarian Heritage. An Introduction to the History of the Unitarian Movement*, Beacon Press, Boston é. n. című művét az amerikai unitáriusok Vallásoktatási Osztályának (Department of Religious Education) felkérésére írta, első kiadása 1925-ben, ötödik és egyben utolsó 1956-ban jelent meg. Szent-Iványi Sándor fordítása az általa szerkesztett *Szabadelvű Vallásos Értekezések* sorozat tizenegyedik darabjaként jelent meg *A mi unitárius örökségünk. A szabadelvű kereszténység összefoglaló története* címen az *Unitárius Sajtó és Iratgyűjtő Bizottság* kiadásában 1937–1938-ban.

⁶ Paul CERNOVODEANU, *Contributions to Lord Paget's Journey in Wallachia and Transylvania (1702)*, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Tome XI(1973) No. 2, 275–284.

⁷ Paul CERNOVODEANU, Ion STANCIU, *Imaginea lumii noi în țările române și primele lor relații cu statele unite ale Americii până în 1859*, București, 1977, 15–19. Vö. *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta BALÁZS Mihály, Budapest–Kolozsvár, 2003, 42–80, 91–116.

⁸ PIRNÁT Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Budapest, 1961, 21–29. Vö. AART de GROOT, *Kämpfen für Wahrheit und Einheit in der Kirche: Acontius und Sommer über die „Stratagemata Satanae“ (1565, 1570)* = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries, Budapest, 79–89. Magyar változata: *Harcolni az igazságért és az egyház egységéért. Acontius és Sommer a „Stratagemata Satanae” (1565, 1570)*, ford. Koncz László, *KerMag*, 2004/2, 140–147.

fejedelemségben és a szigetországban működő heretikusok – a könyvek ide-oda áramlásának köszönhető – kapcsolatait semmiképpen sem szabad eltúlozni. Ugyanakkor nem hallgathatjuk el a 16. századi kolozsvári unitárius kollégiumban kibontakozó Erzsébet-kultusz néhány válaszra váró kérdését sem, köztük a *De falsa et vera...* című, a lengyel és magyar antitrinitáriusok manifesztumának tekinthető munka feltételezett 1570. évi második, az angliai Erzsébet királynőnek ajánlott kiadását.⁹ E kérdést legutóbb Balázs Mihály taglalta a *De Falsa et Vera Unius Dei Patris Filii, et Spiritus Sancti Cognicione egy példányáról (Adalék az erdélyi antitrinitáriusok angol kapcsolatainak történetéhez)* című tanulmányában.¹⁰

A magyarországi diákok újkori angliai egyetemjárásáról készült összefoglalókban a református diákok mellett az unitáriusok is helyet kaptak. Gömöri György 2005-ben megjelent *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789* című kötetében felsorolja azokat az unitáriusokat, akik az oxfordi, cambridge-i vagy londoni kollégiumokban megfordultak. Mindössze öt név: Ádám Rázmán (Erasmus) Péter,¹¹ Szentiványi Márkos Dániel,¹² Régeni Mihály Pál,¹³ Frank Adam, ifj.,¹⁴ Várfalvi Pálfi Zsigmond,¹⁵ Kolozsvári Dimjén Pál,¹⁶ ez pedig kevesebb, mint 2%-a vizsgált időszakban Angliában megfordult diákoknak. Ennél is beszédesebb az, hogy az angol heterodoxia neves képviselőivel ápolt 17. század végi személyes kapcsolatok – Henry Hedworth, Newton és Williams Whiston közeli ismerőse volt Várfalvi Pálfi Zsigmondnak –, szinte teljességgel eltűntek az erdélyi unitáriusok kollektív emlékezetéből, így a 18. század második harmadában készült és tudós akribiával

⁹ BORBÉLY István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*, Kolozsvár, 1925. PÉTER Lajos, *A magyar unitáriusok régi angol kapcsolatai*, Unitárius Élet (továbbiakban UÉ), 1965(XIX), 2. sz. április–június. *Régi Magyarországi Nyomtatványok – Res Litteraria Vetus Operum Impressorum 1473–1635.*, eds., Gedeon BORSA et alii, Budapest, 1971–2000. 254. KLANICZAY Tibor, *Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról = Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 225–241.

¹⁰ KerMagv, 2003, 21–34.

¹¹ GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14.), 131.

¹² Uo., 165. Szentiványi Márkos Dániel angliai útjáról lásd még: GÖMÖRI György, *Angol–magyar unitárius kapcsolatok*, UÉ, 1977(XXXI), 4. sz. október–december.; JANKOVICS József, *Szentiványi Markos Dániel nyomában*, Megyei Tükör, 1972, 717. sz., augusztus 13.

¹³ Uo., 291.

¹⁴ Uo., 292.

¹⁵ Uo., 297.

¹⁶ Uo., 48.

megírt *Unitario-Ecclesiastica Historiában* a felekezet jeleseinek kora újkori angol kapcsolatairól nem találtunk említést. Más kérdés az, hogy a *Historia* folytatói – a Kozma család – a 18. és 19. századi dokumentumok másolásakor az angoloktól 1821-ben küldött levelet is beiktatták tomosukba. Várfalvi Pálfi Zsigmond 1699. évi peregrinációja után az erdélyi unitáriusok Anglia iránti érdeklődése, a kiéleződő ellenreformációs törekvéseknek is köszönhetően jó néhány évtizedig megszűnt, vagy legalábbis látens módon, csak a beavatottak szűk körében volt ismert. A németalföldi peregrinusok értesültek a szigetországi történeésekről, a fennmaradt levelezésből azonban csak Lázár István esetében tudjuk megállapítani, hogy esetleg egy angliai útról is gondolkodott volna. Lázár 1773-ban tanult Amsterdamban, a londoni unitárius gyülekezet alapítója, Theophilus Lindsey (1723–1808) pedig csak 1774. áprilisában kezdte meg unitárius lelkészi munkáját. Az első angol unitárius gyülekezet temploma, az Essex Street Chapel 1778. március 29-én Londonban nyílt meg, papja Lindsey volt.

Az erdélyi diák az angol szociniánusokra vonatkozó információit Johann Joachim Spaldingtól (1714–1804), a neves német lutheránus gondolkodótól kapta. Magdeburgban kereste fel Spaldingot, és püspökéhez intézett beszámolójában a találkozásról egyebek mellett ezeket írta:

„Tiszteletes Spálding urammal is megesmerkedtem, hogy Discursus Gratia más napra mind ebédre, 's mind vacsorára invitáltanak legyen, és ezek, kivált Spálding úr, igen sok jó dolgokat beszélletek, mind a' berlini, frankfurti etc. tudósokról, 's mind nevezetesen az angliaiakról, és Spálding úr ugyan nagyon jóvalolta, hogy Angliában Londonban el-mennék; (:utpote ubi certissima plurimos sententiae nostrae de persona J[esu] X[ris]ti, patrons haberem, cum tam ex aliis plurimi, quam etiam Arianorum eruditiores a potiori omnes, sententiam Socini de persona, J[esu] C[hristi] amplexi sunt, referente haec Tiszt. D[omi]no[rum] Spaldingio[rum], qui, uti id abuide a viris plurimis eruditis audivi, summum cum eruditis Anglicanis habent literarum commercium, et ipse quoque Socinianus, ab orbe e rudito, habetur una cum sociis suis, et primariis viris Beroliensibus etc:) ugyan ennek jóváslásából cselekedtem azt is, hogy...”¹⁷

Lázár valószínű túloz a Johann Salomo Semler (1725–1791) és társai, a poroszországi lutheránus és református lelkészek, illetve tudósok fölfogásának jellemzése során, – unitáriusoknak tartja őket – de semmiképpen nem alaptalan, hogy végső soron valami

¹⁷ Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban EUEGyLt) Reg A. Sub. Lit.H. nr. 60. Lázár István – Agh Istvánnak, 1773. október 19. Amsterdam

elvrokonságot tételez föl az iránta tanúsított jó szándékú, befogadó, szolidáris viselkedés mögött. Lázár Spalding tanácsát ugyan nem fogadta meg, és nem került személyes kapcsolatba a szerveződő angol unitárius mozgalom vezetőivel, de Lindsey munkásságát később is érdeklődéssel követte.

Az EUEGyLt-ból újabban előkerült forrásanyag – négy kéziratos fólió kötet, *Angol levelezési emlékkönyv* (a továbbiakban *Emlékkönyv*) címen, magyar nyelven őrizte meg az erdélyi unitáriusoknak az angol és amerikai hitsorsosaikkal 1825-től folytatott levelezését – is a kérdés rendszeres vizsgálatára ösztönöz. Az *Emlékkönyv* első részét, az 1825–1867 között folytatott magyar–angol levelezést Buzogány Áron egykori akadémista állította össze, elmondása szerint azért, hogy az angol–magyar kapcsolatokat dokumentáló anyag lehetőleg egy helyre kerüljön. 1868-ban Buzogány az *Emlékkönyvet* azzal a meghagyással adta át az Egyházi Képviselő Tanácsnak (a továbbiakban EKT), hogy abba az angol és amerikai korrespondenciát továbbra is bemásolják. Az *Emlékkönyvet* az EKT határozata értelmében a magyar–angol–amerikai kapcsolatok hivatalos jegyzőkönyvének tekintették és 1911-ig vezették.¹⁸ Az *Emlékkönyvet* Buzogány Áron kezdte írni a vol. 1. 1-től a 111-ig, majd Benczédi Gergely folytatta 1868-tól 1873-ig (vol. 1. 112-től vol. 2. 29-ig). Benczédi 1873-ban elfoglaltságára hivatkozva lemondott jegyzői tisztségéről. Az EKT a Kovács Jánost bízta meg a jegyzőkönyv vezetésével, aki 1873-tól 1894-ig (vol. 2. 30-tól a vol. 3. 172-ig) folytatta elődei munkáját. Kovács utána ismeretlen kéz írt be 82 lapot (vol. 3. 172-től 254-ig), majd 1894-től 1911-ig Boros György végezte a jegyzői teendőket (vol. 3. 254-től, a vol. 4. 238-ig). 1911-től Ferencz József vezette a levelezés nyilvántartását, nagyon sok esetben a fogalmazványt ragasztotta be az *Emlékkönyv*be, sajnos gondatlansága miatt több lap is megsérült.

¹⁸ Az angol levelek összegyűjtéséről már 1861-ben döntött az EKT. Jakab Elek, John Paget, Kriza János, Pap Mócsi, Ferencz József és Buzogány Áron tagokat bízta meg az anyag összegyűjtésével (EKT 1861/247.).

A fentebb leírt négy főlíó, és az ezt kiegészítő autográfok – *Angol levelek, Amerikai levelek* – csak az utóbbi évtizedben kerültek kutatható állapotba. Dolgozatunkban a kéziratos *Emlékkönyv* vol. 1–4, és az *Angol levelek – Amerikai levelek* (autográfok) mellett a kapcsolatok kezdeti korszakának kutatásához felhasználtuk az angol és amerikai periodikákban nyomtatásban megjelent anyagokat is. Eddig ismeretlen források kutatásáról lévén szó, a feltárt eredményekből dolgozatunkban hosszasan idézünk.

A magyar unitarizmus angol kapcsolatainak kezdeti történetét elsőként Jakab Elek kísérelte meg összefoglalni 1890–1891-ben megjelent, a *Magyar és angol–amerikai unitárius érintkezések e század első felében* című tanulmányában.¹⁹ Jakab eredményeit is felhasználva folytatta a kutatást Lőrinczy Dénes (1899–1962) papjelölt, manchesteri akadémista, akinek 1923. július 4-én a *Unitarian Historical Society* felkérésére *English Unitarianism and the Hungarian Unitarian Church* címen tartott előadását a történelmi társaság kinyomtattatta.²⁰ Az angol–magyar kapcsolatok történetét legteljesebben Borbély István dolgozta fel Simén Domokosról írott szaktanulmányában.²¹ Az 1928 után íródott dolgozatok Jakab Elek, Lőrinczy Dénes és Borbély István kutatásaira alapoztak, és lényegében az általuk feltárt eredményeket ismételték meg.

Angol nyelvterületen H. John McLachlan, idehaza ifj. Fabiny Tibor – 1979-ben, Dávid Ferenc halálának 400 évfordulóján a siklósi konferenciára írott – tanulmányát leszámítva, senki nem kutatta érdemben a kezdeti kapcsolatok történetét.²² Az utóbbi években néhány jelentős résztanulmány foglalkozott a kapcsolatok alakulásával, elsősorban a 16. és 17. századi

¹⁹ JAKAB Elek, *Magyar és angol–amerikai unitárius érintkezések e század első felében*, KerMagv, 1890, 374–389. 1891, 10–42. (A továbbiakban JAKAB)

²⁰ DIONYSIUS LŐRINCZY, *The Hungarian Unitarian Church*, Transactions of the Unitarian Historical Society (továbbiakban TUHS) vol. 3., for the years 1923–1926. 20–39, 121–134.

²¹ BORBÉLY István, *Simén Domokos és kora*, KerMagv, 1926, 49–59, 109–131, 210–227. 1927, 49–58, 155–169. 1928, 37–89. (A továbbiakban BORBÉLY.)Vö. GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Kolozsvár, 1935, vol.1, 471–484.

²² H.J. MCLACHLAN, *Links Between Transylvanian and British Unitarians from the 17th Century Onwards*, TUHS vol. 17, July, 1980, 73–81. ifj. FABINY Tibor, *Accounts and Images of English Unitarians on Transylvania Three Visits: 1859–1879*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 21, 1979, 130–143.

történetekkel, gondolunk itt elsősorban Balázs Mihály,²³ Barna József²⁴ és e dolgozat szerzőjének²⁵ publikációira, ezek azonban még alig kerültek be a nemzetközi szakirodalom vérkeringésébe. Az angol–magyar kapcsolatok egyik legkiválóbb ismerőjének, Gömöri Györgynek is, csak 2005-ben jelent meg a magyar diákok angol peregrinációját egy kötetben feldolgozó műve, így a korábbi tanulmányok és közlemények nem támaszkodhattak az általa feltárt és összegzett eredményekre.²⁶ Részben ennek tudható be, hogy 1979-ben McLachlan a magyar unitárius kapcsolatok 17. századi történetét vázolva, nem lépett túl a már ismert közhelyeken, Várfalvi Pálfi Zsigmond és Frank Adam angliai forgolódását megemlítve le is zárta a korai kapcsolatok történetét, a 19. századi fejlemények ismertetésekor pedig teljes egészében Lőrinczy eredményeire hagyatkozott. David Wykes, a Dr. Williams' Library igazgatója, Pagetről írott tanulmányában az 1850-es évek angol–magyar unitárius kapcsolatiról írt ugyan, de ennek alaposabb elemzésével ő sem foglalkozott.²⁷

2005-ben Arthur Long és Alen Ruston vették górcső alá az angol–magyar unitárius kapcsolatok alapidokumentumának számító *Unitariorum in Anglia... Brevis Expositio* (a továbbiakban *Brevis Expositio*) című nyomtatvány szerzőségének és keletkezésének kérdéseit.²⁸ A szerzők szerint nem tudni pontosan, hogy a brit unitáriusok mikor és miként értesültek arról, hogy Erdélyben hitrokonaik élnek. Lőrinczy kutatásai alapján a *Monthly Repository*-ban (a továbbiakban MR) 1811-ben megjelent közleményre,²⁹ illetve John Kenrick

²³ Mihály BALÁZS, *About a copy of «De falsa et vera unius Dei... cognitione» (Additional data to the history of the English connections of the Antrinitarians of Transylvania)*, *Odredzenie i reformacja w Polsce*, Warszawa, 2003(XLVII), 53–64.

²⁴ József BARNA, *Máté Dersi's heritage: additions to the reception of Socinianism in Seventeenth century Transylvania = Faustus Socinus and his Heritage*, edited by Lech SZCZUCKI, Kraków, MMV, 443–454.

²⁵ Sándor KOVÁCS, *Contributions to late 17th century relationship of the Transylvanian Unitarians and their co-religionists in England and in the Netherlands = Faustus Socinus...* 455–466.

²⁶ GÖMÖRI, i. m.

²⁷ David L. WYKES, *John Paget, M.D., of Transylvania (1808-1892)*, *TUHS* vol. 17, July, 1980, 54–72. (A továbbiakban WYKES, *Paget...*)

²⁸ Arthur LONG and Alan RUSTON, *Unitariorum in Anglia: a Latin Message to Transylvania I-II.*, *TUHS* vol. 23, nr. 3, April, 2005, 594–594. nr. 4, April, 2006, 663–670. (A továbbiakban RUSTON.)

²⁹ *Unitarians in Transylvania*, MR, vol. VI. 1811, 31. A folyóirat 1806-tól 1826-ig Robert Aspland szerkesztésében *Monthly Repository of Theology and General Literature* címen jelent meg. 1827-től 1831-ig a BFUA megbízásából Thomas Rees (1827 július), majd William J. Fox szerkesztette. A lap címét *Monthly Repository and Review of Theology and General Literature* változtatták. 1831-től 1836. június 18-ig Fox a

1820-ban írott, *History and Actual Condition of the Unitarians in Transylvania* című cikkére hivatkoznak.³⁰ Az MR-ban egy tizenkét évvel korábban megjelent, *A Statistical Account of the Unitarian Churches in Transylvania* című francia vagy latin nyelvű brosúrára történt utalás. A kérdéses broszúra azóta sem került elő, így semmi közelebbit nem tudunk mondani szerkesztőiről. Az MR kiadói szerint a *Statistical Account* tartalmát megjelenése évében ismertette volna a *Monthly Magazine* (a továbbiakban MM). Az MM kérdéses évfolyamait (1796–1811) áttanulmányoztuk, de semmiféle az erdélyi unitáriusokra utaló hivatkozást nem találtunk. Kenrick esetében jóval szerencsésebbek vagyunk, mert tudjuk, hogy információit részint Benkő József *Transylvania Specialis*ából és Andreas Thorwächter *Siebenbürgische Quartalschrift*jéből³¹ merítette, részint egy Göttingenben tanuló erdélyi református diáktól kapta. A református akadémiták közül ifj. Szilágyi Ferenc (1797–1876) volt az egyetlen, aki nem engedelmeskedett az 1819-ben kiadott császári parancsnak, és nem tért haza Erdélybe, hanem beteget jelentett és folytatta tanulmányait.³² Minden valószínűség szerint ő lehetett az a „református diák”, akire Kenrick cikkében névtelenül hivatkozott. Tény az, hogy az 1820-as években az angol unitáriusok körében megnőtt az érdeklődés a kontinensen élő hitrokonok iránt. Az 1796-ban alapított *Unitarian Fund for the Promotion of Unitarianism by Means of Popular Preaching* 1821. június 13-án Londonban, a *Parliament Court Chapel*ben ünnepelte fennállásának tizenötödik évfordulóját. Az ünnepi gyűlésen felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint a *Unitarian Fund* vezető tanácsa a tengeren túl élő hitrokonoknak – itt nemcsak Erdélyre kell gondolnunk, hanem Svájcra, Németországra, Hollandiára, Franciaországra, Indiára és Észak-Amerikára is – kölcsönös ismerkedés reményében megküldte az angol

laptulajdonos és szerkesztő. 1836 júliusától 1837 júniusáig Richard Henry, 1837 júliusától 1838 áprilisáig Leigh Hunt szerkesztette. A lap történetéről lásd: Francis Edvard MINEKA, *The Dissidence of Dissent: The Monthly Repository, 1806–1838*, North Carolina, 1944.

³⁰ Uo., vol. XV., 1820, 193–198.

³¹ A *Siebenbürgisher Quartalschrift* 5. kötete első lapja szerint 1797-ben az unitáriusok lélekszáma 31921 volt.

³² ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti Lexikon*, Bp., 1977, 603–604.

unitáriusok hitelveit, történelmét és szervezetét ismertető *Brevis Expositio* című latin nyelvű nyomtatványt.³³

Ruston szerint az *Unitarian Fund* tagjai nem ismerték a nevükben aláírt levél tartalmát. Arra gondolhatnánk, hogy az *Unitarian Fund* elnöksége nem sok reményt fűzött a nyomtatvány sikeréhez. Hipotézisünket némiképp igazolja, hogy Angliában mindössze egy példánya³⁴ maradt fenn a Londonban nyomtatott³⁵ *Brevis Expositionak*, ezzel szemben Erdélyben öt, Berlinben és Párizsban egy-egy példányt sikerült regisztrálnunk.³⁶ A szerzőség kérdése is tisztázatlan, Ruston szerint az aláírók, Robert Aspland (1782–1845) és William Johnson Fox (1786–1864) aligha tekinthetők a *Brevis Expositio* szerzőinek.

Robert Aspland³⁷ mint lelkész, lapszerkesztő és kiadó számottevő munkásságot fejtett ki az angol unitarizmus történetében. Két jelentős folyóirat alapítása fűződik nevéhez. 1805-ben William Vidlertől (1758–1816) átvette az *Universal Theological Magazine* szerkesztését, és 1806 februárjában *Monthly Repository* címen adta ki. Aspland szerkesztésében a következő két évtizedben az MR lett a radikális nonkonformizmus és a bibliakritika unitárius szócsöve. A mintegy 1000 előfizetőt maga mögött tudó folyóirat neves szerzők írásait közölte, egyebek mellett Thomas Belsham (1750–1829), John Bowring (1792–1872), Harriet Martineau (1802–1876), Henry Crabb Robinson (1775–1867) publikációit. Aspland 1826-ban a szerkesztést átadta az egy évvel korábban alakult *British and Foreign Unitarian Association* (BFUA) bizottságának, melynek irányítását 1828-ban W. J. Fox vette át, aki az MR-t tulajdonképpen széles olvasótáborra alapozó irodalmi újsággá alakította át. Az angol unitarizmus eszméit a

³³ Earl Morse WILBUR, *A History of Unitarianism in Transylvania, England, and America*, Beacon Press Boston, é. n. 149–150. 366. (A továbbiakban WILBUR.); Vö. MR, vol. XVI. 1821, 373.

³⁴ A londoni Dr. Williams' Library PP 17.2.14 (10) jelzetű kolligátumában

³⁵ Alan RUSTON tanulmányában azt feltételezi, hogy a nyomtatvány nem Angliában készült. A *Brevis* 13. oldalán mind a nyomdász, mind pedig a kiadás helye és éve szerepel: *Londoni, Prid. Kal. Maj. MDCCCXXI. Typis Ricardi et Arthuri Taylor.*

³⁶ RUSTON, i. m., 585. Berlinben a Staatsbibliothekban (Co 6101), Párizsban a Bibliothèque National de France-ban (8-NF-705) maradt fenn egy-egy példány.

³⁷ R.K. WEBB, *Aspland, Robert (1782–1845)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/805>]

Christian Reformer,³⁸ London (a továbbiakban ChRL) vállalta fel, melyet 1815-től 1845-ig Aspland, 1845-től 1863-ig pedig fia, Robert Brook Aspland, szerkesztett. Aspland szervezői géniusza hívta életre 1805-ben a *Unitarian Fundot*, 1808-ban a *Christian Tract Societyt*, 1819-ben pedig az unitáriusok jogait védelmező *Assciation for the Protection of the Civil Rights of Unitarians* társaságot. Ő bábáskodott 1825-ben a BFUA születésénél is, és 1841-ig titkára volt a társulatnak.

William Johnson Fox³⁹ mint unitárius lelkész és politikus vált ismertté. Az 1825-ben szervezett BFUA külügyi osztálya titkáráként az Egyesült Királyság határain kívül élő unitárius közösségek életét követte figyelemmel. Az erdélyi unitárius kapcsolatoknak nem ő volt a mozgatója, 1821-ben egyike a *Brevis Expositio* aláíróinak, de egészségi állapota miatt – 1822-ben súlyos idegösszeroppanást kapott – helyét John Bowring vette át.

A *Brevis Expositio*t összeállító és megszövegező bizottság tagjairól közelebbit nem tudunk.

³⁸ A lapot 1815-ben *The Christian Reformer, or New Evangelical Miscellany* címen Robert Aspland alapította. Célja: a reformáció szellemiségének, a *sola Scriptura* elvének, és az értelm adta szabad vizsgálódásnak hirdetése volt. 1834-től a lap alcíme *Unitarian Magazine and Review*-ra változott.

³⁹ R. K. WEB, Fox, *William Johnson (1786–1864)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/10047>]

1.2 A *Brevis Expositio* erdélyi fogadtatása és szerkezete

Az angol könyvtárakkal ellentétben, Kolozsvárott a *Brevis Expositio*nak öt nyomtatott és több, mint egy tucat kéziratos másolatát tartják számon. 1861-ben Ferencz József, Edward Tagartról írt tanulmányában tizenhárom nyomtatott példányát regisztrált.⁴⁰ Az egykori kolozsvári Unitárius Kollégiumi Könyvtár⁴¹ állományában négy- az EUEGyLt-ban pedig egy nyomtatott és egy fénymásolt példányt találtunk meg.⁴² Ez utóbbi az 1990-es években készülhetett, minden valószínűség szerint Erdő János (1913–1996) teológiai tanár, unitárius püspök kérésére. Eredetije valahol lappang. A boríték fénymásoltából valamint Jakab Elek tanulmányából⁴³ megállapítható, hogy ez volt az első példány, amit Aspland és Fox aláírásával 1821. májusában vagy júniusában a kolozsvári szociniánusok teológiát tanító professzorához küldtek. A borítékon a következőket olvashatjuk: „*Transilvanie / par Vienne / A. Mons[ieur] le Professeur de Théologie / à l'Université des Sociniens / Autrich a Clausenbourg.*” Más kézzel a Clausenbourg alatt zárójelebe „*(Kolosvar)*”. A *Transilvanie par Vienne* alatt pecsétnyomóval: *Payé Paris.*⁴⁴

A *Brevis Expositio*nak nem nyomtattak sem cím, sem fedőlapot. Az egy ív terjedelmű nyolcadrét nyomtatvány 1821. április 30-án készült Arthur Taylor londoni nyomdájában. Májusban vagy júniusban postázták, 1821. szeptember 12-én pedig Körmöczi János asztalára került, legalábbis erre következtethetünk a püspöknek nyomtatvány utolsó, üresen maradt lapjára (15–16 oldal) írt bejegyzéséből: „*A[nno] 1821 die 12-a 7-bris acceptae.*” Jakab Elek

⁴⁰ KerMagv, 1861, 187. Buzogány is az *Emlékkönyv* összeállításakor tizenhárom példányt tartott nyilván!

⁴¹ A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára és Kézirattára az 1948-as államosítás után a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárába került. A kéziratár katalógusát Lakó Elemér munkája alapján 1997-ben adták ki Szegeden. Lásd: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, Szeged, 1997, vol. I–II.

⁴² Az EUEGyLt-ban levő nyomtatvány az *Emlékkönyv* első kötetében található.

⁴³ Lásd a 19. sz. jegyzetet.

⁴⁴ Az EUEGyLt-ban levő fénymásolat is az *Emlékkönyv* első kötetében van.

szerint a levelet Sylvester György (1786–1829) teológiai tanár kapta, aki az ügy fontosságát felismerve az EKT elé terjesztette, és tulajdonképpen így került Kőrmöczihez.

1821-et követően a *Brevis Expositión*nak több példánya is eljutott Kolozsvárra. Kutatásaink során öt nyomtatványt sikerült beazonosítanunk a következők szerint:

1. Az egykori kollégiumi könyvtár, U 57596 jelzetű példánya az 1820-as évek végén érkezhett Kolozsvárra, talán 1827-ben Bowring Molnos Dávidnak vagy Kőrmöczi János püspöknek küldött levelei valamelyikével. A 13. oldalon Fox neve ki van húzva és helyette a John Bowringé van beírva: „*John Bowring Esq., Unitarian Association Office, 3 Wallrock Buildings, London*”.
2. Az U 52768 jelzet alatt Bölöni Farkas Sándor 1831-ben Angliában gyűjtött könyvei között is van egy példány a *Brevis Expositióból*, ennek üresen maradt lapjain Bölöni az angliai és amerikai unitáriusok helyzetére vonatkozó megjegyzéseket tett, ezekre a későbbiekben visszatérünk.
3. Az U 72561 jelzetű füzet Simén Domokos hagyatékában található, nem tudni, hogyan és mikor került Simén tulajdonába.
4. Az U 73056 jelzetű nyomtatvány tulajdonosáról semmi közelebbit nem tudunk.
5. Az EUEGyLt-ban az *Emlékkönyvben* (vol. I.) levő nyomtatvány lehetséges, hogy a Kriza Jánosé volt, 1822 után küldhették, mert Fox neve itt is ki van húzva és helyette Bowring szerepel.

A nyomtatványok ismertetése után vessünk egy pillantást a kéziratos másolatokra és fordításokra is. A latin másolatok nem bírnak különlegesebb jelentőséggel, ezért csak könyvtári jelzetüket soroljuk fel: MsU 506, 671, 716, 780/D, I, 931/A,C, 1232/B. (Az Erdélyi Múzeum Egyesület kézirattárában – jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtár – Mss 881. jelzet alatt egy latin, az Mss 1264. alatt pedig egy magyar másolat is található.)

A fordításokra több szempontból is érdemes odafigyelni. Kutatásaink során négy fordítást sikerült elkülönítenünk: az id. Kozma Jánosét, a Vargyasi Máté Elekét, a Körmöczi Jánosét és egy ismeretlen fordítóét. A következőkben ezeket ismertetjük.

1.2.1 Kozma János id. fordítása

A kollégiumi könyvtár MsU 934, 1074 számú kéziratai nem csak tartalmukban, de kötésükben is egyeznek, egészen biztos, hogy egy műhelyben készültek. A *Brevis Expositio* MsU 934-es jelzetű, *Az Angliai Unitáriusok Hitének Históriájának 's jelenlévő vagy mostani állapotjának rövid ki tétele* című fordítás hátsó borítóján a következő ajánlás olvasható:

„Angliában, Scotiában, Cambriában, Madrasban, Északi és Napkeleti Amerikában isteni lélek sugárlása által magokat kinyilatkoztatott és mi hozzánk erdélyi unitáriusokhoz megjelentetett Unitária Szent és nemes eklézsiának lelki örömet hozott tudósító Újság Levele.

Mely nemes Keresztúrfiú széki énlaki méltóságos Sala Sámuel Úrnak néhai erdélyi fejedelemségbeli méltóságos királyi tábla egyik nagyérdemű ítélőbirójának, mint kegyes jó urának és pártfogójának lelki vigasztalására és a keresztény unitária szent hűtben való erősítésére id. Kozma János mp. Nagy Nyulasi Unitárius adminisztrátor által 1826-ban 29-a Maji Nemzetes uri szállásán ajánlott.”

Az első borítón a címnegyed fölött ez áll: „*Hatvanötödik példány vagy Exemplár.*” Az MsU 1074-es számú kézirat címlapja hasonló: „*Száz Huszon Negyedik Exemplár vagy Példány*”. A hátsó borítón az ajánlás helye üresen hagyva. Kozma János id. pártfogóinak lelki vigasztalására nemcsak az *Az Angliai Unitáriusok Hitének Históriáját* másolta, másoltatta le százhuszonnégy vagy még annál is több példányban, hanem a Sylvester neve alatt küldött latin válasz fordítását is. *Az angliai unitáriusokhoz küldött levél* címen, a tizennyolcadik darabja maradt fenn Kozma vállalkozásának. Az 1828-ban írott ajánlás Lázár Sámuelnek, a kolozsvári unitárius kollégium felügyelő gondnokának szólt.⁴⁵

A magyar nyelvű kéziratokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Kozma fordítása örvendett a legnagyobb népszerűségnek. Az MsU 2011. és MsU 859. számú 1822-ben készült kéziratok is Kozma fordításai, másolójuk azonban Kriza János torockói kisdíák, későbbi unitárius püspök volt. Az MsU 859 hetedik levelén ezt olvashatjuk:

⁴⁵ MsU 508. „Nemes Háromszékben Erdővidéki nagyajtai, mostan Kolozsváron rezideáló méltóságos Lázár Sámuel Úrnak Főtisztelendő konisztóriumunk egyik érdemes konzisztorának és nemes ottani kollégiumunk egyik hív inspektorának lelki vigasztalására. Id. Kozma János mp. Nagy Nyulasi Unitárius adminisztrátor és adsector által 1828-ban 22 Januarii ajánlott.

„Ezen levél Deák nyelven jött nyomtatásban 1821-ben szeptember 12-én. Az originál nyolc levél nyolcadrétben. Leírta Thoroczkon N[agy] Ajtai Kriza János Etymologista az 1822-dik esztendőben 9-bernek 18-dik napján.”

Talán elhamarkodott lenne azt feltételezni, hogy a tizenegy éves unitárius kisdíák kedvtelésből két példányban lemásolta a *Brevis Expositio* fordítását. Az azonban, hogy negyven évvel később Kriza János püspöksége alatt kezdődött el az angol kapcsolatok tervszerű és szervezett kiépítése, nem zárja ki teljesen feltételezésünket. A tudós püspök 1861. október 5-én keltezett és Simén Domokosnak küldött levelében egyebek mellett ezeket írta:

„Én részemről azon fogok működni, hogy viszonyunk minél szorosabbá tétessék (...) valamint, hogy eleitől fogva, már deákságom óta semmit sem óhajtottam inkább, mint ezen, már Istennek hála, folyamatba jött érintkezést.”⁴⁶

Az idézett levélrészlet alapján messzemenő következtetést nem vonhatunk le, de néhány további bizonyíték nyomán feltételezhető, hogy a torockói partikula diákja, tanárától, Sebes Páltól (1786–1864) kapott ösztönzést a szigetországban élő unitáriusok történetjének lemásolására. A bányaváros unitárius iskolaigazgatója biztosan érdeklődött az angol–magyar viszonyok alakulása iránt, és ezt püspökével is alkalomról-alkalomra megbeszélhette.

Feltételezésünk igazolására Körmöczy 1824-ben Sebes Pálhoz küldött leveléből idézünk:

„Még egy van, amit megírni jónak látok: mű írtunk az Angliai Atyafiaknak levelet, és abban amit a környül állások megengedtek, de reali existentia nostratum istic in Transylvania vagy on emlékezet, ha ez is in paribus v. copiis meg marad az Ecclesia Ládájában nem lesz superfluum meg valaha egy gondos Atyafi szemei előtt, csak hogy minden változás nélkül maradhasson meg ott.”⁴⁷

A levélrészletből megállapíthatjuk, hogy a püspök rektorával nem csak az angoloktól vett, hanem az erre küldött választ is ismertette, mi több ennek másoltatására is felhívta kollégája figyelmét.

1.2.2 Vargyasi Máté Elek fordítása

A második fordítás Vargyasi Máté Elek könyvgyűjtő tudós pap nevéhez fűződik. Máté Eleket 1786-ban szentelték pappá. Csokfálván, Abrudbányán és Tordán volt lelkész, de gyenge egészségi állapotára hivatkozva 1805-ben utolsó állomáshelyéről nyugalomba vonult,

⁴⁶ BORBÉLY, i. m., 1928, 70.

⁴⁷ Körmöczy János Sebes Pálnak 1824. szeptember 14. Kolozsvár, MsU 780/A 43–45.

Kolozsvárra költözött, ahol a régi kéziratok és könyvek között töltötte idejét. Nevéhez fűződik az a kéziratban maradt magyar nyelvű *Egyházi rendszabások...*, mely 1824-ig bezárólag kodifikálta az unitárius joggyakorlatot.⁴⁸ Kiváló egyháztörténeti ismeretei mellett fordítással is foglalkozott, és *Owen... János tudós Angluj Poëta Epigrammáinak Fordittasa J. Mathe Elek által* címen 1823-ban magyarul tolmácsolta az „angol Martialis” epigrammáit (MsU 856). A MsU 931/A–B jelzetű kézirat a *Brevis Expositio* 1821 szeptemberében készült latin nyelvű másolata, illetve *Az Ángliai Unitáriusok Hitének, Históriájának, Jelenlevő Állapotjának Rövid Ki-tétele* című magyar fordítása. Máté Elek fordításának ez az egy példánya ismeretes.

1.2.3 Körmöczi János fordítása

A harmadik fordítás a Körmöczi Jánosé, címe *Az Angliai Unitáriusok Hite, s Históriája jelen való állapotjának rövid elő terjesztése*, jelzete: MsU 780/J. Az egyházfő datálatlan autográfjának részletesebb vizsgálata előtt ismertetnünk kell a *Brevis Expositiót*.

a. A *Brevis Expositio* felépítése⁴⁹

A tizenhat oldalnyi nyolcadrét nyomtatvány nincs szerkezeti egységekre osztva, de öt jól elkülöníthető részből áll. Az első rész (1r-3r) rövid dogmatikai összefoglaló az angol unitarizmusról. A szerzők a reformátori örökségre, és „azon tiszteletre méltó nagy férfiakra” hivatkoztak, akik vallották, hogy a Szentírás a hit és a cselekedetek egyedüli szabályozója, és minden embernek sérthetetlen joga a hit kérdéseiben ítéletet alkotni. Ebből az alapelvből kiindulva tisztították meg a kereszténységet, és állították vissza azt eredeti egyszerűségébe. Ez a reformátorok koráig visszanyúló toposz különösen kedvelt volt az unitáriusok körében is. Eszerint az ősegyház tanainak tisztaságát csak úgy lehet visszaállítani, ha a gyökerekhez

⁴⁸ Vargyasi MÁTÉ Elek, *Egyházi rendszabások melyek az erdélyi keresztény unitária eklézsiák, oskolák, és az egyházi ítélőszékeken indítandó per folyásának igazgatására, szentírásbeli helyekből, hazai sarkallatos törvényekből, császári-királyi függőpecsétetes levelekből (diploma), fejedelmi dekrétumokból (rescriptum), guberniumi végzésekből, tudtára adásokból (intimatum) és főkonzisztóriummi határozásokból egybeszedegettek és IV. darabokban rendbe szerkesztettek*, Kolozsváratt, 1824-ben. (Kézirat az Unitárius Püspökség Kolozsvári Könyvtárában.)

⁴⁹ Jakab Elek idézett tanulmányában közli a teljes fordítást.

nyúlnak, és az egyházat a szentháromság tanától korrumpálatlan, eredeti állapotába állítják vissza. Ezt a munkát az emberben lakozó okosság, a ráció segítségével lehet elvégezni, mi több, Isten ígéjének magyarázásában erre kell támaszkodni. Úgy gondoljuk, nem tévedünk, ha a *Brevis* okfejtését a közös, Angliában elsősorban John Locke munkásságán átáramló szociniánus örökségben keressük. Az Erdélyben is tanító Joachim Stegmann érvrendszerében találunk a ráció fontosságára utaló hasonló gondolatmenetet, az azonban teljesen kizárt, hogy az angolok tőle kölcsönöztek volna. Az erdélyiek nem csak ismerték, de előszeretettel használták is a stegmanni örökséget továbbgondoló Andrzej Wiszowaty tollán megfogalmazott *Religio Rationalist*. Meglepő a *Brevis*ben és *Religio Rationalis*ban megfogalmazottak hasonlósága.

„(...) Az okosság teendője – írják a *Brevis Expositi*óban –, hogy a kijelentés bizonyítékai felett bírálatot tartson, a szentírás igaz és kétes igazságú tételeit megkülönböztesse, a valódiak értelméről ítéletet hozzon. Amit az Istentől kijelentettnek ismernek meg, azt a legnagyobb tisztelettel fogadják, s a kegyesség és szeretet kötelességén kívül semmit szentebbnek nem tartanak, mint azt, hogy azon igazságokat, melyeket a szentírásból, annak szorgalmas megvizsgálása után merítettek, nyilván és állhatatosan, de szerényen védelmezzék.”⁵⁰

És most lássuk ugyanezt Wiszowaty megfogalmazásában:

„A józan okossággal élő ember, vévén az Isten írott beszédének reguláját (melyen kívül ma egyéb bizonyos beszéde Istennek nálunk nincsen), és azzal helyesen élvén, ...ítéletet téssen, ...amely ítélettel csak az igazságnak hamisságtól való megválasztására való, hogy ki-kí maga hasznára, magának ítéljen. Nem hogy a maga ítéletét hatalommal mások lelkére kösse s regulául tegye: nem lehet senkit annak követésére kényszeríteni...”⁵¹

Kevés a valószínűsége, hogy az angolok egyenest Wiszowaty szövegéhez nyúltak volna, de hogy szociniánus, John Locke-on is átívelő tradíciót építettek tovább, az nyilvánvaló.

Ezután következik az angol unitáriusok hitének összefoglalója: Isten egy, és az Isten szeretet. Néhány közismert lokuszra és a Sömára hivatkozva bizonyították a háromság dogmájának tarthatatlanságát, majd elismételték, azt amit az erdélyiek is az unalomig tudtak: az Atya nagyobb a Fiúnál, a Szentlélek nem önálló személy, hanem Isten hatalmának megnyilatkozása vagy általa adott ajándék. A Názáretbeli Jézus a Krisztus, az élő Isten fia, aki Istentől különbözik, de ugyanakkor egy az Istennel, a kölcsönös akarat egyessége által. Szenvedései,

⁵⁰ JAKAB, i. m. 376–377.

⁵¹ KESERŰ Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, (Adattár 35.), Szeged 1997, 246.

halála „öszönül szolgálnak a bűn eltávoztatására s az igazság tiszteletben tartására”, feltámadása záloga a mi feltámadásunknak. Az üdvösség elérése nem a misztériumokban és szimbólumokban, hanem az Isten ígéjében és irgalmasságában van. A bűn és bűnbocsánat kérdésköre kapcsán kifejtették, hogy mindenkit bűnei arányában ítélnék meg, de miként a törvényhozásban a büntetést nem a bosszú, hanem a megjavulás végett róják ki, úgy Isten is a bűnösök megjavítására törekszik: „hanem hosszan tűr érettünk, nem akarván, hogy némelyek elvessenek, hanem, hogy mindenki megtérésre jusson. (2Pét 3,9b.)”

Az egyetemes üdvözülés már-már univerzalisztikus dimenzióit megnyitva, rövid, de igen fontos leírását találjuk az istentiszteletnek. A disszenter tradíciónak megfelelően a szertartások különféleségét egyházaikban Pál apostol tanítása szellemében – „A hitben erőtlent fogadjátok be, nem ítélgtevén vélekedéseit (Róm 14,1)” – elnézték, a szeretetet tartván az egyetértés kötelékének.

A *Brevis Expositio* harmadik része, a *testes veritatis* toposzát követve az angol unitáriusok történetét foglalja össze. Az igazság tanúi kezdettől fogva jelen voltak Krisztus egyházában, így a VIII. Henrik „tisztátalan és buja szerelme” során elszakadt anglikán egyházban is találni proto-unitárius apostolokat. E rész megfogalmazásakor úgy tűnik, Lindsey 1783-ban, Londonban kiadott *An Historical View...* című munkájára támaszkodtak,⁵² és a vallásos meggyőződéséért a halált is vállaló Joana Bocher és Bartholomew Legate-t tekintették a felekezet első mártírjainak. Az említett és igencsak vitatható unitárius hősök után a 17. század legnevesebb heterodox gondolkodóit mint az unitarizmus korai bajnokait vonultatták fel. Egyetlen nevet, John Locke-ét emelném ki, nem csak azért, mert a türelem és polgári szabadság buzgó védője volt, és „szerencsésen munkálkodott nemcsak az emberi ész természete és művei előadásában, de az okosságnak az Isten ígéje magyarázásánál törvényes jogába visszahelyezésében is”, hanem mert Locke és fegyvertársai alkotják azt a láncszemet,

⁵² Theophilus LINDSEY, *An Historical View of the State of the Unitarian Doctrine and Worship from the Reformation to Our Own Times. (With some account of the obstructions which it has meet with at different Periods)*, London, 1783. (A továbbiakban LINDSEY.)

mely összeköti a magyar, a lengyel, a németalföldi és az angol heterodoxiát. Locke, Newton, William Whiston, Samuel Clarck felsorolása után a londoni első – nevében is – unitárius gyülekezet alapítóját, Theophilus Lindsey-t mutatták be a *Brevis* megfogalmazói.

A negyedik részben az unitáriusokkal rokon felekezeteket, a presbiteriánusokat, independenseket és baptistákat ismertették, illetve azt, hogyan hatott az egyistenhit a disszenter egyházakban és kik voltak első apostolai. Az independensből unitáriussá lett „mind maga századában, mind minden más századokban híres philosophus”, Joseph Priestley angol fizikus és vallásreformátor szellemi portréja és élettörténete megrajzolása után az unitárius *société* alakulásáról szóltak. Először a *The Unitarian Society, for Promoting Christian Knowledge and the Practice of Virtue by the Distribution of Books*, majd az *Unitarian Fund* célkitűzéseit ismertették.

A közlemény utolsó, befejező részében az ír misszióról, és a teológiai irodalom alakulásáról számoltak be. Az unitarizmus jövőjét, töretlen fejlődését a bibliakritika és a tudományok fellendülésében, és ezek okos kiaknázásában látták.

Az unitárius kereszténység megismertetése, az erényesség és az emberiség boldogulásának munkálása érdekében az *Unitarian Fund* szívesen vesz minden tudósítást a világ különböző részein élő hasonló társulatoktól – ezzel a gondolategységgel, illetve a Madrászban és az Amerikai Egyesült Államokban élő unitáriusok megemlékezésével zárult a *Brevis Expositio*. (Az erdélyiek, noha földrajzilag közelebb voltak Angliához, mint a fent említettek, mégsem kaptak helyet a világnak az *Unitarian Fund* által rajzolt unitárius földabroszán.)

b. Körmöczi János: *Az Angliában vagy Britániában és Scotiában lévő unitáriusokról új dátumok.*

A *Brevis* nem véletlenül került a püspök és a konzisztórium asztalára. Körmöczi angol szimpátiája régi gyökerű, az egyházfő már akadémista korában jegyzeteket készített a szigetországbán élő hitrokonokról. Az Unitárius Kollégium MsU 424. számú kézírata valószínűleg Körmöczinek Göttingenben készült feljegyzéseit tartalmazza. Benczédi

Gergely adta az autográfának a *Körmöczy János akadémiai jegyzetei* címet. Ennek első hosszabb része *Európa históriája politikai tekintettel* című 123 oldalnyi kézirat Csetri Elek szerint „valójában G. Chr. Gebauer *Anleitung zur Kenntniss der europaeischen Staatenhistorie*, – Leipzig, 1788 – alapján készített jegyzetek”. A második rész *Az Angliában vagy Britániában és Scotiában lévő unitáriusokról új dátumok* (a továbbiakban *Új dátumok...*) Csetri megállapítása szerint 1787-ben Kolozsvárott íródott.⁵³

Szerintünk a kéziratban olvasható 1787-es dátum nem a keltezés, hanem Gottlieb Jakob Planck *Neueste Religions-Geschichte*-jének kiadására vonatkozik.⁵⁴ Az *Új dátumok...* tulajdonképpen Planck műve hetedik fejezetének fordítása.⁵⁵ Planck ismerte és használta August Wendeborn *Der Zustand des Staats, der Religion... in Grosbritannien* művének angol unitáriusokra vonatkozó fejezetét.⁵⁶ Mind Wendeborn, mind pedig Planck bőven merített Lindsey *An Historical View...* című, az unitárius eszme fejlődéstörténetét bemutató könyvéből és így Körmöczy akaratlanul is Lindsey művének első magyar tolmácsává lépett elő.⁵⁷

A felvilágosult püspök számára az angol unitarizmus nem volt *terra incognita*. Azt nem tudjuk, mennyire ismerhette a közép-kelet-európai heterodoxia korai angol kapcsolatait, de azzal minden bizonnyal tisztában volt, hogy peregrinus elődei már az 1650-es években áthajóztak a csatornán. A holland, majd később a német egyetemeken megforduló diákok nagy része tervezte az angol szociniánusok meglátogatását. Az unitárius peregrinusok ismerhették Krzysztof Crell (Spinovius) kéziratban maradt *Epistola de statu Unitariorum in Angliáját*, ha mégsem, akkor németalföldi jóakaróik világosították fel őket arról, hogy a

⁵³ CSETRI Elek, *Körmöczy János írásai* (kézirat), 38. (A szerző kéziratát kiadásra átadta az Erdélyi Unitárius Egyháznak, de erre még nem került sor.)

⁵⁴ Gottlieb Jakob PLANCK, *Neueste Religions-Geschichte*, Lemgo: Meyer, 1787–1793.

⁵⁵ Uo. A hetedik fejezet címe: *Nachricht von den Unitariern in Grosbritannien*, 445–478.

⁵⁶ Lásd August WENDEBORN, *Der Zustand des Staats, der Religion, der Gelehrsamkeit und der Kunst in Grosbritannien gegen das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Berlin: Spener, 1785–1788 művének az angol unitáriusokra vonatkozó fejezetét *Unitarier, Arianer, Socinianer, Arminianer* 271–296. Wendeborn magyar fordítást lásd: *Nemzeteket és országokat esmértető gyűjtemény. Kiadta Kis János, I. kötet. (Nagy Britanniának egyházi, polgári és tudománybéli állapota a' 18-dik század vége felé. Wendeborn Gebhard Friderik Ágoston', londoni predikátor' munkája szerint rövid summába foglalta Zigán János, Pest: N. Kiss István könyvtárosnál, 1808.*

⁵⁷ Vö. *Az Új dátumokat...* LINDSEY, i. m. következő részeivel: 479–486, 498–515, 529–551.

szigetországban szociniánusok élnek. (Lásd Samuel Crell, majd fél évszázaddal később Lázár István leveleit).⁵⁸ Lázár, Körmöczinek küldött egyik leveléből arra következtethetnénk, hogy a göttingeni peregrinus valamiféle összeköttetésben állt a londoni unitáriusokkal. 1797. július 30-án kelt levelében kérdi Lázár István Körmöczitől:

„A londoni unitárius papnak vette-e a tisztelendő úr levelét? S ha igen, mit írt valami nevezetessé? Ezekről jó szívvel venném tudósító levelét.”⁵⁹

Az, hogy Körmöczi levelezett a londoni unitárius pappal, nem zárható ki teljességgel. Hagyatékában egyelőre nem találtunk Lindseynek küldött vagy tőle kapott levelet sem. Lindsey kiadott leveleiben nincs utalás Erdélyre és az ott élő unitáriusokra.⁶⁰ Az egyetlen Erdélyre vonatkozó adat az említett *An Historical View...* című műben olvasható. A Dávid Ferenc és Fausto Sozzini közötti krisztológiai vita ismertetésekor egy lábjegyzetben Kolozsvár kapcsán Lindsey megjegyezte, hogy jól megerősített város, és hogy a szociniánusoknak itt – 1755-re utal – jól működő iskolájuk és nyomdájuk van, és lélekszámuk is számottevő.⁶¹ Ha Lindsey nem is tudott részleteket a 18. század közepén Kolozsvárott élő unitáriusokról, a Dávid–Sozzini közötti vita leírásával kárpótolta olvasóit a közelmúlt magyar unitárius vonatkozásainak hiányos ismeretéért. Az Essex Street unitárius lelkésze könyvének harmadik részében egy egész fejezetet szentelt a Dávid Ferenc és Fausto Sozzini között zajlott disputa leírásának. Az *On the Controversy Betwixt Francis Davides and Faustus Socinus*,

⁵⁸ KOVÁCS, *Contributions...* 455–466.

⁵⁹ Boros György volt az, aki Körmöczi és Lindsey esetleges kapcsolatára felhívta a figyelmet. Az *Emlékkönyv* első kötete első lapján a következő szójegyzetet tette: „Az angolokkal való érintkezés jóval korábbi nyomára akadtam Lázár István püspöknek Körmöczi János későbbi püspökhez Göttingába írt levelében. Minthogy tudtommal ismeretlen volt az előbbi érintkezés, szó szerint ide iktatom a levélből: 1797. július 30-án kelt levelében kérdi Lázár István Körmöczitől: *A londoni unitárius papnak vette-e a tisztelendő úr levelét? S ha igen mit írt valami nevezetessé? Ezekről jó szívvel venném tudósító levelét.* Ebből tisztán kivehető, hogy Körmöczi levelezésben állott egyik angol unitárius pappal 1797-ben, tehát összeköttetésünk csaknem egybeesik az angol unitárius név használatával s az első gyülekezet megalakulásával. 1912. július 3. Boros György.” Nyomtatásban csak 1924-ben közölte észrevételét. Vö. Boros György, *Száz esztendő az unitarizmus múltjából*, KerMagv, 1924, 219.

Angol nyelven Ferencz József írt egy rövid értekezést a kérdéstről, lásd *Essex Church and Hungarian Unitarianism*, *The Inquirer*, January 26, 1935, 44.

⁶⁰ H. McLACHLAN, *Letters of Theophilus Lindsey*, Manchester: The University Press, 1920. Uő. *More Letters of Theophilus Lindsey*, TUHS, 3/4 (1923–1926), 361–377.

⁶¹ LINDSEY, i. m., 154.

*Concerning the Worship of Jesus Christ*⁶² című fejezet megírásakor Lindsey több forrásból is merített – Sozzini,⁶³ valamint Johann Lorenz von Mosheim⁶⁴ műveiből –, és a gyér adatok ellenére tudóshoz méltó akribiával ismertette a történeteket. Megállapította, hogy a magyar unitáriusok püspöke, munkatársai – Jacobus Palaeologus, Johann Sommer és Matthias Vehe Glirius – nyomán fogalmazta meg nonadorantista doktrínáját. Dávid Ferenc Krisztus nem imádásáról, Szűz Mária és a megholt szentek segítségül hívásáról vallott felfogása Lindseynek John Jebb (1736–1786) tanár, politikus és vallásreformer hasonló gondolatmenetét juttatta eszébe:

„(...) prayer to him [Christ] is nowhere commanded in the Scriptures; and, consequently, that the addresses of Christians may with the same propriety be directed to the Virgin Mary, as to the Person of our Lord.”⁶⁵

A Dávid-Sozzini vita ismertetését követően a nonadorantizmus kérdését fejtegette a – *Of Socinus's Behavior Towards Other Unitarians, Who Refused, and Opposed the Worship of Jesus Christ*⁶⁶ – fejezetben is. Itt a Sozzini–Węgrovszki polémia kapcsán mondatja ki az előbbivel, hogy a nonadorantista tanok megfogalmazója tulajdonképpen Palaeologus volt.

„...unus etiam atque adeo, ni fallor, praecipuus fuit ex antesignanis illorum, qui Christum nec adorandum nec invocandum esse hodie affirmant, et interim tamen se christianos esse impudenter profitentur, quo vix quindqum scelerius in religione nostra depravanda, excogitari posse existimo.”⁶⁷

Ha Lindsey Krisztus nem imádása tárgyában végzett kutatásai során írott megállapításait összehasonlítjuk magyar kortársai ugyanabban az időben megfogalmazódó koncepciójával, legjobb esetben is csak mosolyogni tudunk az Uzoni Fosztó István tollán életre kelő, egyházáért mártíriumot is vállaló püspök naivságán. E beállítás szerint Dávid Ferenc tulajdonképpen galád jezsuita ármánykodás áldozata, aki meggyőződése ellenére hirdette nonadorantista tanát. Uzoni szerint Dávid azt akarta, hogy:

„Krisztus tisztelete és dicsősége az ő tagadó véleménye által még jobban kidomborodjék. Hiszen nem akkor tanulta először, hogy Krisztusért gyalázatot kell magunkra vennünk. Sokszor elmondhatta ezeket a Páli

⁶² Uo., 154–193.

⁶³ Fausto SOZZINI, *De Iesu Christi Invocatione*, Krakó, 1595.

⁶⁴ Johann Lorenz von MOSHEIM, *Institutiones historiae christianae*, Helmstedt, 1739.

⁶⁵ LINDSEY, i. m., 163.

⁶⁶ Uo., 194–211.

⁶⁷ Uo., 202.

igéket: „Mert úgy vélem, hogy az Isten minket, az apostolokat, utolsókul állított, mintegy halálra szántakul...” 1Kor 4,9–10.⁶⁸

De térjünk vissza Körmöczihez és a *Brevis Expositio*hoz.

Általánosságban a mindenkori unitárius püspökről elmondható, hogy kezét az európai heterodoxia érverésén tartotta, és figyelemmel követett minden szociniánus/ariánus/heterodox megmozdulást. Lázár halála után Körmöczi került a püspöki székbe, és püspök elődeihez hasonlóan élénk levelezést folytatott a peregrinusokkal. 1817-ben az unitárius Derzsi Kanyaró Mihály tanult Göttingenben. Körmöczi arra utasíthatta fiatal papját, hogy menjen át Angliába, sajnos a Kanyarónak küldött levél nem maradt fenn, csak a püspöknek írott válasz.⁶⁹ Ebben az angliai zavargásokra, pénzügyi nehézségeire és tetemes kiadásaira hivatkozva az ifjú kibújt az utazás kényszere alól. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Kanyaró pénzét elherdálta, és egyházának is rossz hírért keltette azzal, hogy Körösi Csoma Sándornál is eladósodott, mi több, a kölcsönkért összeget sem fizette vissza.⁷⁰

Ezek után elképzelhető az az öröm, amit 1821-ben a *Brevis Expositio* szerzett az unitárius konzisztóriumban. Az elszigeteltségben, tényleg a létéért küzdő felekezet mint mentőövbe, kapaszkodott az újólág felfedezett angol rokonságba. Körmöczi hiába rajzolt *Új dátumaiban* árnyalt képet az angol unitarizmusról, a *Brevis Expositio* valóságos eufóriát gerjesztett. Az Angliában élő hitrokonok prereformátorok koráig visszanyúló történelemszemléletét az erdélyiek fenntartás nélkül átvették, pedig Körmöczi püspök Planck művéből készített fordításában óva intett a túlzásoktól, ami az *Új dátumok...* első bekezdéséből nyilvánvaló:

„Az unitáriusok históriája Angliában úgymint bizonyos secta históriája nem lehet igen régi. Mert tudva vagyom, hogy az ő elterjedések jó elein itten törvények által megakadályoztatott, amely nem csak megújított sokszor, hanem hozzáadásokkal is megbővítve szoros megtartása kihirdettetett. Sok parlamentáris gyűlésekben az ő tudományok, mint káromlás prezentáltatott ezért reá büntetés határoztatott mint blasphemiára.”⁷¹

⁶⁸ KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, ford. MÁRKOS Albert, a bev. tanulmányt írta, a ford. ... egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, 2005. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), 298.

⁶⁹ EUEGyLt Kanyaró Mihály – Körmöczi Jánosnak, 1817. augusztus 7., Göttingen, Körmöczi hagyatéék

⁷⁰ CSETRI Elek, *Körösi Csoma Sándor indulása*, Bukarest, 1979, 195–201.

⁷¹ KÖRMÖCZI, MsU 424

1.3 Az Angliában élő unitáriusokhoz...⁷²

Az erdélyi unitáriusok hosszú tanácskozások után latinul válaszoltak az angoloknak. A Sylvester György neve alatt elküldött levélben hitrokonaikhoz hasonlóan ők is religiójuk kontinuitásának és ősiségének kimutatására törekedtek. Ezt nem csak, és nem elsősorban az angol minta inspirálta, hanem, a Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István tollán megfogalmazódó, és az 1800-as évekre általánosan elfogadott teória az unitarizmus erdélyi kontinuitásáról. Érdekes összehasonlítani az *Epistola* bevezető részét a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet második, *Az unitárius vallás keletkezése Erdélyben* című fejezetével. Lássuk csak, hogyan is kezdődik az említett fejezet:

„Őseinktől az öregek, tőlük a ránk szállott hagyomány így szól: 1540–1541 körül Kolozsvár lakosai a katolikus vallásról a lutheránusra tértek. Ez minden kétséget kizárólag igaz. Körülbelül öt évig a lutheránus vallást követték, azután pedig az unitárius vallásra tértek volna át. Ebben nagy munkás volt egynéhány férfi, legmunkásabb pedig Dávid Ferenc. Ő fölállt egy kerek köre, mely akkor a Torda utcában, most ugyanannak az utcának a túlsó sarkán áll, onnan beszédet tartott, s hirdette amaz egyedülvaló Istent. Itt az összegyűlt nagyszámú sokaságnak oly nagy hatással prédikált, hogy a hallgatóság, sőt Heltai Gáspár első pap helyeslése közepette a város papjának választották, s a piacon álló, de még egészen be nem fejezett székesegyházba vitték, itt a szószéket neki följánlották. Azután az egész várost a maga és az ő hitfelei vallására térítette...”⁷³

És most lássuk az *Epistolát*:

„Ezen szájról szájra lett által adás, mely jött eleinkről az öregek azokról üdövel reánk, tanítja: Kolozsvár (mely anya városa Erdélynek) lakosai 1540-ben és 1541-ben esztendő körül a R. Catholica vallásról által menének a Lutheránára. És mint egy öt esztendeig Lutheránusok lévén azután unitáriusok lettek némely férfiaknak kiváltképpen Dávid Ferencnek munkálkodásából.

Mert ez egy kerek körül Torda utcában prédikálván midőn egyedül az Atyát állítana amaz egy Istennek; sokak öszvetódulásában oly szerencsésen tanított, hogy az hallgató nép, sőt a plebánus Heltai Gáspár közhelybe hagyásával is a város papjának kikiáltatott, és a piaci nagy templomba vezetettván katedrát, sőt az egész város az ő vallására állott.”⁷⁴

A szó szerinti szövegátvétel mellett a *Historia* szerkezetét is felismerhetni az *Epistolában*. Az egyházzá alakulás elnagyolt története után a felekezet jeleseit portréját festették meg, majd a szertartásrendről, a patrónusokról és az iskolák állapotáról szóltak, természetesen a terjedelmi korlátok miatt nem a *Históriához* hasonló részletességgel.

⁷² Teljes latin címe: *Epistola ad Unitarios in Anglia missa. Georgius Sylvester, apud Unitarios in Transilvania Claudiopoli S[acrae] S[anctae] Theologiae Professor p.o. Unitatis Dei in Anglia Assetoribus. Salutem a Deo Patre et Domino Jesu Christo apprecatur.* (A továbbiakban *Epistola*.)

⁷³ KÉNOSI–UZONI, i. m., 149.

⁷⁴ MsU 508. *Az Angliai Unitáriusokhoz Küldött Levél*. Kolozsvár, 1822. A címnegyed fölött id. Kozma Jánosra vallóan: *Tizennyolcadik példány vagy Exemplár*. A kéziratn nincs ajánlás, fordítója ismeretlen.

A felekezet nagyjai sorában, Dávid Ferencen és Giorgio Biandratán kívül, Enyedi György és Szentábrahádi Lombárd Mihály kapott helyet. Dávid és Biandrata mint alapítók, Enyedi *Explicationes*ének⁷⁵ köszönhetően, Szentábrahádi pedig főműve, a *Summa Universae Theologiae*⁷⁶ kapcsán került be a vezetők sorába. Ugyanakkor Szentábrahádi műve hídként is szolgált a közép-kelet-európai heterodoxiába való betagolódáshoz.

Roppant érdekes, hogy miközben a *Summára*, mint az erdélyi unitárius teológia sarkcsillagára hivatkoznak, meg sem kísérelik a hitelvek összefoglalását. Láttuk, hogy a *Brevis Expositio* egy jól kidolgozott dogmatikai fejtegetéssel kezdődött. Az *Epistolában* nyoma sincs teológizálásnak, egyetlen nagyvonalú utalással, Samuel Friedrich Bock históriájához⁷⁷ utasítják angol hitrokonaikat:

„Ezen theológia dogmaticum principiumai meg vagynak a számkivettett lengyelek confessiójában melyet a brandenburgiai electornak ajánlottak volt, 's amely Erdélyben több fejedelmek által megerősítettett szóról-szóra megtaláltatik Bock Fridrieck Sámuelnek a Burgus Socinianismus históriája 71-ik és következő lapjain, ki jött Regio Montumban 1745-ben.”⁷⁸

Kolozsvárott az *Epistolának* több szövegváltozata maradt fenn. Körmöczi hagyatékában találtuk meg azt az annotált autográf kéziratot, melyben a püspök éppen a rögzített hitelvek feletti nagyvonalú elsiklást kifogásolta hitfelei részéről. Az *Epistolában* az erdélyiek azt sugallták, hogy hitük teljesen megegyezik az angol unitáriusokéval. A püspök az egyház legfőbb őreként, nem tudta elfogadni az efféle általánosításokat, ezért a válaszlevél elküldése előtt jónak látta tisztázni a teológiai kérdéseket. A *British Library*ban találtuk meg azt az 1782-ben nyomtatott *Confessiót*,⁷⁹ melyet Körmöczi 1822. november 29-én válasz gyanánt küldött a *Brevis Expositiora*. (A *Confessiót* az unitárius peregrinusok is gyakran osztogatták diáktársaiknak, arra is van példa, hogy kelendősége miatt Amsterdamban újól

⁷⁵ ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet*, [Claudiopoli 1598, typ. Heltai]. RMNY 836.

⁷⁶ *Summa universae theologiae Christianae secundum Unitarios, in usum auditorum theologiae concinnata et edita*, Claudiopoli, typis Collegii Refromatorum, MDCCLXXXVII.

⁷⁷ Samuel Friedrich BOCK, *Historia Antitrinitariorum*, Königsberg–Leipzig, 1774–1784.

⁷⁸ MsU 508.

⁷⁹ *Confessio Fidei Christianae Secundum Unitarios, inter quator in Transylvania Religiones receptas numerata Fundamentalibus Patriae istius Legibus, Diplomatus, variisque Rescriptis Caesares, verbis Regiis Capitulationibus Principium confirmata*, Cibinii die 27. Xbris, Anno 1782. A *British Library*ban jelzete: 4224.e.22. (A továbbiakban *Confessio*.)

kinyomtatatták.)⁸⁰ A püspök a nyomtatvány utolsó üresen maradt oldalán rövid levelet intézett az angolokhoz:

„In sequelam epistolarum, Londonii, Prid. Kal. Maji MDCCCXXI., Typis Ricardi et Arthuri Taylor datarum e postulado vestro pro commercio epistolarum habendo pergratum vobis futurum intelleximus, si certiores fecetis in quibusvis orbis terrarum partibus existere Unitarios. Praestitit responsum Rev. Georg Sylvester, Pastor hujus, dum vobis traditae sint necne ignoramus, his lincolis ergo accipite: centum triginta et aliquot esse ecclesias Unitarias in Transylvania, quadraginta quinque milla animarum complectentes quae animo pergarato epistolam vestram acceperunt; hinc factum est ut juvenem bonae indolis Alexandrum Binetz⁸¹ ephippiarium eo inviavimus, ut commercio literis magis frui nobis liceat, quem vobis commendatum de meliori volumus. Claudiopoli, 29, 9br., 1822. Johannes Körmöczy mp., Superintendens Unitarios in Transylvania.”⁸²

A Sylvester neve alatt elküldött *Epistolát* nem csak Körmöczy, hanem Nagy Lázár (?–1837)⁸³, a kolozsvári kollégium felügyelő gondnokának levele is megelőzte. Jakab Elek értesülései szerint Sylvester a *Brevis Expositio*t 1822. június 1-jén az EKT elé terjesztette, de ismeretlen okok miatt a konzisztórium csak 1825-ben küldte el. Sem Jakab Elek, sem Buzogány Áron nem említi *Emlékkönyvében* a Nagy Lázár felügyelő gondnok által írt azonnali választ, melyet az angolok a *Unitarian Fund* évi közgyűlésén 1822. május 29-én felolvastak, és amelynek latin eredetijét az MR 1822 júliusában (437–438), angol fordítását pedig a ChRL augusztusban közölte (253–256).

1.3.1 Mit írt Nagy Lázár az angoloknak?

Láttuk, hogy a *Brevis* szerkesztői R. Aspland és W. J. Fox a kolozsvári szociniánusok teológiát tanító professzorához címezték levelüket. Nagy Lázár első mondatával tisztázta, hogy az erdélyiek nem szociniánusok és nem Miguel Servet (1511–1553) követői, hanem az ország törvényei által szavatolt, bevett unitárius felekezet tagjai.

⁸⁰ GÁL Kelemen, *Lázár István püspök és külföldi egyetemi tanulmányai*, Unitárius Naptár, 1931, 92–102.

⁸¹ Binetz Sándor valószínűleg a kolozsvári unitárius templom építésében is részt vállalt, naplóról Binetz Istvánnak lehetett a fia. Életéről egyelőre közelebbi adatunk nincs. Vö. *Kolozsvári dolgok a XVIII. század végéről*, Ellenzék, 1902. augusztus 26, 193. sz.

⁸² *Confessio*...Szeben, 1782. A British Library kérésünkre megküldte a *Confessio* fénymásolatát, így az eredetileg Fretwell által hibás latinsággal közölt levelet ki tudtuk javítani. Vö. John FRETWELL, *Chalmers Transylvanian Recollections*, The Inquirer, January 22, 1881, 52. Itt mondok köszönetet Sue Killorannak, a Manchester New College (Oxford) könyvtárosának, a kutatásban nyújtott önzetlen segítségért.

⁸³ Nevéhez fűződik a kolozsvári magyar színház építtetése és történetének megírása. Vö. *Az erdélyi magyar színház hősora 1792–1821. Nagy Lázár visszaemlékezései* (Erdélyi Ritkaságok 1. sz.), Bev. ellátta Dr. Jancsó Elemér, Kolozsvár, 1939.

„Aestimatissimas et gratissimas litteras (...) Professori Socinianorum Claududiopolitano intitolari dignitas, obsigillatē et accuratē allatas, Theologiae Unitariae (quae nominatio Patria legibus stabilita, in Transylvania apud quoslibet religionis asseclas ita in usu est, ut aliter, videlicet Socinianos, Servetianos, etc., compellari nec placeat) Professor in Collegio Unitariorum (...) humillimē et summa cum voluptate accepit et perlegit, aliisque communicavit...”⁸⁴

Mind az ő, mind pedig a Sylvester-féle levélben megfigyelhető a felekezet jogállásának szinte kétségbeesett igazolása. Az évszázados elnyomás után valósággal kérkedtek a *recepta religio* rendszerét körülbástyázó országgyűlési végzések sorjázásában.

Nagy Lázár levelét abban a meggyőződésben írta, hogy Sylvester, mihelyt a konzisztóriumtól az engedélyt megkapja, részletes tájékoztatást küld az erdélyi unitáriusok helyzetéről. Addig is, ő, mint a 120 egyházközségben élő mintegy 40000 magyar unitárius egyik képviselője, néhány adattal szolgált az erdélyi hitrokonok múltjáról és jelen helyzetéről. Beszámolóját azért korlátozta csak Erdélyre, mert, mint írta, a magyar királyságban nem élnek unitáriusok. A Sylvester neve alatt küldött beszámolóval ellentétben, Nagy Lázár a vallásalapítók sorában meg sem említette Dávid Ferencet, a történések fonalát Miguel Servet halála utánra vezette vissza. Szerinte a genfi máglya ellobbanása után az unitárius vallást 1562 körül Lengyelországból hozta Erdélybe néhány olasz, köztük a legfontosabbak Giorgio Biandrata és Fausto Sozzini. Az unitarizmus gyorsan terjedt a fejedelemségben, olyannyira, hogy a nemesek, tanácsosok, és két fejedelem, János Zsigmond és Székely Mózes is ezt a hitet gyakorolta.

A levél a cenzoroknak is szólhatott, hiszen az unitárius felekezet közelmúltbeli töretlen fejlődéséről, és a többi felekezethez hasonló jogegyenlőségéről zengett el kisebb dicsőhimnuszt.

„...sed neve subsequis temporibus aliquod impedimentum a caeteris tribus Religionibus earumque profitentibus, Romano-Catholica, Reformata Calviniana, et Augustana Lutherana, jam tum in hocce Principatu receptis et difusis, in libero exercitio et Principatus publicis beneficiis, officiis Unitariis inferatur...”⁸⁵

Az unitáriusok jogait, miként a három másik bevett felekezetét is országos törvények szavatolják – írta –, és ezek betartására a mindenkori osztrák császár esküt tesz. Ezután az

⁸⁴ MR, vol. XVII., 437.

⁸⁵ Uo.

Erdélyben megtúrt felekezetek, a görögkeleti és a zsidó státusát ismertette, és a mindenható Istennek adott hálát, hogy sem a bevett, sem a megtúrt felekezeteket nem üldözik, hanem teljes szabadsággal bírnak, templomot, tornyot építhetnek, iskolát tarthatnak fenn stb., és egymással dicséretes békességben élnek.

„...laudanda in harmonia et mutua tolerantia vivimus, et vivunt nobiscum quilibet Dissidentes.”⁸⁶

Az unitarizmus sarkcsillaga (künszúra) a közkézen forgó latin confessio, a katekizmus és a *Summa Theologiae*.⁸⁷ Ezeket – írta – jó lenne valamikor angol nyelvre is lefordítani, és a szigetországban élő unitáriusok tájékoztatására elküldeni.

Ha Nagy Lázár levelét összehasonlítjuk az *Epistolával*, megállapíthatjuk, hogy ugyanazt a sémát követték. A magyar unitárius egyház eredetéről, történetéről, a szertartásokról, az egyházkormányzás formáiról és az oktatási intézményekről tájékoztatták angliai hitrokonaikat. Szerkezetileg tehát a Kénosi Tözsér–Uzoni Fosztó históriáját követték. Nagy Lázár visszafogottsága oldódott valamelyest a Sylvester neve alatt 1824-ben elküldött *Espistolában*, de nem lehet nem észrevenni azt a kétségbeesett megfelelni akarást, amely egyrészt minden dogmatikai különbség eltussolásával az angolokhoz simul, másrészt az elszenvedett üldözés és igazságtalanság elhallgatásával az aktuálpolitika elvárásaihoz igazodik. Nagy Lázár udvariasan, de határozottan tiltakozott felekezetének szociniánus felcímkézése ellen, Sylvesterék könnyeden nyelvbotlásnak tekinthették az ügyet. A minden teológiai és egyházkormányzati különbséget elfedő, a múltkeresés és felejtés határain mozgó angol–magyar levélváltás, hiányosságai ellenére is megtalálta útját a címzettekhez. Az 1821-ben intézményessé vált angol–magyar unitárius diplomácia gyümölcsei a 19. század második felében értek be Kolozsvárhoz.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Az 1782-ben Szebenben kinyomtatott *Confessio*ra történik utalás. 1821-ben a Koncz Boldizsár-féle káté – *Katechesis az-az keresztyéni vallásra való tanítás, mely az Erdélyben lévő Unitária Ekkle'siák' és oskolák' szükségére mostan újjonnan ki-botsáttatott*, Kolo'sváron, a Ref. Koll. Betüivel, 1819 – volt általános használatban, melynek első kiadása 1698-ban jelent meg. A *Summa Theologiae* pedig az 1787-ben kinyomtatott Szentábrahám Lombárd Mihály munkájára vonatkozik.

1.4 Kőrmöczi és az angol unitarizmus

Nagy Lázár 1822-ben küldött levele az angol unitárius közvéleményre a szenzáció erejével hatott, és azt MR-ban és a ChRL-ben mind latinul, mind angolul közzétették, így a szélesebb olvasótáborhoz is eljutott. A Sylvester neve alatt 1824-ben küldött levélnek viszont csak fordítása jelent meg a *The Unitarian Fund Register* és a *Unitarian Association for Protecting the Civil Rights of Unitarians* című évkönyvben.⁸⁸ Nem tudjuk, miért nem közölte az angol unitárius sajtó, hiszen az évkönyvek csak kevesekhez jutottak el. Azért is érthetetlen ez a hallgatás, mert az amerikaiak által Bostonban kiadott *Christian Examiner and Theological Review* (a továbbiakban ChExB) teljes terjedelmében átvette a *The Unitarian Fund* által közölt levelet,⁸⁹ mi több, az AUA 1828-ban megjelent évkönyve is újraközölte.⁹⁰ Az angolok válaszát 1825. október 19-én néhány nyomtatvány kíséretében gr. Bethlen Domokos hozta. William Fox Bethlen Domokossal küldött levélének eredetije nem maradt fenn, de egy angol másolatot megtalálunk Simén Domokos hagyatékában.⁹¹ Ennek alapján sikerült beazonosítani azt a nyomtatványt, melynek csak magyar címét – *Az unitáriusok fundamentális lajstroma* – ismertük.⁹² Ehhez a nyomtatványhoz utasította J. W. Fox az angol unitarizmus szervezete és helyzete iránt érdeklődőket, elsősorban Sylvester György kollégáját, akinek a levelet is címezte.

⁸⁸ *Translation of a letter from professor Sylvester of Clausenburg*, The Unitarian Fund Register no. VI. 51–56.

⁸⁹ *Account of the Unitarian Churches in Transylvania*, ChEx, July/August 1825, 262–269.

A *Christian Examiner* (1824–1869) tulajdonképpen a *The Christian Disciple*-ből (1813–1823) nőtt ki. A Bostonban kiadott havilapot Noah WORCESTER (1813–1818) majd Henry WARE Jr. (1818–1823) szerkesztette. John Gorham PALFREY 1824-től 1826-ig *The Christian Examiner and Theological Review* címen kéthavonta adta ki a lapot. 1826-tól 1831-ig Francis JENKS, 1831-től 1839-ig James WALKER és Francis W.P. GREENWOOD, 1839-től 1847-ig GREENWOOD és William WARE, 1847-től 1851-ig Alvan LAMSON és Ezra Stiles GANETT, 1851-től 1857-ig George PUTNAM és George E. ELLIS, 1857-től 1861-ig Frederic Henry HEDGE és Edward Everett HALE, 1861-től 1865-ig Thomas B. FOX, William R. ALGER és Joseph H. ALLEN, 1866-től 1869-ig J.H. ALLEN és Henry Whitney BELLOWS szerkesztették. 1870-ben az *Examiner* beolvadt az Edward Everett HALE által szerkesztett *Old and New*-ba (1870–1875).

⁹⁰ *Third Annual Report of the American Unitarian Association*, Presented May 27, 1828, Boston, 58–60.

⁹¹ MsU 1019/D.

⁹² JAKAB, i. m.

A Simén hagyatékában levő kópia alapján megállapítható, hogy a magyar *Az unitáriusok fundamentális lajstroma* fordítás alatt a *The Unitarian Fund Register* rejlik, Fox pedig annak példányaira hivatkozott, és azok gondos tanulmányozására hívta fel a figyelmet.

Körmöczi kéziratai között megtaláltuk azt a magyar nyelvű autográf szöveget is, amely cím szerint felsorolja az 1825-ben Bethlen Domokossal küldött könyveket.⁹³ Ugyanezt a jegyzéket Nagyajtai Kovács István is elkészítette 1827 májusában,⁹⁴ és Körmöczihez hasonlóan a felsorolt címek után egy-egy „jegyzésben” rövid eligazítást adott a művek tartalmáról. Nem tudjuk biztosan, ki fordította ezeket az ismertetőket. Körmöczi kéziratait, és különösen az angol kapcsolatok alakulásáról készített másolatait vizsgálva, egyre erősebb a gyanúnk, hogy a grafomániás püspök olvasott angolul, másként nem tudjuk megmagyarázni azt, hogy miért alakított, javított az angolból készített fordításokon. Nagyajtai Kovács István Bölöni Frakas Sándor szerint az 1830-as évek elején szorgalmasan tanulta az angol nyelvet.⁹⁵ Körmöczi kézirataiban Nagyajtai Kovács Istvánt tünteti fel fordítónak. Kovács MsU 1265 jelzetű kéziratán nem szerepel a fordító neve, de Bölöni és Körmöczi észrevételeire hagyatkozva talán nem tévedünk, ha Nagyajtai Kovácsot tekintjük fordítónak.

És most lássuk a magyar unitáriusoknak küldött első angol könyvküldeményt. A Unitárius Kollégium könyvtárában majdnem minden tételét megtaláltuk a Fox levelében felsorolt munkáknak, mégis erős a gyanúnk, hogy ezek a példányok később kerülhettek a könyvtárba, hiszen máig nem vágták fel az íveket, márpedig az ismertetők elkészítésekor csak ki kellett nyitni a könyveket. A magyarul készült címjegyzék mellett igyekeztünk feltüntetni az angol címet is.

⁹³ MsU 780/A 62–71. *Az Anglus Unitarius Kezeink közt lévő könyvek 7 darabokból állván...*

⁹⁴ MsU 1611-2 *Az Anglus Unitarius kezünk közt lévő könyvek...*

⁹⁵ „Of the Unitarians especially, Louis Kelanen (sic!) [Kelemen] and Stephan Kovars (sic!) [Kovács] have given the chief specimens of progress in learning the English language.” *Translation of Alexander Farkas' Account of the Unitarians of Transylvania, communicated in Latin to the Secretary of the British and Foreign Unitarian Association*, MR, 1831, New Series, vol. V., 651.

1. Az Újtestamentum megjobbított fordításban. Érsek Newcome új fordítása bázisán, korrekt textel kritikai és magyarázó jegyzésekkel, kiadott a keresztény vallás ismertetését és a virtus gyakorlását a könyvek osztogatása által előmozdítani kívánó Unitária Társaság által.

The New Testament, in an Improved Version, Upon the Basis of Archbishop Newcome's New Translation: with a Corrected Text, and Notes Critical and Explanatory. Published by the Unitarian Society for Promoting Christian Knowledge and the Practice of Virtue, by the Distribution of Books. Forth Edition, with corrections and additions, London, Richard and Arthur Taylor, 1817.

A „jegyzés” tulajdonképpen az előszó kivonatos fordítása, mely szerint 1791-ben Londonban megalakult az Unitárius Könyvtársulat (*Unitarian Society for Promoting Christian Knowledge and the Practice of Virtue, by the Distribution of Books*), céljául tűzte ki az angol Újtestamentum kiadását. A fordítással többeket megbíztak,⁹⁶ végül is William Newcome érseknek a Johann Jakob Griesbach (1745–1812) görög Újszövetsége⁹⁷ alapján készült fordításhoz írtak bevezető és magyarázó szövegeket. Erdélybe az 1817. évi 4. kiadást küldték el, az első kiadását 1808-ban Thomas Belsham (1750–1829) rendezte sajtó alá.⁹⁸ (A kritikai fordítás elkészültéről egyébként a *Brevis Expositio*ban már tudósították az erdélyieket. Az 1809-es amerikai kiadás az ortodoxok vehemens tiltakozását vonta maga után.⁹⁹)

2. Lektorák a genuine keresztény vallás korrupciójával, reviviscenciájával és jövődöbéli befolyásával összefüggésben levő tárgyakkal.

W. J. Fox *A Course of Lectures on Subjects Connected with the Corruption, Revival and Future Influence of Genuine Christianity*, Third Edition, London, 1822, című munkájára történik hivatkozás. A jegyzésben egyebek mellett ezeket írták:

⁹⁶ Vö. WILBUR, i. m., 338–339.

⁹⁷ Johann Jakob GRIESBACH, *Novum Testamentum Græce, Textum ad fidem Codicum Versionem et Patrum recensuit et Lectionis Variatatem adjecit D. Jo. Jac. Griesbach*. London and Halle, 2 vol., 1796–1806.

⁹⁸ Az angol Újszövetség fordításokról lásd: John V. MADISON, *English Versions of the New Testament: A Bibliographical List*, *Journal of Biblical Literature*, vol 44, no.3/4(1925), 261–288.

⁹⁹ Az „unitárius Biblia” amerikai fogadtatásáról lásd: P. Marion SIMMS, *The Bible in America: Versions That Have Played Their Part in the Making of the Republic*, New York, 1936, 255–258.

„Mi volt a genuina keresztény vallás a maga eredetiségében, úgy amint azt a Jesus és apostolok tanították – mikor, miként, mennyiben korrumpálták annak utána azt, mik azok a korrupciók – mikor érkeztek a legfőbb pontra, mikor kezdetek hanyatlani... a keresztény vallásban – mi által fog a maga régi tisztaságára, eredetiségére jutni a keresztény vallás – mi lesz annak akkor a befolyása a világra s az emberi nemre nézve?”

Fox hét tanulmánya prédikációként hangzott el. Könyvéből „le van fordítva az a Lectura, melynek címe: *Az unitarizmus*”. A fordítást egyelőre nem sikerült megtalálnunk.¹⁰⁰

3. Foxnak *Az unitárius keresztény vallás lelke*. Ez az a beszéd melyet Fox 1823-ban a Finsbury-templom alapköve letételekor mondott, illetve az 1824-ben ugyanazon templom felszenteléskor tartott prédikáció. A „jegyzés” szerint ez a munka „egészen le vagyon már magyarra nyelvre fordítva, szükségtelen minden jegyzés reá nézve, az olvasók ítéljék meg.” A nyomtatványt nem találtuk meg a könyvtárban, de a magyar fordításnak öt kéziratos másolata maradt fenn. Ebből hármát Körmöczi készített, egy Nagyajtai Kovács István kézírása, egyet pedig egyelőre ismeretlen kéz másolt. Körmöczi (MsU 857/A2;B1–2) és az ismeretlen másoló kézírata (MsU 857/A1) között nincs számottevő különbség. Az MsU 857/B/1 Körmöczi készítette másolat hátsó borítóján a következő, a püspöktől származó jegyzet olvasható: „Notam: In Historiam ecclesiasticam inserendam”. A püspök másolatában maradt fordítás magyar címe: *Az Unitaria Keresztény Vallás Lelke egy Predicatio melyet tartott a' Finsburi Unitaria Kápolna kinyittatásakor Vasárnap Februárius 1-ső napján 1824-ben melynek elejébe vagyon bocsátva egy beszéd, Melyet tartott a Kápolna első Talp köve le tételekor csötörtökön Május 22-én 1823-ban Fox. W. J. által. Fordítottatott Anglus nyelvből K. István által.*

A fordítások csonkák, csak az alapköletételkor mondott beszédet tartalmazzák, ezzel szemben Nagyajtai másolata, az MsU 1265 tartalmazza mind az alapköletételekor, mind pedig a „Kápolna kinyittatásakor” mondott beszédet. Címlapja csak abban különbözik a Körmöczi-másolatoktól, hogy nem a fordító iniciáléit adja, hanem sejtelmesen csak annyit jegyez meg: „Fordította egy Unitárius.” Kelemen Lajos a borító belső oldalára ezt a megjegyzést tette: „NB. A kézírás a Nagyajtai Kovács István kézírására emlékeztet.” Az alapkö letételekor

¹⁰⁰ W. J. FOX, *A Course of Lectures...* című kötetben ez a negyedik prédikáció, textusa Zak 14,9. 87–123.

mondott beszéd után (1–23 oldal) itt a felszentelési beszéd következik (23–90 oldal), textusa Róm 8,9. Körmöczy csak az alapköletételkor mondott beszédet másolta le, kéziratai – MsU 857 A/2. illetve a B/1–2 – alapján azonban megállapítható, hogy a fordítás szövegén minden újabb másolatnál valamit javított, igazított.

4. Csendes vizsgálódás a Szentírásnak a Krisztus személyét illető tanításairól. A mű szerzője Thomas Belsham, angol címe pedig: *A Calm Inquiry Into the Scripture Doctrine Concerning the Person of Christ; to Which Are Annexed a Brief Review of the Controversy Between Bishop Horsley and Dr. Priestley, and a Summary of the Various Opinions Entertained by Christians Upon this Subject*, második, javított kiadás, London 1817. [A könyvtárban levő példány lapjai felvágatlanok.] Jegyzés:

„Ezt a munkát a Londoni első unitárius pap – az öreg tiszteletes Belsham úr írta. Ő a Cowardi Calviniana Akadémiában a Theologia professzora volt hajdan. 1781-ben ezt a munkáját az unitáriusok ellen adta volt ki. Az unitarizmus nagyon kezdett már akkor terjedni – módivá lett volt akkor, azt írja maga Belsham – unitáriussá lenni. Ezen könyvében ő abban az időben azt írta le, mit hisznek a trinitáriusok, mit az ariánusok, mit az unitáriusok – mindenik szektából a legderekabb írók argumentumait rakta munkájába – s úgy adta tanítványai kezekbe. Az unitarianizmus ellen akarta őket oltalmazni ezzel a könyvvel azt írja, s éppen ezen könyve miatt nagyobb része s a tálentomosabb része mind unitáriussá lett – maga is azután – az akadémiát tehát elhagyta (...) 1805-ben Londonba vitetett papnak az említett munkáját tehát megjobbítva kiadta azután – változtatást nem tett benne, hanem az unitáriusok állításait bővebben adta elé – ezen könyvben tehát minden Angliában lévő szekták tanításai megvagyunk – meg az unitáriusoké is. Minden textust felhord a Szentírásból melyből akár directe, akár indirecte azt következtetik hogy az, az unitarizmus ellen vagyon. Megmondja miként magyarázzák azt más felekezetek – s utoljára mindenkor azt említi miképpen magyarázzák azt az unitáriusok, és hogy ezeké a legjobb, helyesebb magyarázat. Ez a könyv vagy egész bibliotheka minden Szektából a leg tudósabb írók magyarázatjait hozza fel – s meg van benne minden a világon eddig volt Unitárius-Socinianus írók magyarázatja is. NB. ebből is vagyon egy rész fordítva!”

A fordítást még nem találtuk meg.

5. Az unitarizmus az evangélium tanítása. Lant Carpenter *Unitarianism in the Doctrine of Gospel. A View of the Scriptural Grounds of Unitarianism; with an Examination of All the Expression in the New Testament which are Generally Considered as Supporting Opposite Doctrines*, London 1811, the 2. ed. című munkája.

„Ezen Doctor Carpenter egy a leg tudományosabb ánglus unitáriusok közül, csak amint mű láthatjuk is többet írt ez 10-12 unitárius könyveknél. Ebben a könyvében azt mutatja hogy az Unitarianizmus az evangélium és az evangélium Unitarizmus – erre nézve historica introductiot írt – minden evangélista s apostol írására nézve – ezután felhordja az új testamentumból mind azokat a helyeket melyek világosan az unitarizmust erősítik – annakutánna említi mind azokat a helyeket a szentírásból, melyekről mások azt állítják hogy azok az unitarizmus ellen vagynak s megmagyarázza, mindazokat rendről-rendre egytől egyig, hogy azok nincsenek az Unitarizmus ellen s megegyeznek azzal – széles s mély tudománnyal vagyon írva ez és a Belsham Úr fennebb említett könyve tehát úgy nézettethetik, mint amely az egész szentírást úgy magyarázza, ahogy kell azt érteni az Unitáriusoknak.”

6. Az unitárius keresztény vallás világos nézetése. Richard Wright misszionárius köznépnek írt műve, a jegyzés szerint... „az angol unitáriusok *Summa Universae*jét írta meg ad captum populi”. Angol eredetijét egyelőre nem sikerült megtalálni.

7. Az unitárius fundus lajstroma, *The Unitarian Fund Register*.

Az MsU 1232 kolligátum Körmöczi több kéziratát is megőrizte, köztük a már ismertetett *Brevis Expositio* latin másolatát és a későbbiekben ismertetendő Székely Mózes, illetve Bölöni Farkas Sándor levelét. A *Brevis* ezen másolatát indexszel és tárgymutatóval látta el a püspök, illetve megjegyezte, hogy a konzisztórium szeptember 16-án tárgyalta a kérdésről. MsU 2148/H jelzetű kézirt szerint a püspök a *Brevis*re küldendő válaszát véleményezésre megküldte az egyház világi vezetőinek is, Gyergyai László és Koncz János tanácsosoknak. Gyergyai szerint a *Brevis*re azonnal válaszolni kell, de nem a Képviselő Tanács, hanem egy privatus, „úgy mint teológiai professzornak neve alatt... azt is megírni, hogy Erdélyországban az Unitáriusoknak hány eklézsiájok vagyon, s mint hány lélek legyen benne.” Koncz véleménye szerint az illetékes államhatóság megkérdezése nélkül nem szabad válaszolni, addig is a fogalmazvány „deákságának csinosítását javasolta, hogy az angliai levél „deákságához hasonlóbbá tétethessék.”¹⁰¹

Körmöczi kéziratainak alaposabb vizsgálata során mindinkább erősödik az a sejtésünk, hogy ő volt a korai angol magyar kapcsolatok mozgatója. Mint felvilágosult peregrinust, teológiai tanárt vagy püspököt nem csak saját-, de a párizsi, genfi és Amerikai Egyesült Államokbeli unitárius közösségek sorsa is egész életében élénken foglalkoztatott.

1.5 A Molnos–Bowring–Körmöczi háromszög és az „erdélyi populáris literatúra”

Az EKT jegyzőkönyvében az 1821–1826 között történt levélváltásról egyetlen határozatot sincs. Az angolokat érintő első írásos EKT-i döntést az 1826-os jegyzőkönyvben a 43. pont alatt a Fox által küldött könyvek átvételére vonatkozó utalást találunk. A levelezés 1825–1827

¹⁰¹ MsU 2148/H. A Körmöczi autográf első lapján ez a figyelmeztetés áll: *NB. Ez a küldendő!*

között megszakadt, de John Bowringnak a magyar populáris irodalom iránti érdeklődése a kapcsolatok újabb megélénkülését eredményezte.

Bowring 1830-ban kiadott *Poetry of the Magyars*, majd az 1866-ban megjelent *Translations from Alexander Petőfi, the Magyar Poet* keletkezés- és recepciótörténete jól ismert a magyar irodalomtörténészek körében.¹⁰² Lakó Elemér 1972-ben tette közé Bowringnak az erdélyi unitáriusokkal folytatott levelezését, ez azonban sajnálatosan nem épült bele a magyar Bowring kutatók összefoglalóiba.¹⁰³ Az kolozsvári Akadémiai Könyvtárban fennmaradt másolatok és fordítások alapján Lakó megállapította, hogy 1827-ben Bowring három levelet küldött Molnos Dávidnak, az elsőt április 3-án, a másodikat július 26-án, a harmadikat pedig augusztus 29-én. Az utóbb előkerült *Emlékkönyv* és az EUEGYt-ban levő immár rendezett angol autográf alapján bizton állíthatjuk, hogy az augusztus 29-én keltezett levél címzettje nem Molnos, hanem Körmöczy János püspök volt, és a levél nem franciául, hanem angolul íródott. Az áprilisi levél Molnos Dávid március 12-én keltezett levelére írt első, rövid válasz volt. Bowring áprilisban az MR-ban néhány soros cikkben ismertette az erdélyi unitáriusok állapotát.¹⁰⁴ (A rövid néhány soros cikk az erdélyi unitáriusok lélekszámát, eklézsiáit és kolozsvári, keresztúri és tordai kollégiumait sorolja fel.) Bevallása szerint információit szláv íróársaitól kapta. A másodkézből vett értesülések után kaphatta meg Molnos levelét, és ezzel kezdetét vette a rövid unitárius korrespondencia. Mind az áprilisi, mind a júniusi (és nem júliusi!) levél kezdő sorából nyilvánvaló, hogy Molnos márciusban írt az angoloknak.

¹⁰² CZIGÁNY Lóránt, *Sir John Bowring és a magyar irodalom*, Új Látóhatár, 1961/1.; Uő., *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában*, ford. Rozsnyai Bálint, Budapest, 1976. (A továbbiakban CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*); VARANNAI Aurél, *John Bowring és a magyar irodalom*, Budapest, 1967. (A továbbiakban VARANNAI.); Sir John BOWRING, *A magyarok költészete, Poetry of the Magyars*, bev. KISS Dénes, tanulm. CZIGÁNY Lóránt, ford. GÖRGEY Etelka, TAKÁCS Zoltán, Allprint, 2006.

¹⁰³ LAKÓ Elemér, *Sir John Bowring és az erdélyi „populáris irodalom”*, Korunk, 1972/8, 1245–1248. Uő., *A romániai és az angol unitárius egyház kapcsolatának történetéből*, KerMagv, 1972, 204–208. A legújabb magyar Bowring tanulmány szerzője BÀNHEGYI Zsolt, *Sir John Bowring, a magyar nyelv és irodalom barátja*, Magyar Tudomány, 2004, április 4.sz. 481. [<http://www.matud.iif.hu/04apr/08.html>] (A továbbiakban BÀNHEGYI.)

¹⁰⁴ *Transylvanian Unitarians*, MR, April, 1827, 243.

„Literis a te datis XII. Kalende Martii, quum antea breviter responderim meo ipsius nomine, nunc denuo iisdem ex eo, quod gero in nostra Unitariorum Congregatione, officio, ad respondendum fusius progredior.”¹⁰⁵

Az *Emlékkönyv*ben nem maradt fenn Molnos levelének másolata, de a BFUA nyomtatásban megjelent 1827. évi jelentése rövid angol kivonatát adja. (Innen vette át az AUA végrehajtó bizottsága, és teljes terjedelemben közölte.¹⁰⁶) Eszerint Molnos megküldte az angoloknak az erdélyi unitáriusok három kollégiuma, a kolozsvári, tordai és keresztúri, tantestületének névjegyzékét. Megköszönte a Bethlen Domokos révén küldött könyveket, különösképpen a BFUA értékes információkat tartalmazó jelentéseit. Ezeket olvasva meglelégedéssel vették tudomásul, hogy az unitarizmus, melyről azt gondolták, hogy kizárólagosan erdélyi produktum, másutt milyen gyorsan és eredményesen terjed. A következő kérdéseket intézte az angolokhoz: Hogyan taníttatják és tartják fenn lelkészeiket? Milyen az angol unitárius *disciplina ecclesiastica*? Az amerikai unitáriusok az angoloktól kapják-e lelkészeiket?

Ezután elmondta, hogy a porosz unitáriusokkal három generáción át hűségesen leveleztek, de az utóbbi időben a kapcsolat teljesen megszakadt. Nagyon leköteleznék az erdélyieket, ha az egykori porosz unitáriusok jelen helyzetéről valami tájékoztatást adnának. Végül arról írt, hogy Erdélyben szívesen látnának angol látogatókat, mert annak, hogy a közeljövőben erdélyi látogatna a szigetországba, nagyon kevés az esélye. Erdélyben a magyar nyelv a legelterjedtebb, de a tanult férfiakkal latinul és németül is lehet társalogni, és a hölgyek némelyike franciául is beszél.

Molnos levelének ismertetése után a BFUA tanácsa abbéli reményének adott hangot, hogy a közeljövőben személyes kapcsolatba kerülhetnek a történelem folyamán elfeledett tiszta egyistenhitet újra feltámasztó, és Isten egységének hitét megtartó erdélyi unitáriusokkal. A

¹⁰⁵ *Emlékkönyv*, vol. I., 11.

¹⁰⁶ *Third Annual Report of the American Unitarian Association*, 58–60.

bizottság nagy örömmel venné, ha egy arra való diákot Erdélybe küldhetne tanulni, hasonlóképpen örömmel fogadnának yorki kollégiumukba egy Erdélyből érkező diákot.¹⁰⁷

Bowring 1827. április 3-án, William Foxnak, a BFUA külügyi titkárának megbízásából írt először az erdélyieknek, de Molnos kérdéseire csak részben válaszolt. Ebben a levelében már megpendítette, hogy a „Sclavus nyelvbéli literatúrának némely ágairól” ír valamit. A júniusi levélben már nem mint magánember, hanem a BFUA külügyi osztályának titkára sorra megválaszolta Molnos kérdéseit.¹⁰⁸ Levelében, a BFUA tanácsi határozatával összhangban, egy ösztöndíj alapításának gondolatát is felvetette.

Az augusztus 29-én keltezett levélét már nem latinul, hanem angolul írta, és Körmöczy János püspökhöz címezte. A levél eredetijét megtaláltuk az EUEGyLt-ban, terjedelme megengedi, hogy teljes egészében idézzük:

„To the John Körmöczy von Nagy-Ajta, Kolozsvár. London 29. August 1827.

Sir,

I have had two or three occasions to address our Transylvanian brethren on behalf of the Unitarian Association of this country, who are very desirous of seeing established a frank and frequent communication with your Churches. I hope that time is at hand when this will have effect, and most cordially desire to contribute to it.

But the purpose of this letter is personal. I have published in England several volumes of the popular literature of different countries. I had been very much urged to publish out on that of Hungaria and Transylvania. On your language I, know a little, and I have secured through my friend Dr. Kopitar of Vienna a number of magyarian songs etc. furnished him by dr. Romy. Our Unitarians are very much interested in the popular literature of Transylvania, and I venture to apply to you in the hope that you will be able to give me some information if the Transylvanian Unitarians have any Magyar compositions which are peculiarly their own, this would be exceedingly acceptable to me. I would be pleased if they were accompanied by Latin, German translations to avoid the chance of error. Are any hymns sung in your churches? Could you send me copies a Translation of such? If there be any thing in the habits, manner or language of the Unitarians to distinguish them from their neighbors, that too I would like to know. If you have any music that is characteristic, that would also be welcome. If you will favor me with any communications this Dr. Kopitar Custos Bibliot. Imp. Vienna or my correspondents Miss Reyer Schlik of that peon I will be very much obliged. I am your honorable, John Bowring.”¹⁰⁹

¹⁰⁷ *The second report of the British and Foreign Unitarian Association with the proceedings of the annual general meeting, held in Finsbury Chapel, London, on the 6th of June, 1827.*, (a továbbiakban Report of the BFUA) London, 1827, 25–27.

¹⁰⁸ Bowring 1828-tól 1831-ig volt titkára a BFUA külügyi osztályának. 1831-ben lemondását követően Edward Tagartot választották titkárnak, aki haláláig töltötte be ezt a tisztséget. Az 1825-ben alapított BFUA 1882-ig az angol unitarizmus legfőbb vezető testülete volt. 1882-ben megalakult a *The National Conference of Unitarian, Liberal Christian, Free Christian, Presbyterian and other Non-Subscribing Congregations* szervezet, mely 1929-ig párhuzamosan működött a BFUA-val. 1929-ben a két testület *The General Assembly of Unitarian and Free Christian Churches* néven egyesült.

¹⁰⁹ EUEGyLt. Angol levelek. John Bowring

Nem tudjuk, Körmöczi egyáltalán válaszolt-e a levélre. Bowring 1828-ban Döbrenteinek azt írta,¹¹⁰ hogy az unitáriusoktól semmiféle választ nem kapott. Bowring 1827-ben az MR-ban J. B. iniciálék alatt először adott ízelítőt a magyar irodalomból, és két magyar népdal fordítását (Fáj, fáj..., *Dirge*, Az idő, *Time*) közölte.¹¹¹ Az MR szerkesztőjének, Asplandnak címzett levelében egyebek mellett ezt írta: „...most, hogy végre az erdélyi unitáriusokkal kapcsolatba kerültünk, remélem akad olyan vállalkozó szellemű angol diákunk, aki a magyar nyelv és irodalom tanulmányozására fordítja figyelmét.” A következő sorokban Bowring megelőlegezte a *Poetry of the Magyars* előszavában, nyelvünkről megfogalmazott, és azóta számtalanszor idézett megállapítását:

„The former (Hungarian, or as they call it, Magyar) is one of the most remarkable of the European dialects, being undoubtedly of Oriental origin, and having a very slight affinity with any of the idioms of the surrounding country, whether Teutonic, Slavonic, or Romanic. It was cultivated at an early period, and a Grammar entitled *Magyar Régiségek és Ritkaságok*, was published as early as 1539.”¹¹²

Tekintsünk el most attól, hogy az angol filológus és diplomata összetévesztette Kazinczy Ferenc *Magyar Régiségek és Ritkaságok*, illetve Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című munkáját, és figyeljünk arra, amit a *Poetry of the Magyars* előszavában mond.

„The Magyar language stands afar off and alone. The study of the other tongues will be found of exceedingly little use toward its right understanding. It is moulded in a form essentially its own, and its construction and composition may be safely referred to an epoch when most of the living tongues of Europe either had no existence, or no influence on the Hungarian region.”¹¹³

Bowring közleményének befejező sorai szerint a közléteendő két népdalfordítást az Erdélyből kapott irodalmi 'egyvelegből' (mass of literary communications received from this Terra incognita) válogatta ki.¹¹⁴ Az itt közölt fordítások Romy Károly György (1780–1847) révén Kopitár Bertalan (1780–1844) bécsi könyvtáros közvetítésével kerültek birtokába, és jelentéktelen módosítással megjelentek az 1830-ban kiadott antológiában is.¹¹⁵

A *Poetry of the Magyars* megjelenését kedvezően fogadta mind az angol, mind az amerikai unitárius sajtó. A ChExB-ban a recenzens megállapítja, hogy bár a kötet alulmarad a

¹¹⁰ LAKÓ, i. m., 1245

¹¹¹ JOHN BOWRING, *Hungarian Literature*, MR, August, 1827, 556–557.

¹¹² Uo.

¹¹³ BÁNHEGYI, i. m.

¹¹⁴ BOWRING, i. m., 556–557.

¹¹⁵ VARANNAI, i. m., 94–98.

Specimens of the Russian poets színvonalán, de a csiszolt, civilizált és kevésbé eredeti orosz antológiával szemben éppen a nemzeti sajátosságok jegyei teszik értékessé. Az amerikaiak egyik fő kifogása az volt, hogy a kötetben egyetlen vallásos, vagy egyáltalán az erkölcsöket építő fordítást sem találtak. A szerelem, a harci virtus és a bor dicsérete lehet hasznos, de a recenzius nem tartotta érdemesnek idézni. A magyar költészet – állapítja meg a szerző – még nagyon fiatal és egyszerű.¹¹⁶ Az angol unitáriusok által kiadott MR recenziója jóval kedvezőbb és elfogultabb is az amerikainál, könyvismertetőjükben Bowring bevezető tanulmányából idéznek.

„A brief introduction to our readers is all that we can give to this volume; perhaps all that we need, for Dr. Bowring has anticipated our task, and provided the criticism as well as the poetry.”¹¹⁷

A Molnos–Bowring levélváltás után, 1831-ig valószínűleg szünetelt a korrespondencia. A BFUA 1828-ban készült jelentésében egyebek mellett az Erdélybe irányított könyvküldeményről is beszámolt.¹¹⁸ A BFUA könyvtársulata a kolozsvári, tordai és székelykeresztúri iskolának szánta a küldeményt, ez azonban csak valamikor az 1840-es években érkezett meg. Buzogány Áron az *Emlékkönyv*ben Nagyajtai Kovács István (1799–1872) szóbeli közlése alapján adja elő a történeteket. Eszerint az angolok valamikor egy könyvszállítmányt küldtek az erdélyi unitáriusoknak, amit Bécsben lefoglaltak. Az erdélyiek „tudtak valamit ezekről a könyvekről, de vagy nem akadtak nyomába a szállítmánynak, vagy az utánajárásra megbízottak nem fizették ki a kívánt portót érte, s így a könyvek heverték.”¹¹⁹ Kovács István Bécsben végére járt a dolgoknak, kifizette a raktározási költséget, így a könyvküldemény Kolozsvárra került. Jegyzék nem készült a könyvekről, és már Buzogány csodálkozott azon, hogy „az a rakás könyv hová lehetett, miután sem a tordai s keresztúri középtanodák könyvtáraiban egy sincs közülök, a főtanoda könyvtárában csak egynéhány, két vagy három példányban pedig egy sem. Sajnáltni lehet, hogy a lajstroma sincs

¹¹⁶ *Poetry of the Magyars...*, ChExB, November, 1830, 193–199.

¹¹⁷ *Poetry of the Magyars...*, MR, March, 1830, 185–187.

¹¹⁸ *Report of the BFUA*, London, 1828, 24–25.

¹¹⁹ *Emlékkönyv*, vol. I., 24.

sehol az akkor jött könyveknek, hogy bár történelmi adatul szolgáljon. Gondos kezelésre semmiképp sem mutat.”¹²⁰

Hogy az erdélyiek írtak-e 1828 és 1831 között az angoloknak, nehéz megállapítani. Sem az *Emlékkönyv*, sem az EUEGYt-ban található angol levelek nem adnak eligazítást ebben a kérdésben. A BFUA 1830. évi jelentéséből esetleg arra következtethetnénk, hogy folytatódott a levelezés. Az angol társulat nem csak a kolozsváriaknak küldte el a *Brevis Expositiot*, hanem Franciaországba, Svájcba és Németországba is juttatott példányokat, mi több, a latin traktátust német nyelvre fordíttatták, és a kontinensen élő, a szentháromság dogmáját megkérdőjelező tekintélyesebb protestáns egyházak körében terjesztették. Az Európában élő, hasonló gondolkodású egyházak tagjaival a BFUA egyre jobb kapcsolatot épített ki, és 1830-ban a tanács Bowring három évvel korábban megfogalmazott óhajával összhangban¹²¹ azon elmélkedett, hogy egy jól képzett diákot a kontinensre küld tanulmányok folytatására. Úgy gondolták, hogy az európai peregrináció egyrészt a későbbiek során hasznosítható kiváló képzést biztosítana, másrészt lehetővé tenné a kontinensen, de különösképpen az Erdélyben élő unitáriusokkal való közvetlen eszmecserét.

„...your Committee have been often led to think it would be a most useful application of a portion of your funds to select occasionally some young men of distinguished talents, and to send them to various stations abroad for the completion of their education. They would be fitted for high stations of usefulness at home in future years, and would in the mean time be the best medium of communication with Unitarians abroad; amongst whom your Committee cannot fail to regard the Transylvanian brethren, whose correspondence and co-operation it appears peculiarly worthy of the British and Foreign Unitarian Association to cultivate with fraternal assiduity and zeal.”¹²²

A BFUA külügyi szakosztályának albizottsága hasonló javaslatot terjesztett az 1830. június 2-án Londonban tartott közgyűlés elé. A kérdés fontosságára való tekintettel az Angol Unitárius Társulathoz küldött ajánlást teljes terjedelmében idézzük:

„The Association has often had it in view to embrace some plan for drawing more closely its connection with foreign countries and obtaining more accurate and permanent means of information and dissemination of our own views. It has more than once been in contemplation to dispatch a Special Missionary on a journey for the furtherance of these objects. It has occurred to the Sub-Committee, that the object might be well realized by

¹²⁰ Uo., 25.

¹²¹ „I earnestly wish to see some zealous labourers in this almost untrodden field. I am sure they would gather a rich and interesting harvest”. MR, 1827, 557.

¹²² *Report of the BFUA*, London, 1830, 22–23.

combining it with a plan for occasionally affording the means of improved education to a promising student after concluding his Academical Courses. They beg to suggest the propriety of making an occasional Exhibition (...) for enabling, or at least assisting, a student or young minister, from time to time (...) to pass one or two years in a Foreign University, or in visiting more than one. By these means the circle of his acquirements might be greatly enlarged, and at the same time (as he would remain in connection and correspondence with the Association) its sphere of usefulness and knowledge of what was passing abroad would be greatly increased. The time which would be thus spent in any given spot would also enable the Association to establish more permanent relations abroad, and to obtain much more accurate information than would result from any other means of communication.”¹²³

A kontinensen élő unitáriusok helyzetét felmérendő angol unitárius peregrinus finanszírozására nem sikerült anyagi alapot előteremteni, és BFUA nagy ívű missziós terve csupán ajánlás maradt. Az 1831. esztendőben azonban Bölöni Farkas Sándor jóvoltából akkurátusan pontos információkhoz jutott a Társulat.

1.6 Bölöni Farkas Sándor napnyugati utazása

Az angol–magyar–amerikai unitárius kapcsolatok szervezésében Bölöni Farkas Sándornak (1795–1842) kiemelkedő szerep jutott. Bölöni személyiségének, valamint a reformkori Erdélyben, illetve Kolozsvárott betöltött szerepének értékelése nem tartozik dolgozatunk tárgyához. Bölönivel mint egyházdiplomatával kívánunk foglalkozni, ezért a *Napnyugati utazás* és a BFUA jegyzőkönyvei alapján megkíséreljük alátámasztani azt a hipotézisünket, hogy a székely nemes nem pusztán kedvtelésből utazott, hanem hivatalos megbízottja volt egyházának. Az, hogy Angliába érkeztek gyakorlatilag első pillanatától a vezető unitárius lelkész-értelmiség bizalmát élvezte, megerősíti azon feltételezésünket, hogy Bölöni Farkas Sándor az erdélyi unitáriusok akkreditált egyházdiplomatája volt. Az EKT kolozsvári jegyzőkönyvében erre nincs ugyan utalás, de a *Napnyugati utazás* és az angol illetve amerikai források ezt támasztják alá. Angliai tartózkodását pontosan be tudjuk határolni: 1831. április 19-től július 24-ig volt a szigetországban. Megérkezése után két nappal, április 21-én ezeket írta:

¹²³ Uo.

„...21-én Wood úr elvezetett Hunter nevű könyvároshoz, és ajánlott neki, azután az Unitarian Committee-be vezetett fel, s secretarius úrnak ajánlott, ki több könyveket adott által az angliai unitáriusok históriájára...”¹²⁴

Vessünk csak egy pillantást Bölöni újdonsült angol ismerőseire. Samuel Wood (?–1849) unitárius lelkészt, a *Christian Tract Society* titkárát Balog Pál mutatta be Bölöninek, aki Wood ő közvetítésével találkozott a „Unitarian Committee secretariusával”, Yates-szel. James Yates (1789–1871) unitárius lelkész, a *Royal Society* tagja, 1831-től 1841-ig volt a BFUA titkára. Mint klasszika-filológus is ismert Angliában, a William Smith (1813–1893) által kiadott *Dictionary of Greek and Roman Antiquities* (1842) szócikkeinek egynolcadát ő írta. Fox a BFUA végrehajtó bizottságának volt a tagja. És most nézzünk a *Napnyugati utazást*:

Április 24. „...a South Place-on az unitarian templomba mentem, hol Fox úr prédikált, a ceremóniák ugyan-azok, mint nálunk, azon különbséggel, hogy a pap eleitől fogva a katedraban ül, alatta egy kisebb katedraban a kántor. A pap előtt egy veres bársony párna van, melyen a Bibliája áll és prédikációja. Midőn bementem, állottam egy ideig, csakhamar egy angol hozzám jött, s közel a katedrához helyet mutatott nekem, szomszédom pedig énekeskönyvet adott...”¹²⁵

Április 25. „Wood Sámuel úr az Unitarian Committee gyűlésébe vitt, egybegyűlvén a tagok, Yates úr propozícióit tett irántam, hogy Erdélyből mint unitarian ideérkezvén, protocollariter gratuláltak nekem, s kijelentették, hogy általam kívánják fenntartani az erdélyi atyafiakkal a közösülést. Rees úr a Racovian Cathechezis fordításával ajándékozott meg...”¹²⁶

Április 28. „Bowring úrhoz mentem, a híres *Poetry of the Magyars* kiadójához, ki a legnagyobb szívességgel fogadott. Mutatta sok magyar könyveit, melyek itt kedvesek voltak. 29-én megint Bowring úrnál voltam, s hazánk literatúrájáról hosszas értekezésünk volt.”¹²⁷

Május 5. „...estve a Worship Streetbe a Tract Society esztendő gyűlésébe mentem. Wood secretarius eladta a Committee-nek azon esztendei foglalatosságát, azután új tagok választattak, több propozíciók tétettek, és a végén Aspland praeses úr, hackney-i unitárius pap egy szép beszédet mondott. Vége lévén, Wood úr ajánlott a tagoknak, kik igen szívesen fogadtak, s Aspland úr meghívott Hackneybe. Ezen társaságnak az a célja, hogy a morális és vallásos jó könyveket terjessze.”¹²⁸

Bölöni ismerősei közül külön kell foglalkoznunk John Kenrickkel (1788–1877),¹²⁹ a yorki akadémia tanárával, akinek nevével már találkoztunk, és a későbbiek során is fogunk találkozni. A *Napnyugati utazásban*, május 25-én a következő bejegyzés áll:

„Professor (Rev) Kenrick urat megtalálván, ez az úr igen nagy szívességgel fogadott. A professzor úr a kontinensen utazván, Göttingában is tanulván, némely ismeretei voltak hazánk iránt... Az institutum stewardjához mentünk, hol az idegenek könyvében nevemet fel kellett írnom, melyet ritkaságáért nagybecsűnek mondott lenni Kenrick úr, hogy erdélyi ember is meglátogatta institumjokat.”¹³⁰

¹²⁴ A dolgozatunkban idézett naplórészleteket a MALLER Sándor szöveggondozásában megjelent *Napnyugati utazás; Napló*, Helikon, é. n. [1984] kötetből válogattuk. (A továbbiakban MALLER.)

¹²⁵ MALLER, i. m., 198.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Uo., 200.

¹²⁸ Uo., 203.

¹²⁹ David L. WYKES, *Kenrick, John (1788–1877)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/15414>]

¹³⁰ MALLER, i. m., 217.

Kenrick 1810-ben lett a yorki disszenter akadémia klasszika-filológia tanára. Pályája során 1819-ben tett göttingeni, majd berlini tanulmányútja meghatározó volt. Göttingenben Johann Gottfried Eichhorn és Johann Friedrich Blumenbach előadásai voltak rá hatással. Berlinben Schleiermacher filozófiai előadásait hallgatta. A 19. századi német történetkritikai és filológiai iskola rányomta bélyegét későbbi tanári működésére. Kenrick kora legnagyobb unitárius teológusának számított, de nem teológiai, hanem klasszika-filológiai művei tették elismertté.

Bölöni *Naplóját* szépen kiegészíti a BFUA 1831. május 25-én felvett jegyzőkönyve, mely szerint:

„Several gentleman are at present in this country who have come accredited to the Association from the Unitarians of Transylvania: they bring satisfactory accounts of the churches there; and the opportunity will of course be improved for the promotion of the intercourse which has already commenced with those ancient and steady professors of the pure Gospel.”¹³¹

Ebből a megszövegezéséből arra következtethetünk, hogy a legalább három látogató kereste fel a társulatot. Név szerint nem utalnak a magyar urakra, de minden bizonnyal Bölöni és Béli mellett a BFUA vezetőségét felkereshette a később Amerikát is meglátogató Balog Pál és Wesselényi Farkas, vagy az ekkor Angliában tartózkodó Zeyk József.¹³²

Roppant érdekes, hogy Bölöni május 25-ről írott feljegyzései nem egyeznek az ugyan azon a napon, a londoni Finsbury Unitarian Chapelben felvett jegyzőkönyv megállapításaival. A BFUA május 25-i jegyzőkönyve szerint a székely nemes a BFUA évi közgyűlésén vett részt, a *Napnyugati utazás* szerint pedig Yorkban volt.

A BFUA gyűlése több szempontból is jelentős, egyrészt azért mert Bölöni újból Erdélyre irányította a figyelmet, másrészt mert a külügyi osztály élére Bowring helyébe Edward Tagartot választottak, aki a magyar–angol unitárius kapcsolatok további alakításában kulcsszerepet játszott. Bölöni angliai küldetése azért is fontos, mert az 1831. évi közgyűlésen

¹³¹ *Report of the BFUA*, London, 1831, 15.

¹³² A felsoroltak egyike sem unitárius. Balog Pál Bölöni közeli barátja volt, Wesselényi Farkas (1782–1851) Közép-Szolnok vármegye főispánja, Zeyk József (1805–1852) Gyulafehérvár követe volt az erdélyi országgyűlésen. Wesselényivel és Baloggal New Yorkban is találkozott Bölöni.

az indiai liberalizmus képviselője, az ún. Brahmo Samaj alapítója Rajah Rammohun Roy (1780–1833) is jelen volt. Bölöninek köszönhetően a figyelem Erdélyre is kiterjedt, mi több a frissen választott titkár az erdélyi és amerikai unitarizmus jobb megismerését tűzte zászlajára, és a közgyűlés elé ennek érdekében a következő határozati javaslatot terjesztette elő:

„...My motion bears specific reference to the Unitarians of Transylvania and America. To the Unitarians who exist in Transylvania who can be indifferent? (...) I believe that we are honoured on this occasion with the presence of some Transylvanian gentlemen who come accredited to us, and are extremely desirous of further union and co-operation with us. A letter has been received from a gentleman recently elected to fill the Chair of Theological Professor at Clausenburg, and who, in order to qualify himself more completely for it, is at present studying in Germany, stating that there are 110 churches and 50000 souls devoted to the cause of Unitarianism in Transylvania; that Unitarians are elevated to high stations in the civil department of that country; and that he himself is extremely anxious to come here to cultivate a better acquaintance with the Unitarians of this country. (...) I beg leave to move, 'That this Meeting contemplates with satisfaction and delight the manifestation, in various countries, of a spirit of religious inquiry and of Christian zeal; and that our respectful and affectionate greetings are due to our brethren from Transylvania and America, who have shown their sympathy with us by their presence on this occasion.'”¹³³

A határozati javaslatot egyhangúlag elfogadták. A hosszabban idézett jegyzőkönyv rávilágít arra is, hogy Bölöni nem szólalt fel a közgyűlésen, és valószínűleg az erdélyi unitarizmusról írott jelentését sem terjesztette elő, hiszen a titkár Székely Mózes göttingeni akadémista levelére utalt. Az *Emlékkönyv* I. kötetében Buzogány Áron jelentéktelennek ítélte Székely látogatását, az igazság azonban az, hogy a közgyűlésen az ő levelére, és nem a Bölöni által később beterveztett pontos jelentésre hivatkoztak.¹³⁴ Székely Mózes szeptemberben érkezett Londonba, ekkorra az MR szerkesztői már lefordították Bölöni latin jelentését, és közzé is tették a szeptemberi lapszámban, így Székely megismételt adatszolgáltatása fölöslegesnek bizonyult volna.

Az idézet jegyzőkönyvek fényében hipotézisünk szilárdabb alapokra került, és kijelenthetjük, hogy Bölöni nem csak mint Béldi útitársa indult világkörűli útjára, hanem az erdélyi unitáriusok egyházdiplomataja is volt, ezért is vállalta készséggel a BFUA titkára kérésére a latin nyelvű jelentés elkészítését. Az erdélyi unitáriusok történetéről és jelen helyzetéről írott

¹³³ *Anniversary of the British and Foreign Unitarian Association*, MR, 1831, 420–421. Az MsU 780/ fordításban közli a gyűlés lefolyását, Bölöni autográf!

¹³⁴ „Azt hiszem, hogy mindjárt Farkas Sándor után Székely Mózes, ki angolul nem is tudott, megjelenése a londoni unitáriusok közt már nem volt esemény. A tapasztalt férfiú után az igénytelen tanuló nem tűnt fel.” *Emlékkönyv*, vol. I., 22.

tömör ismertető angol fordítását közölte az MR.¹³⁵ Ebben Bölöni nem csak a magyar unitárius egyház kialakulását, kormányzását, az iskolák és oktatás állapotát ecsetelte, hanem az unitáriusoknak a „modern irodalmi” életben betöltött szerepéről is írt. Csoportosítása több szempontból is érdekes; szerinte a teológiát Körmöczy János, Fűzi János, Molnos Dávid, Szabó Sámuel és Sárdi Sámuel (id.) művelte. A köz- és a büntetőjog legjelesebbjei: Sala Sámuel, Fülöp József, Szolga János, Mezei János, Kovács István, Sikó István, és Gyergyai Ferenc voltak. A történetírókról szólva, egyetlen nevet említ, a Thucydidest fordító Molnos Dávidét. A költészet és zene művelőiről a következőket írja:

„In poetry and belles lettres, Alexander Szekely, Luis Kelemen, Joseph Fido (sic!) [Bedő], Francis Gyergyai, Samuel Szabo, Stephan Kovacs, and Julianna Szabo. In music, Francis and Ladislaus Gyergyai, and Samuel Brassai.”¹³⁶

Bölöni angol, majd amerikai megbízatásáról jelentést tett a konzisztóriumnak. Jakab Elek tanulmányában a Kénosi–Uzoni-féle Egyháztörténet folytatóit idézte:

„T. Farkas Sándor úr, kedves hitsorsosunk s vallásunk buzgó védője, Amerikába tett utazása alatt, az unitáriusok ottani állapotáról hiteles följegyzést készített s azt az Erdélyben levő M. és Főtiszt. Consistoriumhoz küldötte, honnan az, az egyház életés tagjaival (seniorok, esperesek) a hívek lelki örömére közöltetett, s általok az eklézsiákban azok buzditására kihirdettetett.”¹³⁷

Bölöninek a konzisztóriumhoz küldött jelentését nem találtuk meg az EUEGyLt-ban. A kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában az U 52764–52774 jelzet alatt több nyomtatványt tartalmazó kolligátumot találunk, melynek ötödik darabjára, a *Berevis Expositióra* már hivatkoztunk. Ezt a példányt látta el jegyzeteivel Bölöni, és ezt vette át szó szerint Aranyosrákosi Székely Sándor az 1839-ben neve alatt megjelent *Az Unitária vallás történetei Erdélyben* című könyvében. A mű utolsó – *Az unitária vallás rövid története több külföldökben* – fejezete szó szerint követi Bölöni jegyzeteit. Székely Sándor „könnyedséggel” kezeli forrását, egyetlen hivatkozást sem találunk Bölönire. Ez egyébként is jellemző Székely Sándorra, mivel a *Nemzeti Társalkodóban* neve alatt megjelentetett *Zsidó*

¹³⁵ Translation of Alexander Farkas' Account of the Unitarians of Transylvania, Communicated in Latin to the Secretary of the British and Foreign Unitarian Association, MR, 1831, 648–654.

¹³⁶ Uo., 651.

¹³⁷ JAKAB, i. m., 25.

Régiségek Erdélyben is szó szerinti fordítása a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet prolegomenonjának.¹³⁸

A Jakab Elek közölte jelentéstől csak részben különböző szövegegységet találtunk Körmöczi János előző fejezetben is említett MsU 1232/H jelzetű kéziratában. Úgy gondoljuk, hogy ez Bölöninek a konzisztóriumhoz küldött jelentése. Az 1832. március 28-án kelt jelentés *A Farkas Sándor jegyzéseiből* címet viseli, de ezzel a megjegyzéssel: *Copiae Epistolae*, így csak arra gondolhatunk, hogy Körmöczi Bölöninek a konzisztóriumhoz küldött levelét/jelentését másolta le. Ugyanakkor ez lehetett az a jelentés, amit a Kénosi–Uzoni-féle história folytatói szerint az „egyház életés tagjai” a hívek lelki öröme az eklézsiákban kihirdettek. A jelentés terjedelme megengedi, hogy teljes terjedelmében közöljük:

„Epistolis ex Anglia nobis haec ad nexta erant:

1831 már 217 eklézsiák voltak az unitáriusoknak csupán Angliában mint egy 52000 hallgatókkal. Skóciában ez előtt 15 esztendővel formálódott az első unitária eklézsia Glasgowban, azóta az ország több részeiben is terjedést nyertek. Edinburgban is mintegy 150 hallgatóval eklézsia formálódott. Írlandiában már régebben is némely helyeken gyülekezetek voltak az 1829. és 1830. esztendőben pedig az oda való presbiteriánusok közt folyt vallásbéli viták következtül a presbiteriánusokból egyszerre 40 unitária eklézsia formálódott, főbb gyülekeiket Dublinban és Belfastban tartják. Londonban most a következő unitárius templomok vagynak.

1. York Street St James pap azon templomban Tagart úr. 2. Essex Street Strand papja Magda úr. 3. Carter Lane papja Porter úr. 4. Wood Street a papjára nem emlékezem. 5. Worship Street papja Marden úr, ez a templom közös a baptistákkal. 6. A Jewen Street papja Davidson úr. 7. Artillery lane. 8. South Place. Finsbury Arens, papja Fox úr. 9. Stamford Street Blackfriars papja Rees úr. 10. St Thomas Street Southwark. 11. Hackney papja Aspland úr.¹³⁹

Genévában a reformátusok közt folyt szinte oly vallásbéli vetélkedések miatt mint az irlandiai három esztendő óta nevezetes terjedést nyert az unitária vallás. 1831 július 6-án egy új unitárius periodikus írás is indult meg Genévában franciául.

Gibraltárból 1830-ban azon kedvező tudósítást vette a londoni Assotiatio, hogy az oda való anglusok és számkivetett spanyolokból az unitária vallásnak egy egyesülete formálódott.

Párizsban 1831. július 12-én az ott mulató anglus és amerikai unitáriusok Choiseul utcában (Rue Choiseul nro. 12.) unitárius istentiszteletet kezdetek folytatni.

Kelet-Indiában 1831-ben már két unitária eklézsia volt, mindeniknek indus papja és iskolája. Az egyik eklézsia Madrasba Purservankumban van Papja Robert Williams nevű tudós indus ki tumul nyelven már több írásokat adott ki az unitária vallás terjesztésére. A más unitária eklézsia Secunderabadban van, papja Chiniah Abraham, ki templomot és iskolát a maga költségén épített. Calcuttában a londoni Assotiatio most ügyekeznek templomot építtetni.

Az amerikai szabad státusokban az unitária vallást legelőször 1794-ben anglus tudós Priestley esmérte meg s azolta nevezetesen az északi státusokban bámulásra méltó terjedést nyert. Bostonban mely város tudós férfiai s eszmébéli műveltségre nézve szuperioritással bír a több amerikai városok felett, most (1831

¹³⁸ Vö. a Prolegomenont a *Nemzeti Társalkodó* 1838. november 29, II. félév 22. számával, 174.

¹³⁹ A *Napnyugati utazásban* is felsorolja e helyeket, de csak nyolc unitárius templomról tesz említést. Vö. MALLER, i. m., 200.

szeptember) már 12 igen szép és népes unitárius templom van. A bostoni gyűlés az 1831-ki protokolluma szerint a szabad státusokban e szerint vagynak az unitária eklézsiák:

Massachusettsi Státusban 141 eklézsia 118 pap; Maini Státusban 12 eklézsia 8 pap; New-Hampshire 11 eklézsia 10 pap; Vermont 3 eklézsia 1 pap; Rhode Island 2 eklézsia 2 pap; Connecticut 2 eklézsia 2 pap; New York 5 eklézsia 3 pap; Pennsylvania 5 eklézsia 2 pap; Washington 1 eklézsia 1 pap. Maryland 1 eklézsia 1 pap; Deli Carolina 1 eklézsia 1 pap; Georgia 1 eklézsia 1 pap; Kentucky 1 eklézsia 1 pap; Ohio 1 eklézsia 1 pap. Mindösze az Egyesült Státusokban 193 unitária eklézsia. Újak formálódtak közelebből: Cincintai, Louisville, Missouri és Missisippiben a hallgatók számát most 96000 teszik. Az anglus birtokokban Kanadában közelebből néhány eklézsia formálódott. A bostoni Társaság minden státusokban misszionáriusokat bocsát, különösen az indusok közé. A bostoni templomba indus és new-yorkiban szerecsen unitárius atyafiakat is láttam megjelenni. Az amerikai unitária teológiai iskola Cambridgeban nagyon közel Bostonhoz, most 47 teológus ifjakat találtam benne. Bostonban öt periodikus írás jelenik meg az unitária vallás terjesztésére, Angliában hasonlóan öt, és Genovában egy. Azonkívül több társaságok vagynak a jobb vallásos és erkölcsi könyvek ingyen terjesztésére a szegények közt. A kongresszusban a két legnevezetesebb orátor Ewerette és Webster urak mindketten unitárius atyafiak, nagyon óhajtanák ha az erdélyiek esztendőnként tartani szokott gyűléseik protokollumok bár nevezetesebb részét közlenék.”¹⁴⁰

Láttuk, hogy Bölöninek nagy szerepe volt az amerikai unitárius kapcsolatok kiépítésében is.

Az Újvilágban az első kifejezetten az erdélyi unitarizmussal foglalkozó híradás 1822-ben a Bostonban kiadott *Christian Register*-ben (a továbbiakban ChRB) jelent meg.¹⁴¹ A Unitarian

Fund 1821-ben készült jegyzőkönyvéből vették át a következő hírt:

„It has long been anxiously desired, and earnest wishes have been repeatedly expressed at the anniversary meetings of this Societa that a correspondence could be opened with the Unitarians of Transylvania, the descendants of that illustrious band which stood so boldly forward in the cause of scriptural truth, at the period of the Reformation, and to the laborious and judicious writings of whose leaders, pure Christianity is so largely indebted. Their numbers have been estimated, by a recent traveler, at upwards of 30,000.”¹⁴²

Egy évvel később 1823-ban a Baltimore-i *Book Society* évi jelentésében az angoloknak küldött Nagy Lázár-féle levél rövid kivonata olvasható.¹⁴³ Bölöninek köszönhetően az amerikai hitrokonok angol közvetítés nélkül jutottak az erdélyi unitáriusokra vonatkozó értékes adatokhoz. Semmiképpen nem Bölöni hibája, hogy a bostoni unitáriusoktól 1841 után harminchét esztendeig nem érkezett levél Erdélybe. Henry Ware az *American Unitarian Association* (továbbiakban AUA) nevében 1831. november 13-án levelet írt Bölöninek, és ehhez mellékelte a társulat jegyzőkönyveit is. Miután ismertette az amerikai unitárius állapotokat, felkérte Bölönit „a köztünk való levelezésre, mert az egyesületnek különös

¹⁴⁰ MsU 1232/H 110–116.

¹⁴¹ Az AUA által kiadott lap. 1821-től 1957-ig jelent meg, ekkor címét *The Unitarian Register*-re változtatták. 1961-ben beolvadt a *The Universalist Leader*-be majd az *UU World*-ba. Munkatársai közé a legjelesebb amerikai unitáriusok tartoztak: William Ellery Channing, Henry Ware, Jr., Andrews Norton, George Bancroft, Jared Sparks, Edward Everett Hale etc.

¹⁴² ChRB, May 10, 1822, No. 39.

¹⁴³ *The Unitarian Miscellany and Christian Monitor*, Baltimore, 1823, vol. IV., 63.

óhajtása az, hogy a világ minden részeiben az unitárius vallást hívő atyafiakkal egybeköttetést hozzon létre.”¹⁴⁴ Nem tudjuk, válaszolt-e Bölöni a levélre. December 1-jén Molnos Dávid professzorhoz küldött Ware egy hasonló levelet.¹⁴⁵ Buzogány az *Emlékkönyv*ben azt írja, hogy tudomása szerint sem Farkas, sem Molnos nem válaszolt a megkeresésre:

„...talán a közlekedési nyelv bajossága lehetett a főbb nehézség, mely elejtette a további levelezést, pedig nem kétkem, hogy később anyagi hasznunk is lehetett volna a velők való gondosan ápoltság és fejlesztett viszonyból, miután az amerikai unitáriusok évenként százézeket gyűjtenek s fordítanak mindenfelé, hol az Unitarizmus érdekei kívánják.”¹⁴⁶

Kozma László (1810–1874) ügyvéd az *Emlékkönyv*ben 1868. június 28-án tett széljegyzete szerint Molnos latinul válaszolt a levélre, vele lemásoltatta, és Farkas Sándorhoz küldette „expediálás” véget. Bölöninek az amerikai unitáriusoknál tett látogatásáról az AUA 1832. május 29-én tartott közgyűlésén is megemlékeztek.

„We are happy in being able to announce the opening of a correspondence with the Unitarians of Transylvania during the past year. A Transylvanian nobleman, accompanied by a professor of the University, being on a visit to the United States, brought letters to your secretary, – expressed great interest in the religious institutions of the country, – gave and received much information – and promised to maintain a regular interchange of letters after returning to their home. It is particularly gratifying to have thus favorably opened to us a channel of communication with that ancient fraternity, which still flourishes in wealth, learning, distinction and numbers, and constitutes one of the most interesting divisions of the Church.”¹⁴⁷

Az *Emlékkönyv*ben az amerikai kapcsolatokat illetően – Henry Ware Jr. említett levelein kívül – egyetlen feljegyzést találtunk az 1841. évre vonatkozóan. Az *Emlékkönyv* és az EKT jegyzőkönyve szerint (EKT 1841/68.) Székely Miklós püspök a *Summa Universae Theologiae* egy „díszes példányával ajándékozta meg Summer (helyesen Sumner) György unitárius papot”. Nagy a valószínűsége annak, hogy Székely Miklós George Sumnerrel, Charles Sumner (1811–1874) jeles amerikai államférfi testvérével találkozott. Feltételezésünket megerősíti a ChRB, melyben a következő névtelen, de minden bizonnyal George Sumner tollából származó levelet találtuk:

¹⁴⁴ *Emlékkönyv*, vol. I., 15–18. Vö. JAKAB, i. m.

¹⁴⁵ *Emlékkönyv*, vol. I., 18–19.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ *The Reports of the American Unitarian Association Presented at the Seventh Anniversary, May 29, 1832*, Boston, July, 1832, 28.

„Cibinii, (Roman Colony among the Dacians)

Hermanstadt, May 1st, 1841.

Among the books I have sent home you will find a work in Latin containing the principles of faith of the Unitarians of Transylvania. This is almost the only place in Europe (except at Geneva and in England,) where Unitarians are to be found; and it was greatly interesting to me to see them all in the cities and villages, fighting up against the opposition of Catholicism and Lutheranism. In Transylvania four different 'religions' were recognized – these three, and Reformers and Calvinists, the latter of whom are most numerous. I saw the preachers in all the little peasant villages through which I passed, and found almost invariably that the Unitarians were the most intelligent, and best educated. Some of them could even speak French, in addition to Latin, (the common language), Magyar and German. In a little village at the foot of the Carpathians, I found a Calvinist preacher, who was at Göttingen in 1818, and there knew two Americans from Boston, who were students, though their names he had forgotten. – Where they not Everett and Lyman? I have a copy of the commission of the Unitarian Bishop, as he is called here, given me by himself; also a MS history in Latin of the Unitarians in Transylvania, besides many statistical facts in regard to their present condition and prospects. These I must reserve for some future occasion.”¹⁴⁸

Henry Ware 1831-ben írott levele, majd Sumner tíz évvel későbbi látogatása után 1857-ig gyakorlatilag nincs kapcsolat az amerikai és a magyar unitáriusok között. Az Angliából érkező hírek alapján tájékozódhattak valamelyest az Újvilág unitáriusai a kontinensen élő hitrokonaik felől. A ChRB 1829-ben az unitarizmus történetét ismertető cikksorozatban részletes pontossággal tájékoztatta olvasóit a magyar unitarizmus kezdeti történetéről, de hogy milyen forrás állhatott a szerző rendelkezésére, nem sikerült kiderítenünk.¹⁴⁹ A 1845-ben ChRB néhány statisztikai adatot közölt az unitáriusok lélekszámát illetően, forrásul Robert Wallacenak az ChRL-ban megjelent cikke szolgált.¹⁵⁰

¹⁴⁸ *Unitarians in Transylvania*, ChRB, September 4, 1841, 142.

¹⁴⁹ *History of Unitarianism. In Transylvania and Hungary*, ChRB, January 24, 1829, no. 4.

¹⁵⁰ *Unitarianism in Transylvania*, ChRB, October 4, 1845, 1. Vö. *Novum et Vetus Calendarium ad Annum Vulgarum 1845, Dierum 365 in Usum Magni Principatus Transylvaniae et Partium Adnexarum*. Caludiopoli, tipys Liceii Regii. 285–290. Wallace Nagyajtai Kovács István jóvoltából jutott hozzá a pontos statisztikai adatokhoz. Nagyajtai Angliába küldött hungarikáival a későbbiekben részletesebben foglalkozunk. A könyvküldemény egyik darabja az 1845. évi *Calendarium* volt. Ebben Kovács piros ceruzával aláhuzta mindazoknak nevét akik az Unitárius Egyházban valamilyen tisztséget töltöttek be. ChRL, 1845, 506–507.

1.7 Székely Mózes angliai látogatásának következményei

Az angol unitáriusokkal a kapcsolat Bölöni Farkas és Székely Mózes látogatása után sem szakadt meg. A legteljesebb forrásanyagot megőrző *Emlékkönyv*ben ugyan nem maradt fenn harminc évig tartó korrespondenciájuk nyoma, de a BFUA jegyzőkönyveinek szűkszavú megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy az erdélyi unitáriusokkal évente legalább egy-egy levelet váltottak.

Székely látogatásáról, a BFUA 1833. évi jegyzőkönyve szűkszavúan számol be, ebből csak annyit tudunk meg, hogy a társulat fizette az erdélyi diák utazási költségeit, és hogy a yorki kollégiumot látogatta meg. A kolozsvári könyvtár számára néhány angol művet választott ki, majd hazaindult. Látogatása rövidebbre sikeredett, mint remélték, de úgy váltak el egymástól, hogy Székely lesz az erdélyiek jövőbeni angol korreszpondense, és általa fűzik még szorosabbra a viszonyt kontinensen élő hittestvérekkel.¹⁵¹ Látogatásáról fennmaradt Körmöczi János püspökhöz 1832. január 25-én Jénából küldött levelének kivonata. Ebben a párizsi és genfi unitárius közösségek megalakulásáról tudósít, forrásául a BFUA jelentései, illetve Tagart beszámolóit szolgálták. Tekintettel arra, hogy Székely Mózesnek eddigelé nem kerültek elő peregrinációja során írott levelei, a Körmöczihez küldött tudósítást teljes terjedelmében közöljük:

„A párizsi és genevai unitáriusok eredetéről és mostani állapotokról. A párizsi unitáriusoknak eredete az 1828-ik esztendőbe Londonba a keresztény vallás terjesztésére felállított unitárius atyafiakból álló társaság jelentésére esik. Eddig való kiformalódások állapotjáról Edvard Tagart úr ennyit [mondott/írt]: Párizsban egy kápolnájuk vagyon egy miniszter felvigyázata alatt, melynek fundamentoma az 1827-ik esztendőbe tétetett volt le. A kápolnák száma még nem igen nevedett de az hallgatóké napról napra szaporodik nem csak Párizsban hanem a körül levő városocskákba és falukba is.

A genevai unitáriusok históriája hosszabb időre terjed ki mint a párizsiaké. Itt az unitarizmus kedvelőit és oltalmazóit az 1788-ik esztendőre lehet tenni, mely idő tájt néhány oskolákba a reformata confessio helyébe az oskolák tanítói új confessiót akartak substitualni Genevai Catechismus nevezeti alatt. 1805 esztendőben az Bibliának az megjobbított kiadása jelent meg. 1807-ben pedig ehhez járult még a liturgia reformálása is. De mindezen előre tett lépések mellett vallásoknak allandó bázist az 1826-ik esztendeig nem vethettek. (Ámbár, hogy egy Málom nevű tudós pap aki hivatalától való felfüggesztése után is tulajdon kertjébe maga

¹⁵¹ *Report of the BFUA*, London, 1832, 16–17.

költségén építtetett kápolnájába sokaknak hirdette az igaz tudományt, s mindent elkövetett az új vallásnak megalapíthatására). Ekkor az Anglus unitáriusok segédelmzése által építettek a reformátusok engedelméből legelsőbbben törvényesen egy kápolnát, ez az egy rövid idő alatt annyit szült, hogy ma a belső városba 4 kápolnájuk 8 papjok, a külső városba pedig három szent hajlékok s ugyanannyi lelkipásztor felvigyázása alatt e mai napig igazgatik.

Edward Tagart Londonban egy magyar anglus nyelvre fordított prédikációt kér. Bowring úr egy theológiát kér.”¹⁵²

Székely hazatérése után írhatott egy rövid levelet egykori vendéglátóinak, mert a BFUA 1833-ban tartott közgyűlésén arról számoltak be, hogy Kolozsvárott ő lett az unitárius kollégium filozófia professzora, és hogy remélik, nemsokára közvetítésével az egyház helyzetére vonatkozó megfelelő tudósítást kapnak.¹⁵³ Székely Mózesről több tudósítás nem érkezett, és az angolok 1834–1835-ben az erdélyi unitáriusoktól sem kaptak egyetlen levelet sem. 1836-ból való a következő tudósítás:

„A cheering account was given of the correspondence with France, Geneva, etc. and reference was made to a Latin letter recently come to hand from our Unitarian brother and friendly correspondent Lazarus Nagy, of Clausenburg, in Transylvania: his report of this interesting portion of the Unitarian Church in very encouraging. The Transylvanian Unitarians are increasing in numbers; additions are made to their churches; and their colleges and schools are prospering.”¹⁵⁴

Ezek szerint Nagy Lázár nem csak 1821-ben írt az angoloknak, hanem időről-időre tájékoztatta a Társulatot az erdélyi dolgok állásáról. 1837-ben bekövetkezett halála után az angol unitárius periodikákban hiába keressük az erdélyi utalásokat, kivétel a John Paget *Hungary and Transylvania*-ja kapcsán közölt, a magyar unitáriusokat érintő rész.¹⁵⁵ Az 1840-es években Berde Áron (1819–1892) fontolgatta azt, hogy Angliába megy, Iszlai László felügyelő gondnoknak 1842. decemberében ezeket írta Berlinből:

„Angliába az unitárius atyafiakhoz írtam, mely alkalommal hozzájuk menendő szándékomat nyilvánítottam, válaszokról, legyen az elmevetésemre nézve kedvező, vagy nem, tudósítani fogom a méltóságos urat.”¹⁵⁶

Nem tudjuk, Berde kapott-e egyáltalán választ levelére, tervezett angliai útjára nem került sor. Nagyajtai Kovács István sem volt szerencsésebb Berdénél, de neki legalább megadatott, hogy 1845-ben néhány saját jegyzeteivel is ellátott hungarikát juttasson el Londonba. Dán Róbert a

¹⁵² MsU 1232/G, 109–110.

¹⁵³ *Report of the BFUA*, London, 1833, 17.

¹⁵⁴ *Anniversary of Unitarian Association*, ChRL, 1836, 497.

¹⁵⁵ John PAGET, *Hungary and Transylvania; with Remarks on Their Condition, Social, Political, and Economical*, London, 1839, vol. 2. A magyar hitrokonakat érintő részlet lásd vol. 2. 502–503. Részleges magyar fordítása: John PAGET, *Magyarország és Erdély*, Helikon, é. n., válogatta, szerkesztette a szó- és névmagyarázatot és a tanulmányt írta MALLER Sándor, fordította RAKOVSKY Zsuzsa

¹⁵⁶ BIÁSI István ifj., *Unitárius egyháztörténeti adatok (1619–1896)*, Marosvásárhely, 1910, 215.

Manchester College-ban található magyar könyvekről írott tanulmányában viszonylag részletesen tárgyalja a könyvek útját, és nem tartja kizártnak azt sem, hogy Kovács 1845-ben járhatott Angliában. A College-nak adományozott könyvekbe mind a könyvtárnok, mind Kovács bejegyezte a dátumot: „May 1845”.¹⁵⁷ Dán a donációsjegyzék 8. pontjában Enyedi György *Explicationes* című munkáját ismerteti, és közli a becses 16–17. századi possessorok nevét is. Feltűnő ugyanakkor, hogy ugyanannak a jegyzéknek 7. pontja alatt szereplő *Defensio Franciscis Davidis* egykori tulajdonosáról nem mond semmit. A címlapon olvasható possessor bejegyzés – Joannes Warffaluinus – az unitáriusok negyedik püspökére, Várfalvi Kósa Jánosra irányítja a figyelmünket. Kovács István, az előzéklapon itt is gondosan leírja a könyvvel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat:

„Notis que de Libro sub titulo *Defensio Francisci Davidis* etc. editio in Sandii *Bibliotheca Antitrinitariorum* p. 59 occurunt hoc solum adjicendum habeo: agitur in eo de rebus respectu Transylvanorum Unitariorum gravissimis; idem tamen ob summam ejus raritatem, apud nos hoc die paucissimis notus. Stephanus Kovacs mp. 1845”¹⁵⁸

Dán cikkében említést tesz az *Explicationes* egy másik példányáról is, mely 1859-ben került a könyvtárba. Ennek útját is ismerjük, mi több, azt is tudjuk, hogy nem a könyvtáros látogatott Erdélybe, miként ezt Dán állítja, hanem Alfred Steinthal útján került a kötet a könyvtár birtokába. (Nemcsak a latin, de a magyar fordítása is megvan a műnek: a D/1620/2 jelzet alatt Toroczka fordítását őrzik. Possessorai és a könyv angliai útja külön tanulmányt érdemelnének.) Szorosabb tárgyunkhoz visszatérve megállapíthatjuk, hogy Kovács nem járt 1845-ben Angliában, ugyanis éppen májusban ülésezett a BFUA, s ha Kovács István ekkor Londonban tartózkodott volna, nehezen hihető, hogy ne vett volna részt a közgyűlésen. Könyvei minden valószínűség szerint John Rely Beard (1800–1876), a manchesteri Unitarian College első principálisa készülő monográfiájához szolgáltatott anyagot. Beard 1846-ban adta ki az *Unitarianism Exhibited in its Actual Condition* című művet. Ennek az erdélyi unitáriusok történetét taglaló fejezetét Nagyajtai Kovács István írta. A máig meglévő

¹⁵⁷ DÁN Róbert, *Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) College-nak*, Magyar Könyvszemle, 1979, 382–384.

¹⁵⁸ Könyvtári jelzete D1582/1. Harris Manchester College, Oxford

kéziratos tanulmány címe *Az erdélyi unitáriusok rövid históriája hiteles kútfők után*. Ezt fordította angol nyelvre 1846 márciusában John Paget.¹⁵⁹ A Beard szerkesztésében megjelent kiadványában az erdélyi szerző neve nincs feltüntetve – Kovács István valószínűleg a cenzúráról félt –, de a fordító, J. P. iniciáléja Pagetre utal. A fordítás szöveghű, Paget csak egy-két esetben rövidített az auktor hosszúra sikeredett körmondatain. Nagyajtai autográf írása az egykori kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában az MsU 1179/40–41 szám alatt található. Feltűnő, hogy ebből a Paget érdemeit ecsetelő részt az angol nemes nem fordította le, mégis érdemesnek találjuk ennek közlését.

„Midőn az erdélyi mostani unitáriusokról és ezek kebelébe tartozó írókról emlékezünk, nem lehet említést nem tennünk még egy férfiúról. Paget János angolhon szülöttje is Erdélyben él most mint második honában. Mind személyes tulajdonai, mind a *Hungary and Transylvania*, London 1839 című munkája által megnyervén és bírva ott minden rangúak és hitvallásúak köz szeretetét és tiszteletét. Unitárius hitsorsosaira nézve, azok fő jóltevői sorában áll ő, és azok különös örömeiknek tartják, hogy őt övéik közé számolhatják.”¹⁶⁰

Beard valószínűleg John Pagetet értesítette a világ unitarius közösségei történetét felölelő monográfia tervéről. A mű erdélyi unitáriusokról szóló fejezetét Pagetre bízhatta, aki Kovács Istvánt kérte fel ennek megírására. Kovács István összeállította és Pagethez küldte a fordításra kész anyagot. Ugyanakkor, hogy ezzel is segítse a könyv szerkesztését, a legfontosabb forrásműveket John Beardhoz is eljuttatta. A Nagyajtai Kovács István által küldött könyvek sorsáról/utóéletéről annyit tudunk, hogy azok a College költözésével együtt először Londonba, majd Oxfordba kerültek.

1.8 Újabb adatok Jakab József angliai útjához

Mint fentebb láttuk, 1821-től 1848-ig a szórványos kapcsolatok jellemezték az unitáriusok magyar–angol kapcsolatait. 1848-ban egy újabb fellendülés következett be, amikor is egy fiatal akadémista látogatott Angliába.

¹⁵⁹ *Unitarianism in Transylvania* = J.R. BEARD, *Unitarianism Exhibited in its Actual Condition*, London, 1846, 296–315.

¹⁶⁰ Nagyajtai Kovács István, *Az erdélyi unitáriusok rövid históriája hiteles kútfők után*, MsU 1179/40, 28.

Jakab József (1821–1855) életrajzát Nagy János írta meg a Keresztény Magvetőben, ezért dolgozatunkban nem térünk ki részletes ismertetésére; hasonlóképpen eltekintünk skóciai útinaplója elemzésétől is, ennek töredékeit a Berde Áron szerkesztette *Ipar és Természetbarát* közölte.¹⁶¹

Jakab József 1848-ban Aranyosrákosi Székely Sándor püspöktől és a konzisztóriumtól latin nyelvű ajánlólevelet kért, hogy Angliába mehessen. Célja részint továbbtanulás, részint a megszakadt levelezés felelevenítése volt (EKT 1848/13., 48.). Az EKT az ajánlást megadta, és Jakab feladatai közé sorolta az egyház céljaira szervezendő gyűjtést is. A gyűjtőívet is elkészítették és Pagetet kérték fel a fordításra. Az angol arisztokráta nem zárkózott el a kérés elől, csupán azt javasolta, hogy a gyűjtőív mellé készítsenek egy kimutatást az egyház szükségleteiről. A Tanács a gyűjtés kérdését ejtette, de Jakabnak megadta az ajánlólevelet. A göttingeni akadémista 1846-tól szorgalmasan tanulta egyik skót barátjától, William Nisbettől, az angol nyelvet, és 1848 márciusában elindult Angliába. Néhány napot a forrongó Párizsban töltött, majd megérkezett Londonba. „Tanulmányairól” nem sokat tudunk, a közintézményeket látogatta meg és néhány előadást hallgatott. 1848. június 14-én Londonban részt vett a BFUA huszonharmadik közgyűlésén, ahol tiszteletésre díszes oklevelet állítottak ki.

„That this Meeting is happy to welcome as a Visitor at this Anniversary, Mr. Jakab, late a Student at Clausenburg, in Transylvania, and trusts that his visit to this country may be the means of strengthening the bonds of union between the Unitarians of England and the time-honoured Churches of Transylvania.”¹⁶²

A BFUA tanácsa nem csalódott Jakab Józsefben, a kolozsvári másodpapi állás fiatal várományosa 1848. augusztus 31-én kelt levelében részletesen tájékoztatta az angolokat a magyarországi és erdélyi állapotokról. Jakab leveléből egy részletet közölt a BFUA jegyzőkönyve, melyet érdemesnek tartunk idézni:

¹⁶¹ JAKAB József, *Töredékek scotiai uti naplójából*, *Ipar és Természetbarát*, 1848. szeptember, 19–23. sz.; VÁRFALVI NAGY János, *Jakab József életrajza*, *KerMagv*, 1872, 209–236.

¹⁶² *Report of the BFUA*, London, 1848, 5. Az oklevel a EUEGyLt-ban Kolozsvárott, Kovács János hagyatéka, 2. doboz, 38. sz.

„Dear Sir, – I beg you pardon for having kept my promise so ill; I had promised to write to you in a month, but I have arrived in my native country but three weeks ago. I spent a week with my parents and my kinsmen, two weeks with military exercises, for you must know that no sound person does exist in whole Hungary who is not occupied with weapons; we are all ready to bear us with the greatest legion of the world. Besides, I was occupied with editing a scientific newspaper, whose editor is at present in Budapest, the capital of Hungary, where tomorrow a large meeting of ministers and schoolmen is to be held. As for Hungary, it is not true that inter arma silent Musae. Our right hands hold in the morning the pen, in the night arms. In the left hand of ministers is the Bible, in their right the sword. Our country is surrounded with enemies, but our hearts with courage and more beautiful hopes. My fellow religionists have accepted my reports of my reception in England with great satisfaction, and they will feel happy, so soon as a larger Unitarian meeting takes place to write to you, and to send their thanks for your kindness to me, for the Books sent to our Library, and for your wish for greater union to be established between us. I shall begin my working in two weeks as second Minister of the Congregation of Klausenburg, and on the 1st of November as Professor of Logic. I had arrived at Paris just as the revolution broke out. I was confined four days to my lodging, and spent four days in having my passport examined, and having been in Paris for eight days in such a miserable condition, I went to Strasburg and from thence to Germany. I saw only the siege of two barricades – the whole of the outside of the town – mounted to the top of the renowned monument of Napoleon and visited the Botanical and Zoological Gardens. This is my whole experience of Paris. Never mind; I spent three beautiful months in England; I enjoyed your friendship, and this is sufficient for me till I shall have an opportunity to see Paris once more again. Yours etc. J. Jakab.”¹⁶³

Levelét a magyar unitarizmus állásának alapos elemzésével és az angliai unitarizmusról alkotott képének ismertetésével folytatta. Nagy kár, hogy a jegyzőkönyv szerkesztői nem tartották érdemesnek szó szerint idézni! A szerkesztők még egy rövid, Jakab leveléből kiollózott, és az unitarizmus hivatását elemző elmélkedést közöltek, de sajnálatunkra a teljes levelet nem.

„To go into all our peculiarities I do not find necessary; I conclude my words by calling on you to carry on a regular correspondence with us Transylvanian Missionaries; may we write once or twice in a year to each other. I am convinced that Unitarianism is the more perfect amongst the religions of all Christian sects, but I am not of opinion that Unitarianism has attained its highest point of perfection. By the correspondence proposed we shall exercise a great influence on each other's religious life, and finally on the whole of our religion. We have done much, but we have yet much to do, especially we Transylvanians, who have neglected so much our deemed liberty of conscience. I shall rouse those who are yet sleeping; there are a great many who wake already. We shall do all which there is to do, at first for our liberty, and then for the propagation of Unitarianism. You will support us in our endeavours.”¹⁶⁴

A jövő stratégiáit ekképpen vázoló fiatalembert elsodorta a forradalom. A szabadságharc győzelmét óhajtó angol unitáriusok azon kívánsága sem teljesedhetett be, hogy Magyarországot szabad, felvilágosult kormány vezesse. A világosi fegyverletétel után az angol unitáriusokkal tartott kapcsolat jóformán megszűnt és Erdélyből 1857-ig nem érkezett „unitárius” levél Angliába.

¹⁶³ *Report of the BFUA*, London, 1849, 9.

¹⁶⁴ Uo., 10.

2. Angol unitáriusok Erdélyben, magyar unitáriusok Angliában 1858–1859

A forradalom és szabadságharc leverése után az erdélyiek 1857-ig nem adtak életjelt magukról. Ebben az esztendőben viszont Bécs germanizáló politikája miatt kénytelenek voltak a szigetországban és az Amerikai Egyesült Államokban élő testvéreik segítségét kérni. A kapcsolattartó személy 1857–1860 között John Paget volt.

2.1 John Paget János (1808–1892) és Erdély

John Pagetnek a reformkori Magyarországot és Erdélyt megörökítő művét Maller Sándor ismertette legalaposabban az 1987-ben szerkesztésében és válogatásában megjelent szövegkiadásban.¹⁶⁵ A dolgozatnak nem célja Paget életművét feldolgozni, sem pedig monográfiát írni róla; a különböző angol és magyar folyóiratokban megjelent közlemények és újságcikkek foglalkoztak az Erdélybe települt unitárius orvos-gazdálkodó útleírásával és a magyar forradalomban és szabadságharcban betöltött szerepével, ezért csak az unitárius egyházzal kapcsolatos kérdéseket tárgyaljuk.¹⁶⁶ (A kolozsvári angol olvasóköri és az 1876-ban alapított *English Conversation Club*hoz való viszonyával külön fejezetben foglalkozunk.)

Mi történt 1857-ben, hogy az unitárius konzisztórium Paget közbenjárását kérte?

Bécs abszolutista-germanizáló politikája következtében az unitárius egyházi oktatási intézményeket osztrák mintára teljesen át kellett alakítani, és a fenntartásukhoz szükséges összeget kimutatni.

Az EKT elkészítette a kért kimutatásokat, ugyanakkor képviselői, Székely Mózes és Kriza János által felkérték Pagetet, hogy angol ismerőseinél járjon közben érdekükben. Paget a

¹⁶⁵ MALLER, i. m.

¹⁶⁶ WYKES, *Paget...*; CZIGÁNY Lóránt, *Paget, John (1808–1892)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/>]; KOVÁCS Sándor, *Egy angol magyar unitárius életútja. John Paget (1808–1892) = A Szent szabadság oltalmában. Unitáriusok az 1848–49-es szabadságharcban*, szerk. GAAL György, Kolozsvár, 2000, 316–334., GÁL, i. m., 211–215.

részletes tájékoztatás és az egyház anyagi helyzetét kimutató statisztikák áttanulmányozása után 1857. március 4-én segélykérő levelet írt hajdani tanárának, John Kenricknek. Tulajdonképpen tanácsot kért egykori professzorától, Kenrick azonban bölcs belátással a teljes levél szövegét közzététette a ChRL-ban, és ezzel az erdélyi oktatásügy javára általános akciót indított el.¹⁶⁷ Kenrick 1857. március 26-án Pagethez írott leveléből tudjuk,¹⁶⁸ hogy a BFUA tanácsa azonnal 100 font sterling segélyt szavazott meg, és intézkedett a segélykérő levél kinyomtatásáról és köröztetéséről. Kenrick levelével egy időben a társulat titkára,

¹⁶⁷ *Letter of John Paget, esq. to the Rev John Kenrick*, ChRL, 1857, 301–304.

¹⁶⁸ EUEGyLt Angliai levelezés 1827–1925/1857. Kenrick levele több szempontból is érdekes ezért teljes terjedelmében közöljük. John Kenrick – John Pagetnak, York, 1857. március 26.

Édes Sir!

Én az Ön nagyon fontos és érdekes közleményét, azonnal, hogy kezemhez vevém, elküldém tisztelendő Tagart Edwardhoz, az Unitaria Assotiatio külügyi titoknához, Hampsteadba, Londonban; s éppen ma reggel vevék tőle értesítést a tegnap tartott választmányi gyűlés eredményéről. Elhatározták, hogy gyorsan és erélyesen szükség ez ügyben munkálkodniok. Megszavaztak 100 font sterlinget saját beruházott fundusokból az erdélyi unitáriusok segélyezésére, s azt is meghatározták, hogy az ön levelének másolatai küldetnének el az associatio minden lelkészeihez és vidéki pénztárnokaihoz, egy körlevél mellett, mely felhívja ez ügyben nézve a közfigyelmet s eszközölne kongregacionális vagy egyéb gyűjtéseket annak érdekében. Tagart úr imi fog Önnek és körülményesebben értesíteni a szükségekre nézve; de én egyetlen egy napot sem hagyék elmúlni, mihelyest értesülhettem az Assotiatio választmányában történt határozatok felől. Bizton hiszem, hogy a választmány felhívása szíves visszhangra fog találni. Mi unitáriusok jelenleg jóformán meg vagyunk oszolva véleményinkre nézve, némelyek a német hittani új iskola felé hajlanak; mások meg a Priestley iskolájához ragaszkodnak; de úgy hiszem, hogy az erdélyiek iránti rokonszenvre nézve összhangzás leend az régi és új iskolában egyaránt. Különböző vélemények lehetnek köztünk politikai tekintetben is a Magyarország és Austria közti viszonyokat illetőleg; azonban azt mindnyájan érezzük, hogy a nevelési ügyet érdeklő erőszakos rendszabályok kísérletének erélyesen ellenállhatni oly eszközök által, mint az ön levelében kijelöltek. S szerencsére ezen eszközök s módok a jelen esetben lényegileg békés természetűek. Tagart úr imi fog Önnek bizonyos kezelési kérdések iránt, például a bégyüldendő pénzalap miképp leendő kezelését stb. illetőleg, amiket Ön kétségkívül kielégítőleg meg fog fejthetni. Az általa föltett egyik kérdésre nem épen lehet oly határozott feleletet adni, arra tudniillik, hogy minő biztosítás (security) van arra nézve, hogy az ausztriai kormány nem fogja önkényűleg változtatni s nevelni a maga kívánatát ahhoz képest amint azokat kielégítik. Ha ön e pontot illetőleg képes lesz némi megnyugvást nyújtani nekünk, örömmel vesszük; de én részemről nem tartanám azt elegendő oknak a segély megvonására a' jelen esetben, hogy nem lehetünk egészen bizonyosak a felől, mit fog tenni az ausztriai kormány. Tudjuk, hogy mi lesz a következése a segély megvonásának, és az elégséges okul szolgál nekünk annak megadására. Én részemről, bízom a kormányban egy ilyentén ügyben. Önök csakugyan legkevésbé se hagyjanak fel a magok kebelébe buzó működésökkel a netán Angliából s Amerikából várható segély tekintetéből. Mi azon hittel s meggyőződéssel kívánunk tenni, hogy azon összeget miről ön levelében írt nekünk, erdélyi hitrokaink össze fogják gyűjteni, –s nagyon valószínűleg azon összegek összegyűjtése szolgálnak föltétlenül a mi adakozásunknak (contribution).

Az Association hihetőleg a maga felszólításához fogja csatolni az erdélyi unitáriusok historiájának és jelen állásának egy kis vázlatát, s evégre a Beard tudor munkáját fogja használni. (Nb. Az Unitáriusok historiája Kovács István után Pagettól.)

Meglepve hallám a napokban a Brit Múzeum tagja Sir Madden azon állítását, hogy ama táblák, melyek hírszerint egy magyarországi aranybányában találtak s Massmantól egy tudományos magyarázattal ellátva kiadattak, hamisak volnának úgy emlékszem, Öntől hallottam miszerint azon táblák egykor az Unitáriusok Kollégiumának könyvtárában léteztek volna, de elsikasztattak onnan. Vagyok önnek leghívebbje, John Kenrick.

Gondolataim közelebről az Ön adoptált honára szállottak bizonyos emlékkő fölfedezése következtében, mely a Traianus uralkodási korából való, s 20 lábnyi mélyen feküdt a mostani York bensejében, éppen ahol a római Eburacum kapusikátora állott. Wellbelowed Úr és én mindketten papírra tevők rajzát az emlékkőnek, a Yorkshirei Philosophiai Társulat számára. Eszembe ötlék a Traján csatamezői Daciában. A kérdéses emlék csakugyan a Decebalus fölötti diadal utáni korból való stb.

Edward Tagart is írt Pagetnek.¹⁶⁹ A korabeli magyar fordításban fennmaradt levelek fényt derítenek a BFUA kezdeményezte sikeres gyűjtésre. Tagart rendkívül jó szervezőkészségről tett tanúbizonyságot, hiszen nem csak az angliai, de az amerikai unitáriusokat is bevonta az akcióba. Ennek részleteit a következő fejezetben ismertetjük. A gazdasági válság miatt az amerikaiak tevőlegesen nem vehettek részt a gyűjtésben, de rokonszenvükről biztosították erdélyi testvéreiket. Tagart pontosan akart tájékozódni a begyűjtendő segély felhasználásáról, és a BFUA választmánya nevében is a következő kérdéseket intézte Pagethez, illetve a magyar unitáriusokhoz:

„Kíváncsi volna tudni: hogy a netalán begyűlendő pénz mi módon fog beruháztni (invested); kik lesznek azon vagyonnak gondviselői; minő biztosítás van arra nézve, hogy a jövedelem vagy kamat éppen a meghatározott célra fog fordíthatni, ti. a tanári fizetések nevelésére vagy a tanárok számának szaporítására; s vajon fogja-e az biztosítani a végcél, úgy mint az erdélyi unitáriusok vallási intézeteinek s nevelési alapítványainak a kormány beléavatkozásától való függetlenséget? Nem lehet-e attól tartani, hogy amely mértékben tesznek eleget az Unitáriusok az osztrák követeléseknek, a kormány abban a mértékben fogja a követeléseket változtatni vagy feljebb fokozni oly célból, hogy minden tudományossági s protestánszerű érdeket elnyomjon vagy absorbáljon?”¹⁷⁰

Az 1857. június 3-án tartott közgyűlésén arról számoltak be, hogy a tanács rendkívüli segélyén kívül még 500 fontot gyűjtöttek az erdélyi unitárius oktatásügy megmentése érdekében.¹⁷¹

Ifj. Fabiny Tibor az Országos Levéltár Kossuth-gyűjteményében több értékes dokumentumot is talált Paget kérelmének angliai visszhangjáról. A Coventry-i lelkész, Thomas Hunter (1810?–1898), Kossuthnak is megküldte az erdélyi unitáriusok támogatását célzó körlevelet, hogy ő is igazolja Paget helyzetjelentését, s ezzel is nagyobb népszerűséget szerezzen az ügynek gyülekezetében.¹⁷² Hunter május 3-án írt levelére Kossuth még aznap válaszolt, ezt a Coventry-i lelkész megküldte a londoni *The Inquirer* szerkesztőségének (minden bizonnyal innen vette át a New York-i *Christian Inquirer*), a gyűjtést és a magyarok iránti szimpátiát erősítendő. Tekintettel arra, hogy a magyar Kossuth-kutatók sem ismerhették a levél tartalmát, teljes terjedelmében közöljük:

¹⁶⁹ Uo., Tagart–Pagetnek, London (Hampstead), 1857. március 25.

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ *Report of the BFUA*, London, 1857, 8–9.

¹⁷² FABINY, i. m., 101–102.; T. Hunterről lásd: KOVÁCS János, *Hunter T. emlékezete*, KerMagv, 1898, 97–98.

„Sir – Returning from a lecturing excursion, I find your communication of May 3, which I have the honour of answering herewith.

As to the internal merit of Mr Paget's appeal, 'assistance to the Unitarian schools of Transylvania,' I not only fully sympathize with it, but I should greatly rejoice if my testimony and the expresion of my approbation would cotribute towards adding to the interest which the cause ought to command.

That an attack has been made on the freedom of Protestant education is true beyond the worst of what men in this country can realize in their mind. Not only has an attack been made on the freedom of education in the Protestant schools, but the self-government of the Protestants (Calvinists, Lutherans, and Unitarians alike), in church and school, founded on solemn treaties and conventions, forming part and parcel of the public law of Europe, guaranteed by several European powers, and some of them especially negotiated under the mediation of England – that freedom and self-government, the precious fruit of five great revolutions and of a struggle of 200 years' duration, is entirely subverted, and the Protestant schools of the country are placed under the arbitrary control of the same Minister of the Austrian Court, whose especial charge it is to give effect to the Concordant which delivered the country bound hand and feet unto the power of priest craft, intolerance, and fanaticism. I can not point out any modern work on Hungary supplying a correct information on the present condition of that country. Speech and the press are gagged, meetings are forbidden, an infernal spy system hushes the complaints, and the Concordat empowers the Roman Catholic Bishops to exclude from circulation any book they may dislike. [Here reference is made to accompanying papers, especially to a memorial on the present condition of the Protestants of Hungary, drawn up at Kossuth's request by M. Irányi, a fellow exile, resident in Paris.] I most fervently wish in the interest of religions freedom, morality, and interest that England should awake to in heavily sense of Christian duty for the subject. I have no hesitation in confessing my conviction that the cause of Protestantism in Hungary is a hundred thousand times of greater importance to the Christian world than the conversion of some stragglng Patagonians, on which treasures are yearly expended by the numerous religious societies of Great Britain. Please to accept, etc. Kossuth

Regents's Park, London, May 3, 1857.”¹⁷³

Kenrick május 17-én a yorki St. Saviourgate Chapelben az erdélyiek érdekében prédikált.

Röviden ismertette az európai heterodoxia és a magyar unitárius egyház történetét. Észak-Olaszország és Lengyelország antitrinitárius mozgalmainak bemutatása után az erdélyi unitárius fejleményeket vázolta hallgatóinak. A Szapolyaiakat illető információi nem éppen helytállóak, de a yorki unitárius gyülekezet nem botránkozott meg azon, hogy Szapolyai János lányát a lengyel király vette feleségül, s hogy Giorgio Biandrata az öreg János király udvari orvosa volt. Az erdélyi unitárius oktatás veszélyeztetett létét Claudius Aelianus *Varia Historia*jából vett illusztrációval érzékeltette. Eszerint a Mytilene-beliek szövetségeseik lázadását azzal torolták meg, hogy a lázadók nem taníthatták gyermekeiket. Mindennél nagyobb büntetés volt az ostobán viselkedő és a kultúra iránti teljes közömbösséggel viseltető

¹⁷³ *The Unitarians of Transylvania*, *The Inquirer*, May 16, 1857, 311. Ugyanezen a címen jelent meg a cikk két hónappal később a bostoni *Christian Inquirer* (June 20, 1857, 1.) hasábjain. A londoni *Inquirer* is közölte Kossuth levelét. John Kenrick néhány soros ismertetőben az erdélyi unitáriusok iránt érdeklődő olvasóknak Beard könyvét ajánlja, majd megjegyzi, hogy az erdélyi hitrokonokra már édesapja is felhívta a figyelmet egy 1793-ban mondott prédikációjában:

„I believe that the condition of the Unitarians in Transylvania was first brought to the notice of the English Unitarians, in recent times, by a note to my father's sermon before the Western Unitarian Society, at Tauton, in 1793. The information contained it was derived from his friend, the late John Foster Barham...”

új nemzedéket látni. A klasszikus példa után a keresztények hasonló eljárására emlékeztette hallgatóit, majd az angol felekezeteknek az egységes nemzeti oktatás politikáját megghiúsító szűkkeblű bizalmatlanságról szólva visszakanyarodott céljához:

„And what is it which year after year foils the efforts of the greatest statesmen of the age and nullifies their plans? The mutual jealousy of churches and sects. Nonconformist will not trust Churchman, Churchman will not trust Romanist, heterodox Dissenter will not trust orthodox Dissenter, Jew will not trust Christian, and none of them will trust the Government, with influence or control over religious education; and so the great work stands still. Even the system which was devised to unite all Protestants, by respecting the religious opinions of all, and confining religious teaching to the Scriptures which all acknowledge, has fortified its original character, and been converted into an engine of proselytism. Can we be surprised, then, that a feeble community, like the Unitarians of Transylvania, stripped of its political liberties, destitute of the safeguard of a free press, conscious that it is odious beyond all other forms of Protestantism to its Roman Catholic rulers, should view the interference of Government in education with alarm?”¹⁷⁴

Ausztria úgy gondolja – folytatta Kenrick prédikációját –, hogy az unitárius egyház oktatást szolgáló alapjai elégtelenek, és a színvonal emeléséért aggódó atyai gondoskodásával arra szólította fel a felekezetet, sokszorozza meg a tanárok létszámát és emelje meg fizetésüket. Amennyiben a felekezet erre nem képes, a kormányzat szívesen felvállalja az oktatás terhét, különösképpen, hogy ezzel az iskolák feletti ellenőrzési jogot is megkapják. A hang ugyan Jákobé, de a kéz Ézsaué – figyelmeztet Kenrick –, a végső cél a liberális szellemű unitárius oktatás elsorvasztása és annak a képzett, de szubtilis jezsuita irányítás alá helyezése. Ezt megakadályozandó született meg az erdélyiek felhívása, és erre az angol hittestvéreknek cselekvően kell válaszolni.

Ma már lehetetlen nyomára lelni annak, hány angol unitárius közösségben gyűjtöttek az erdélyi hittestvérek javára, a *The Inquirer* is rapszodikusan számol be az ilyen alkalmakról. Nem tudjuk, hogy Hunternek Kossuth tekintélyére alapozott lobbija mennyire volt sikeres, tény az, hogy Paget segélykiáltása után tekintélyes lelkesek emelték fel szavukat az erdélyi unitáriusok érdekében. James Martineau (1805–1900) a liverpooli Hope-street egyházközségben a Galata 6,10 alapján prédikált. Beszédének kivonatát a *Northern Daily Times* alapján a *The Inquirer* közölte.¹⁷⁵ A prédikáció tekintélyes része vallásbölcselet, az ember-Isten viszony elemzése. Az erdélyi kérdést Kenrickhez hasonlóan a reformáció

¹⁷⁴ John KENRICK, *Unitarians in Transylvania*, ChRL, 1857, 377.

¹⁷⁵ *The Unitarians of Transylvania. Rev. Mr. Martineau's Sermon*, *The Inquirer*, May 23, 1857, 331.

oldaláról közelítette meg, és a szabadelvű oktatás megtartásáért adakozásra hívta fel hallgatóságát. Liverpoolban, a Renshaw-street Chapelben az Amerikából Angliába költözött William Henry Channing (1810–1884) lelkész is az erdélyiek érdekében prédikált. A fent ismertetett beszédek közül ez volt az egyetlen homília, mely az erdélyi unitáriusok küzdelmes történetét viszonylag pontosan ismertette hallgatóival.¹⁷⁶

Június 28-áról való az az újabb híradás, mely a gyűjtésre vonatkozik. A Loughborough-i lelkész Charles Clement Coe (1830–1921) prédikációja után 27 fontot gyűjtöttek. A felsorolt „akciókon” kívül meg kell említenünk a BFUA főtanácsát követő fogadáson John James Tayler (1797–1869) által mondott beszédet.

A reformáció századának felvilágosul szabadgondolkodói – indította beszédét – Olaszországból Svájcba majd Franciaországba menekültek, vallásos meggyőződésük miatt azonban innen is menekülniük kellett és Lengyelország adott otthont számukra. Krakkóba telepedtek meg [elírás lehet, biztosan Rakowról van szó] ahol messze földön híres iskolát és nyomdát működtetnek. Tudós akribiával megírt könyveik óriási hatással voltak az európai teológusokra, a politikai helyzet kedvezőtlen alakulása miatt azonban a lengyel szociniánusoknak választani kellett: hazájukat vagy vallásukat hagyják el? Az előbbi választották és sokan Hollandiába, Angliába telepedtek át, de egy kis csapat Erdélyben keresett és talált menedéket. Ez a bátor és értelmes nép, mely az erdélyi hegyek között megőrizte vallása és szokásai tisztaságát, intézményeit, most abba a veszélybe került, hogy elveszíti az ifjúság oktatásának jogát. Óriási erőfeszítéssel 18 000 font sterlinget gyűjtöttek össze és még 2000 fontra lenne szükségük, ezért fordultak hozzánk segítségért. Amikor a ma reggeli jelentésben azt hallottam, hogy mi minden gazdagságunk, intelligenciánk, és a jót munkáló elkötelezettségünk mellett mindössze 500 fontot gyűjtöttünk, nagyon szégyelltem magam. Azt hiszem ezt nem hagyhatjuk ennyiben, különösképpen, hogy az amerikai unitáriusok tudtunkra adták, hogy nem sokat remélhetünk tőlük. Sok van még bennem az ó Ádámából és nem tudnám megmondani, hogy ebben az ügyben azért vagyok érdekelt, mert szeretem a személyes- és a vallásszabadságot, vagy pedig azért, mert teljes lényemmel gyűlölöm Ausztriát, zsarnok szellemiségért, melyet, ha nem akadályozunk meg időben, kioltja a szabadság utolsó lángjait is. Remélem, hogy mindazok, akik még nem tettük meg kötelességünket az elnyomottakkal szemben, most az utolsó órában előlépnek, és belenyúlnak pénztárcájukba, nem csak azért, hogy egy felekezetet megmentsenek a pusztulástól, hanem hogy az igazságot és szabadságot megmentse meg a rá leselkedő veszélytől.¹⁷⁷

Tayler beszéde után még 124 font gyűlt az erdélyiek javára. A pohárköszöntő tartalmából azt is látni, hogy az angolok nem igazán voltak tisztában az erdélyi unitáriusok történelmével, és neves tanáraiknak is elég homályos ismeretük volt az erdélyi unitarizmus eredetéről, lelkesedésük azonban pótolta hiányosságait, és gyűjtésük sikerrel járt. 1858. május 26-án a BFUA tanácsa arról számolt be, hogy 1220 fontot, 10 shillinget és két pennyt gyűjtöttek, és reményeik szerint ősziig meglesz a szükséges 2000 font.

¹⁷⁶ Uo., *Rev. Mr. Channing's sermon*, 331–332.

¹⁷⁷ *British and Foreign Unitarian Association*, ChRL, 1857, 454.

A BFUA erdélyi referense Paget volt, vele tartották a kapcsolatot, minden Kolozsvárt érintő ügyben tanácsára hallgattak. A levelezés nem volt zavartalan, valószínűleg az osztrák titkosrendőrség számlájára írandó a kézbesítetlen levelek nagy száma. Paget 1857 után a BFUA-nak küldött leveleit nem kézbesítették, és csak az 1858. március 28-án keltezett levél érkezett meg rendeltetési helyére. Ebben arról tudósít, hogy az erőszakos németesítés első veszélye elmúlt, és az osztrák kormány tudomásul vette az iskolafenntartásra gyűjtött alapot, az egyház pedig kész végrehajtani a kormány által megkövetelt átalakításokat. Az Angliában gyűjtött összeg elküldésével kapcsolatban Kriza János tanácsát követték, egy londoni bankba Paget nevére 1000 fontot helyeztek letétbe, melyet az angol nemes a kollégium kuratóriumára testált át. Levelében Paget a BFUA elnökségét biztosította a kuratórium szakértelméről és az összeg rendeltetésszerű felhasználásáról. Végül arra a kérdésre, hogy a feltételek teljesítése után az osztrák kormány nem támaszt-e újabb követeléseket, Paget azt válaszolta, hogy az abszolutista kormány sem szegülhet szembe büntetlenül a közvéleménnyel.¹⁷⁸

¹⁷⁸ „My Dear Sir, – I got your letter a few days ago and I can assure you I was not less surprised than you that you not had received my letter for which I, too, had long been expecting an answer.

I wrote you then, as far as I can recollect, a full account of our present position, then more hopeful than at present. The Government had then appeared satisfied that so much money had been collected for the support of the schools, and the threat of enforcing the German language had apparently died away. It has been now again revived, and one Protestant College in Hungary has been reduced rather than submit. Should the threat be put in execution here, the same results will follow. This has come upon everybody by surprise, as the Emperor, in his last year's visit to Hungary, was understood to promise the contrary. In every other respect, the Unitarians are ready to adopt all the reforms the Government wishes, and the required number of professors has been already appointed, albeit the salaries are still wanting, or, at least, are only nominally what they ought to be. It is true, they escape some of the restrictions imposed on them by Government, as the prohibition to teach Hungarian history exact as an unimportant part of the Austrian history, but in such a way as to avoid scandal or offence. Further they can not, and will not go; and I am convinced that in the end passive opposition will force the Government to yield.

No time has been positively fixed for the deposition of the capital required for the salaries, and it would seem that extraordinary efforts made have rather astonished the Government, and I suspect made them regret having raised a spirit which it will cost some trouble to lay. On this point they are at present silent, but they may recur to it as they have to the German language, and insist on its fulfilment at any moment. The Calvinists are now making collections in the same way and with the same object, although their schools are much better endowed than ours. With respect to the transmission of the money, I spoke to Mr. Kriza, and he thought it would be better to make it payable in London to me, when I would draw for it in favour of the trustees of the College. Their money is managed by trustees, with a secretary, etc., who serve gratis, and it is generally lent on mortgage on property within a short distance of Klausenburg, if not within the town, that the security may be the more easily and generally known. At present it can only bring in 5 per cent., although all old mortgages are at 6. As far as I can make out, the administration of the affairs of the College is not only blameless, but very active and good. As a security, they are obliged to submit their accounts, if I mistake not, to Government auditors every year.

I think I have now answered all your inquiries, except as to what security we have that on compliance with these demands no others will be made. I can only say no one seems to fear it; in fact, these have been merely in

2.1.1. Az erdélyi segélykérés amerikai visszhangja

Paget Angliába küldött levelével egyidőben az amerikai hitrokonok is tudomást szereztek az erdélyi unitáriusok iskoláik megmentéséért folytatott küzdelméről. 1857. május 26-án az AUA harminckettedik közgyűlésén Ezra Stiles Ganett (1801–1871) az AUA egykori elnökének javaslatára a következő határozatot hozták.

“Whereas, it appears from intelligence received by the Executive Committee of this Association, through the British and Foreign Unitarian Association, that the Unitarians of Transylvania are in imminent danger of losing the control of those institutions for education in the support of which they shown such an enlightened and steadfast interest, and on their free enjoyment of which depends not only the continuance of their religious liberties, but even the transmission of their religious faith to future generations, and that this danger can be averted only by their success in raising a sufficient sum for the endowment of these institutions, a sum much beyond their pecuniary ability, therefore, –

Resolved, That we rejoice in the opportunity of expressing our admiration of the faithful attachment of the Unitarians of Transylvania to their Christian belief, through the various fortunes which in past years and centuries have attended the profession of their faith, and under recent circumstances of peculiar trial.

Resolved, That in these distant brethren we recognize fellow-disciples, contending for the principles of truth and freedom which lie at the foundation of this Association.

Resolved, That the attempt to deprive them of the control of their seminaries of education entitles them to our warmest sympathy, and that the appeal which has been made on their behalf deserves a cordial and practical response.

Resolved, That the Executive Committee of this Association be instructed to take such measures as they may think proper for bringing the situation of our Transylvanian brethren before the Unitarian Christians of this country, and for collecting money for their relief; and that they be authorized to appropriate five hundred dollars from the Treasury of this Association for this object.”¹⁷⁹

Az AUA végrehajtó bizottsága körlevélben szólította fel az egyházközségeket az adakozásra, erre tervek szerint 1857 október utolsó vasárnapján került volna sor. Amint már fentebb is említettük, az amerikaiak Edward Tagart közvetítésével értesültek az erdélyi helyzetről. A BFUA titkára mind Paget, mind pedig a konzisztórium levelét továbbította. Paget 1857. július 20-án, Kolozsvárott keltezett levelét Henry Adolphus Mileshez (1809–?), az AUA titkárához intézte. A konzisztórium felkérésére részletes pontossággal ismertette az erdélyi unitárius

pursuance of a system of placing all schools on the same footing, no matter how different the circumstances may be, under which they exist. And, besides, even under absolute government, public opinion is not without its influence, nor can it be braved with impunity.

I am very glad to hear that our American brethren will not leave us in the lurch. Their sympathy, thus expressed, doubles the value of their money.

Yours very truly, John Paget, Klausenburg, March 28, 1858.”

Report of the BFUA, London, 1858, 7–8. A beszédet a *The Inquirer*, June 6, 1857, 363., a levelet hasonlóképpen az *Inquirer*, April 17, 1858, 244, közölte.

¹⁷⁹ *Quarterly Journal of the American Unitarian Association*, vol. IV., Boston, 1857, 499–500.

egyház helyzetét. Bécs germanizáló politikájának az iskolákkal szemben támasztott követelései – a tanárok számának és fizetésének növelése stb. – az egyházat erején felüli áldozatra kényszeríti, írta Paget, majd részletes kimutatást készített a felekezet anyagi helyzetéről, számadatokban mutatva ki, mekkora összegre van szükség az önálló iskolarendszer fenntartásához. A befejezésben drámai módon mutatott rá arra, hogy a közel-kelet-európai unitarizmus fennmaradása az angolszász hitrokonok jóakarától függ.¹⁸⁰

¹⁸⁰ *Quarterly Journal of the American Unitarian Association*, vol. V., Boston, 1858, 234–241. „Klausenburg, July 20, 1857.

To Rev. Dr. Miles, Secretary of the American Unitarian Association

My Dear Sir: – I have been requested by the consistory of the Unitarian Church in Transylvania to forward to you the enclosed letter, and at the same time to address you myself in furtherance of the request which that letter contains. It is perhaps necessary, before proceeding further, to say that, although born and bred an Englishman, I have been for the last twenty year married and settled in Transylvania, and am therefore necessarily well acquainted with the affairs of the Transylvanian Unitarians. It is in consequence of these circumstances that I have been chosen as the medium of communication between them and their brethren in England and America. They are at the present moment passing through a crisis of greatest importance, and one in which your assistance may aid in protecting their independence and securing their future prosperity.

Since the revolution of 1848, the Austrian government, in pursuance of a system of centralization now first introduced into Hungary and Transylvania, has taken the superintendence of all schools and colleges into its own hands. As the Protestants of all creeds have hitherto supported their schools entirely from their own resources, derived either from foundations or voluntary contributions, they have insisted on their right to retain to disposition of those funds, and consequently the nomination of the Professors who are paid from them. The government has recognized this right, but still insists on the adoption in all these schools of the Austrian system of education, and on the support of an equal number of Professors, and on an equal scale of payment, with the schools in Austria.

This change calls both for a great increase in the numbers of teachers, and a considerable augmentation of their salary. Should not the necessary amount of revenue be assured, either on capital or other good security, either some of the schools must be given up that one may remain, or they must be reduced to the rank of private schools, and thus lose the right of granting degrees or certificates essential to the practice of the learned professions, as well as the attainment of civil office.

The Unitarian schools at present existing in Transylvania are the College or Upper Gymnasium in Klausenburg, and two preparatory schools or Under Gymnasias in Thorda and Keresztúr. It is in the highest degree desirable that all these should be maintained, – the College in Klausenburg as the theological seminary and a place of education for those destined for the professions, etc, and the schools of Thorda and Keresztúr because chiefly frequented by the Szeklers, whom the Catholic bishop is unceasing in his endeavours to win over to the Catholic Church. It is among the Szeklers that Unitarianism has its firmest strong-holds. These hardy and simple mountaineers, throughout all the persecutions to which they have been exposed, have maintained their faith with a constancy worthy not only of admiration, but of sympathy and support. Nowhere has the vast importance of the present crisis been more thoroughly felt among the Szeklers; and to those who know the poverty of the country, the result of their efforts to meet it will appear almost incredible. A short statement of the former state of the finances of the Unitarian schools as they were before the present changes, will best enable you to judge of the true state of the case. This statement, I may remark, is reduced from a more detailed one furnished me by direction of the Consistory.

The funded property of the Transylvanian Unitarians has hitherto amounted to 54,988 F.C.M., – (The florin in Conventions Münze amounts, as near as possible, to half a dollar.) – which, at six per cent (the legal interest up to 1850, and still so for mortgages contracted before that period), amounts to 3,299 F.C.M.

From this sum the following payments had to be made: [itt a kiadások részletes kimutatása következik, a fényképről a számadatok lemaradtak. A hiányzó szavakat [] pótoltuk. Tekintettel arra, hogy sem az oxfordi, sem a manchesteri könyvtár nincs birtokában a teljes folyóirat gyűjteménynek az amerikai unitárius periodikákat csak elektronikus formában tanulmányozhattuk. További, az Egyesült Államokban végzendő kutatások újabb eredményeket hozhatnak.]

Paget helyzetjelentésével együtt Tagart továbbította azt a latin nyelvű levelet is, melyet Kriza János és Kovácsi Antal írtak az amerikai unitáriusoknak. Az egyház előjárói tárgyszerűen ismertették a tanárok és iskolák helyzetét, és azok fenntartásáért tett erőfeszítéseket, majd hitrokonaik segítségét kérték.¹⁸¹ Az Egyesült Államokon végigsöprő gazdasági válság miatt az amerikaiak nem segíthettek, de érdeklődéssel követték az angliai gyűjtés eredményét, és mihelyt lehetőségeik engedték anyagilag is támogatták erdélyi hittestvéreiket.

The Bishop's salary

One Professor in Klausenburg, without of lodging,

Four Professors at 300 f. each, with lodging,

The two Rectors of Thorda and Keresztúr, at 250 f., each, with lodging,

Twenty masters, mostly upper students or theological candidates, waiting for Churches, at 40 F.C.M. each, Cashier,

Exacter, Secretaries, etc.,

Expenses of Consistory,

The expenses of repairs in the College, as well as of apparatus, fuel, etc. are not included, because they were provided from a small tax paid by the students for their College rooms. There was thus every year a deficit of 1,500 F.C.M. which was provided for by annual collections; but these formed a very uncertain and variable resource, and not such as would be accepted by the Austrian government as good security. Even therefore with the [...]mer number of Professors and their meagre salaries, some subscription would have been necessary, although nothing required foreign assistance. But according to the present system the annual expense will amount to 13,400, or nearly three times which formerly was. The Upper Gymnasium requires twelve Professors and the Under six each, – the salary of Director being 800 F.C.M. and that of Ordinary Professor 600 F.C.M.

To meet this exigency, the Upper Consistory, at a meeting at Klausenburg, in August, 1856, determined to make an earnest [plea] on the Unitarians throughout every part of the country to subscribe liberally for the support of their schools. The invitation was [met] with zeal and alacrity which nothing but a stern conviction [of] impending danger could have produced. From individuals a [sum] of 54,000 F.C.M. has already been collected; and from the cl[ergy] and parishes bonds for the yearly payment of 3,900 F.C.M., w[hich] is equal to a capital of 78,000 F.C.M. To this may be a[dded] 10,000 F.C.M., which will be paid this year, from the Augustinovics fund, so that the whole account will stand thus:

From old fund at sic per cent,	3,299
--------------------------------	-------

From 10,000 Augustinovics, five per cent	500
--	-----

From 54,000 at five per cent, new capital	2,700
---	-------

From parishes and clergy	3,900,
	10,399

From this may be deducted 1,399 for the loss of one per cent on the old fund, as the mortgages are paid, and for some losses on the payment of the parish subscriptions, so that the available sum may be stated as a clear revenue of 9,000 F.C.M., leaving a deficit of 4,400 F.C.M. yearly.

It is to aid them in supplying this deficit that they now call on their brethren of England and America for assistance. They do not come to you because unwilling to put their own shoulders to the wheel, or they would find no advocate in me. They have exerted themselves nobly, but the country, always poor, has not yet recovered from the devastation of the Revolution, and it suffers under the Austrian government for an amount of taxation greater than that of any country in Europe, in proportion to its resources.

On the very verge of European civilization, almost of Christianity itself, alone on the continent of Europe in the profession of the simple and pure doctrines of Unitarianism, they have none to look to for sympathy and support, save their co-religionists of the Anglo-Saxon race in England and America. The emergency is great, their means to meet it are exhausted, their plea for aid is well founded, and I feel sure it will meet with a worthy response from those to whom they always fondly look as friends and brethren.

Believe me, my dear Sir, yours very truly, John Paget."

¹⁸¹ Uo. angol fordításban, latin eredetije az EUEGyLt-ban, Kriza levelei között *Kriza János és Kovácsi Antal levele az amerikai unitáriusokhoz.*

2.2 Edward Tagart erdélyi látogatása 1858-ban

Edward Tagart (1804–1858) nevét említettük már az előző fejezetekben. William Tagart gyapotkereskedő másodszülött fia, Bristolban kezdte el tanulmányait, majd 1820-tól a yorki Manchester College-ban John Kenrick irányítása alatt folytatta.¹⁸² Évfolyamtársai közül John Pagettel élete végéig jó kapcsolatban maradt. A yorki évek után a norwich-i Octagon Chapel hívta meg lelkészének, de a Martineau családba való beházasodása miatt rövidesen elhagyta gyülekezetét. A Martineau dinasztia norwich-i eredetű volt. A frissen végzett lelkész a neves vallásbölcse, James Martineau, ellenzésére bátyjának özvegyét vette feleségül. A Martineau családdal élete végéig ellentétben maradt, és a James neve alatt fémjelzett új teológiai iskola vehemens bírálója volt. James Martineau a Biblia tekintélyével szemben az egyén belső vallásosságát helyezte előtérbe, míg Tagart, a régi, Priestley és Belsham alapította biblikus unitarizmus eltökélt harcosa maradt. Norwich után a londoni Little Portland Street Chapel hívta meg lelkészének. E gyülekezett tagja volt többek között Charles Dickens is, akit meghitt baráti viszony fűzött a Tagart családhoz.¹⁸³ Londonba érkezése után nem sokkal, 1832-ben a BFUA John Bowring helyébe a külügyi osztály titkárává, 1841-ben pedig a társulat főtitkárává választották. A BFUA munkája, de különösképpen az erdélyi unitáriusok sorsa mindennél jobban érdekelte, ezért 1858-ban a társulat kérésére örömmel vállalta erdélyi küldetését.¹⁸⁴ Útjáról 1858. október 12-én Brüsszelben bekövetkezett halála miatt személyes beszámolóját nem tehetette már közzé, de jegyzetei és levelei alapján osztálytársa és barátja, John Paget, majd később lánya, Lucy Tagart publikálta az erdélyi út tanulságait.¹⁸⁵

¹⁸² R. K. WEBB, *Tagart, Edward (1804–1858)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/26914>]

¹⁸³ James MacLuckie CONNEL, *Dickens' Unitarian Minister, Edward Tagart*, TUHS vol. 8, 1944, 68–83.

¹⁸⁴ Tagart életéről lásd: *Memoir of the Late Rev. Edward Tagart, F.S.A*, ChRL, 1859, 65–85. *A Memoir of the Late Edward Tagart, Who Died 12th October, 1858*, [h. n. és é. n.] Printed for presentation only.

¹⁸⁵ John PAGET, *Recollections of Mr. Tagart's Visit to Transylvania*, ChRL, 1858, 746–753.; *The Late Rev. E. Tagart's Visit to the Unitarian Churches of Transylvania*, *The Inquirer*, December 18, 1858, 815–816.; Lucy TAGART, *The Hungarian and Transylvanian Unitarians. (Some account of their origin, vicissitudes, and present condition, compiled from various sources)*, London, 1903.

1858 májusában a BFUA évi közgyűlését a Little Portland Street Chapelben tartotta. A Tagart emlékére kinyomtatott füzetben találtuk meg a közgyűlésen mondott beszédének kivonatát, mely az erdélyi ügy iránti eltökélt szándékának bizonyítéka:

„...it was so important that the whole subject of Unitarianism in that country, its churches and institutions, should be well understood, and that any effort towards promulgating our views in the east of Europe should be promoted, that is was desirable some member of the committee should in the course of the autumn, visit Transylvania: and being himself somewhat of an antiquarian and somewhat of a geologist, and strongly attached to Unitarian views, he said he should like to undertake the mission, and visit those churches which had existed for the last 300 years in that distant part of Europe, on the borders of the dominions of the Turks, among the Ural Mountains, the members of which had maintained their university, their schools and chapels, and their ministry, from the time of Socinus to the present hour.”¹⁸⁶

Az angol források mellett bőséges magyar anyaggal is rendelkezünk, hiszen Buzogány az *Emlékkönyvben*, Ferencz József a *Keresztény Magvető* első számában, Borbély István pedig a Simén Domokosról írott tanulmányában foglalkozik Tagart látogatásával, akinek legnagyobb érdeme, a Manchester New College magyar ösztöndíjának megszervezése volt.¹⁸⁷

Az erdélyi unitáriusok angliai peregrinációjának ismertetése előtt vessünk egy pillantást Tagart erdélyi útjára. 1858. augusztus 7-én indult el Londonból, és családja kíséretében először Svájcba ment, ahol mintegy három hetet töltöttek. Tagart és kisebbik lánya, Lucy, szeptember 3-án Erdélybe indultak, a család többi tagja hazatért Londonba. A szokásos útvonalat követték: Zürich–Konstanz–Augsburg–Regensburg–Bécs, innen hajóztak le Pestre, majd vonattal utaztak Nagyváradig. A Pest–Nagyvárad útvonal nem sok lelkesedéssel töltötte el, hiszen szeptember 16-án feleségéhez írott levelében az út egyhangúságáról és a vonat lassúságáról panaszkodott:

„From Pesth to Gross-Wardin is a long, dreary, dusty, unbroken plain, over which the train moved at a rate of perhaps sixteen miles an hour, stopping at every station five or ten, or fifteen or thirty minutes, just as it might be, without the least attention to the value of time...”¹⁸⁸

Nagyváradról Kolozsvárig postakocsin hatodmagával tizennégy órát utazott. Hogy hű képét adja kalandjaiknak, feleségének lerajzolta a kocsit. A fárasztó úton szunyókálás közben hol arról képzelődött, hogy farkasok loholnak nyomukban, hol meg arról, hogy pénzükre vándorcigányok leselkednek.

¹⁸⁶ *A Memoir of the Late Edward Tagart...*, 20.

¹⁸⁷ *Emlékkönyv*, vol. I., 24–29.; BORBÉLY, i. m.

¹⁸⁸ *Memoir of the Late Rev. Edward Tagart*, ChRL, 1858, 79–80.

„In the intervals of sleep I fancied I heard a pack of wolves coming after us, prepared to devour horses and all, or that the gipsies bivouacking by midnight fires would demand our money as we passed.”¹⁸⁹

Kolozsvárott Paget házában szálltak meg, de az idő rövidségére való tekintettel házigazdájuk már másnap bemutatta őket az unitárius előjáróknak. Meglátogatták a kollégiumot, könyvtárat, megnézték a hálósobákat, mindenről pontosan tájékozódtak. Vasárnap részt vettek az istentiszteleten, majd az ezt követő EKT ülésen, ahol Tagartot tiszteletbeli tanácsossá választották, és átadták az igazoló latin oklevelet. Angolul mondott köszöntő beszédét Paget fordította magyarra, melyet a korabeli tollvivő az utókornak is megörökített, ez került Buzogány révén az *Emlékkönyv*be. Tagart megköszönte tanácsossá választását, és az angol unitáriusok üdvözlését tolmácsolta. Csodálattal adóznak – mondta – az erdélyiek áldozatkészségének, éppen ezért Paget segélykiáltása után igyekeztek erejük szerint segíteni, és arra kérte hitrokonait, hogy az anyagi támogatást mint „rokonérzelmeik bizonyítékát” fogadják. (A gyűjtés 1231 fontot eredményezett, melyet a magyar unitáriusok 1859-ben vettek kézhez, és a latin nyelvű köszönőlevelet Steinhallal küldték meg hittestvéreiknek.)¹⁹⁰ Másnap, hétfőn, Paget vezetésével Kolozsvár környékét járták be, megnézték a tordai iskolát, (tiszteletükre a teljes diákságot kivezenyelték), a tordai hasadékot és a marosújvári sóbányát, természetesen Paget aranyosgyéresi kúriáján szálltak meg. Látogatásuk 23-án csütörtökön véget ért, és a szokott útvonalon visszaindultak, azonban Tagart betegsége miatt csak Brüsszelig juthattak el. Állapota itt válságosra fordult, és október 12-én valószínűleg maláriában halt meg.

Látogatásának fő célja az volt, hogy a Manchester College-ban magyar unitárius diákok részére ösztöndíjat alapítsanak. Pagettel is ennek lehetőségét elemezték, és ennek gondolata foglalkoztatta Drezdában is. Pagethez küldött utolsó levelében írta:

„I quite agree with you in the opinion that the most efficient and promising way of helping our friends at Klausenburg, and giving an impetus to the cause of the rational Christianity in Hungary, will be that of assisting in the complete education of the students now at Berlin, and of one or two others who may follow

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ *Emlékkönyv*, vol. I., 25–26.

them. I shall endeavour to impress this on the minds of some of our influential people in England, and am quite sanguine of success.”¹⁹¹

Kik voltak a „berlini diákok” és hogyan egyengették Erdélyből angliai útjukat? Tagart Lucynak 1858-ban az *Inquirerben* megjelent, apja töredékes naplójához fűzött magyarázó jegyzeteiből tudjuk, hogy Kolozsvárott már konkrét nevekben gondolkodtak a Londonba küldendő diákokat illetően, Ferencz József és Marosi Gergely neve jött szóba, mint ígéretes jövőbenő tanároké.

„The two whom they propose to send are students who have been spending the last one or two years at the universities of Berlin and Göttingen, both very promising and talented young men. One of them was for some time tutor in Mr. Paget’s family. Their names are Gregory Marosy and Joseph Ferencz.”¹⁹²

Edward Tagart októberben bekövetkezett halála a tervet nem hiúsította meg, mert Paget fáradhatatlanul az ösztöndíj megszervezése mellett agitált. 1858. november 7-én Tagart Lucyhoz írott levelében fejtette ki az angol tanulmányút tudományos és erkölcsi hasznát:

„The great question is the possibility of getting some of our students to England. If we could have professors here at the head of the college, who had spent some time in England, I believe, not only that the system of education would be improved but that a change in the whole moral tone and style of the establishment would and must take place. It is very difficult for men who have never seen anything better to feel the defects of what exists.”¹⁹³

Az ösztöndíj megszervezése még két évet váratott magára. Tagart halála után Steinthal Alfred vállalta fel egy újabb erdélyi látogatás fáradalmait.

2.3 Alfred Steinthal kettős küldetése. Ismeretlen Kossuth-levelek

Steinthal erdélyi útjának és Kossuthtól kapott titkos megbízatásának részleteit ifj. Fabiny Tibor derítette fel doktori dolgozatában és az *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*ban megjelent tanulmányában.¹⁹⁴ Dolgozatunkban csupán arra vállalkozunk, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetének, valamint a Kossuth-emigrációnak a korabeli angol unitárius sajtóban, elsősorban a *The Inquirerben* megjelent cikkeire hívjuk fel a figyelmet, illetve Kossuth unitárius kapcsolatait illetően néhány újabban előkerült Kossuth-

¹⁹¹ *Recollections...* ChRL, 1858, 749.

¹⁹² *The Late Rev. Tagart’s visit...* The Inquirer, December 18, 816.

¹⁹³ Uo.

¹⁹⁴ Lásd a 22. sz. jegyzetet. FABINY, i. m., 105–118.

levél kapcsán kiegészítsük ifj. Fabiny kutatásait. Az előző fejezetben idéztük Kossuthnak Thomas Hunter unitárius lelkészhez küldött levelét. A következőkben két másik levét ismertetünk. Az első levél a *Western Unitarian Society of England* 60. évfordulóján 1851. október 22-én a Gloucesterben tartott gyűlés határozata nyomán született. Az igazság és a vallásszabadság terjesztésében érdekelt unitárius felekezet vezetői rokonszenvük tanúságaként felhívást intéztek Kossuthhoz, melyet George Armstrong (1792–1857) bristoli lelkész november 1-jén olvasott fel az ex-kormányzónak. Ebből idézzük a következőket:

„...As a religious denomination deeply interested in the exercise and extension of the right of free thought concerning the truth and character of the Divine dispensations, we do not assume too much in saying that to us the securities for human liberty are peculiarly dear. And in proportion as this feeling is strong, so must our admiration and reverence be for those who are foremost among mankind in maintaining or defending that essential condition to the happiness and progress of the human race. (...) In the fall of the Hungarian cause – the cause of constitutional liberty and order – we behold the peril, if not the fall, of freedom for all the nations as well as your own. A bigoted and haughty Priesthood has every where shown how much it had to gain by your loss! Protestantism has reeled under the blow which has renewed the disasters of the days of Tilly and Wallenstein. Our Unitarian brethren of Transylvania weep over the ruins of the altars which your generous rule would have spared them. And in proportion as we mourn these results, must be our honour for him whose success would have averted them – but for whom it may be reserved by the Providence to repair them in the future; and to perpetuate through coming generation the glory of the name identified with the happiness of Hungary, and the consolidated liberties of surrounding Europe.”¹⁹⁵

Kossuth először szóban köszönte meg a magyar haza és személye iránti rokonszenvet, majd november 7-én levélben is. Ebben ügyes retorikával az általa vezetett kormány vallásügyi határozatára is hivatkozva, újból hitet tett szólás- és gondolatszabadság mellett.

„Gentleman, – I have received with peculiar feelings of gratification the Address signed by you as a Committee of the Western Unitarian Society of England, and adopted by a meeting of that body on the 22nd of October last.

The perusal of that address fills me with varied emotions – emotions of respect, of gratitude, and of abundant hopefulness. You address me in the emphatic character of a „Religious denomination”; and your address abounds, nevertheless, in sentiments of as steady approval of the course which my countrymen and myself have pursued during our late struggles as I have found in any address with which I have yet been honoured in this country. My people are a God-fearing people; they knew that the God of Justice was with them; and it was this that strengthen their hearts and arms under the sore dangers and difficulties with which they had to cope. They believe, and I devoutly feel assured myself, that it is ordained for wise and good purposes that we have been caused to succumb, for a season, to the unheard-of and unrighteous combinations, which, in wresting from us our liberties, have endangered the civil and religious liberties of the whole of Europe. It was the first principle of my Government, that thought and opinion should be free. In Transylvania the Unitarian body had long enjoyed certain rights and protection. In Hungary proper, it had long been the policy of the House of Hapsburgs to seek to crush out that free development of thought and independence of mind – so antagonistic to political subserviency – which forms the cardinal characteristic of true Protestantism. It succeeded in making the laws bear with nomination. One of the first works accomplished by the Government of which I was a member in 1848, was to remove all such unjustifiable and harsh restrictions. It is the enjoyment of religious freedom, and of political liberty, which my countrymen have actually thus had, – and

¹⁹⁵ Kossuth and the Unitarians of the West of England, *The Inquirer*, November 8, 1851, 716. A londoni cikket szó szerint átvette és közölte a New York-i *Christian Inquirer* 1851 november 29-i számában.

well know how to prize, – that makes them look forward, even now, with assured confidence, and me with unflattering hope, to the hour when a gracious Providence shall be pleased to open to us the opportunity of showing to the world again, that we are willing to stake all on the altar of Religious and Civil Liberty. I have the honour to be Gentleman, your obedient Servant, L. Kossuth.”¹⁹⁶

Kossuth 1856-ban került kapcsolatba Steinthallal, az akkor még Bridgwaterben szolgáló unitárius lelkésszel. Kossuthnak Steinthalhoz intézett egyik leveléből arra következtethetünk, hogy a bridgwateri közösség szervezhető valamilyen, az ex-kormányzóval és Magyarországgal szimpatizáló megmozdulást, és erre természetesen Kossuthot is meghívták:

„8 South Bank

Regents Park

London May 10th 1856

Dear Sir

In replay to your favour of May 5th I beg to state that I have met with so warm a reception in Scotland and here received invitations which even from a material point of view offer such advantages, that under my present circumstances unnecessary to be detailed, I could not but proffer them to the expectations you hold out for a visit to Bridgwater. My engagements will detain me about fo(r) two months and prevent me from accepting your invitation.

I have the honor to be, Dear Sir your obediant servant

Kossuth.”¹⁹⁷

Az erdélyi unitárius egyháztörténetírás különös hangsúlyt fektetett Kossuthnak a felekezet iránt érzett rokonszenve népszerűsítésére, és nem is minden alap nélkül. Kossuth angliai népszerűsége elválaszthatatlan unitárius kapcsolataitól, erre nem csak Borbély István hívta fel a figyelmet a Simén Domokosról írott tanulmányában, hanem Raymond Holt is.¹⁹⁸ Ismeretes Kossuth Lajosnak, Kovács János teológiai tanárhoz írott levele, melyben a felekezet reményteljes jövőjét ecseteli.¹⁹⁹ A következőkben e levél történetét ismertetjük. Bölöni Farkas Sándornak az Egyesült Államokban tett látogatása után ötven évvel az erdélyi unitárius egyház elérkezettnek látta az időt, hogy képviselőt küldjön az amerikai unitáriusok évi (1882) közgyűlésére. A választás Kovács Jánosra, a kollégium történelem–angol szakos tanárára

¹⁹⁶ *Answer of M. Kossuth to the Address from the Membres and Firends of the Western Unitarian Society*, The Inquirer, November 15, 1851, 733.

¹⁹⁷ Kossuth Steinthal Alfredhez írott levele 1856.

Lelőhely: John Ryland University Library, Woodhouse Collection of the Unitarian Colege Collection A 2'

¹⁹⁸ Raymond V. HOLT, *The Unitarian Contribution to Social Progress in England*, London, 1938, 146, 221.

¹⁹⁹ A levél eredetije Kovács János örökösei hagyományából a budapesti Unitárius Püspöki Hivatalba került. A kolozsvári tanár halála után, fia, Kovács Kálmán, őrizte a nagybecsű Kossuth-ereklyét, majd ennek halála után lánya, özv. Haas Tivadarné Kovács Margit örökölte. Ő kérte fel dr. Vernes Lászlót arra, hogy a magyarországi Unitárius Egyháznak adja át a féltve őrzött kincset. Boros Ildikó révén a levelet Vernes László átadta Huszti Jánosnak, és 1987. január 31-én a Püspöki Hivatal irodájában Kriza János arcképe mellé függesztették ki.

esett, aki 1882. augusztus 27-én megkezdte fél évig tartó utazásait.²⁰⁰ Kovács 1884-ben Kossuthnak ajándékozta azt a dagerrotip arcképet, mely Kossuth édesanyját, Weber Karolinát, ábrázolta, s melyet amerikai útja során 1882-ben Medfordban kapott Mary Stearnstól. Kossuth hosszú levélben köszönte meg a kolozsvári unitárius igazgató tanár kedvességét, és ebben fejtette ki véleményét az unitárius vallásról. Az ex-kormányzónak a felekezetről alkotott pozitív véleményét az angol és amerikai unitarizmus ismerete mindenképp befolyásolta, de hatással lehetett rá az is, hogy Jakab Elek 1879. szeptember 19-én elküldte neki Dávid Ferencről írott monográfiáját. A kormányzóhoz címzett levélben egyebek mellett ez áll: „Méltassa elolvasásra Kormányzó Úr e könyvet. Sokat talál abban drága figyelmére, tán rokonszenvére is méltót.”²⁰¹

Kossuth Kovács Jánosnak küldött levelét az unitáriusok a lehető legszélesebb körben mediatizálták, ezért teljes terjedelemben közölte a *Keresztény Magvető* (1884-ben), a *Történelmi Lapok* 1848–49. 1896 szeptemberében, az 1904-ben kiadott *Kossuth Lajos iratai* X. kötete, és részleteket közölt a sokat idézett levélből az *Unitárius Élet* is 1987-ben,²⁰² de közölte a Kossuth Ferenc által szerkesztett *Egyetértés*, és ennek nyomán a Londonban élő Bath Gunszt jóvoltából angol nyelvű kivonatát is olvashatjuk a *Pall Mall Gazette* 1884. május

²⁰⁰ KOVÁCS János, *Egyek vagyunk a hitben és a szeretetben. Jelentés az 1882. augusztus 27-től 1883. március 7-ig tartó amerikai útról*, KerMagv, 1978, 28–40. (A Mikó Imre által közzétett jelentés a cenzúrán csak úgy mehetett át, ha bizonyos részek kimaradtak. A teljes jelentés az *Emlékkönyv*, vol. II., 135–158. Ennek részleteire a Kovács János munkásságát tárgyaló fejezetben visszatérünk.)

²⁰¹ SZABAD György, *A levéltáros és történetíró Jakab Elek pályaképe*hez, Levéltári Közlemények, 44–45. évf., 1973/1–2, 1974/1–2 sz. 549–557.

²⁰² *Kossuth és az unitarizmus*, UÉ, 1987, 2. sz. A cikk ismeretlen szerzője több téves adatot is közölt írásában. A kolozsvári tanár nem 1883-ban Amerikából hazafelé tartva látogatta meg Kossuthot, hanem két évvel korábban, 1881-ben, amikor a Brit és Külföldi Unitárius Társulat londoni konferenciáján vett részt. „Ide jövő utamban meglátogatván Kossuthot, a nagy hazafi és híres szónok így szólt hozzám: «Örvendek kedves barátom, hogy önök összeköttetésben vannak az angol és amerikai unitáriusokkal; mondja meg nekik, hogy Angliát, s különösen Skótiát második hazámnak tekintem; terjesszék elveiket Magyarországon oly széles körben, amennyire csak tehetik; az ők hitük az egyedüli, melynek jövője van; az egyedüli, mely hat az értelemre és érdeklődővé teszi a közönyt is: szívemből sikert kívánok a budapesti vállalatnak.» Robert Spears az Angol és Külföldi Unitárius Társulat titkára nem az évi közgyűlésen mutatta be Kovács Jánost, hanem az egybegyűlték tiszteletére rendezett fogadáson mondott pohárköszöntőjében méltatta hazánkfiát és vele együtt Kossuthot: „Néhány évvel ezelőtt találkoztam Kossuthal, s midőn a nagy hazafi megtudta, hogy unitárius vagyok, kezét szorított velem, s így szólott: «Hazámban az unitáriusok a legjobb, legnemesebb, legtisztább jellemű és legderekabb emberek közé tartoznak mindazok között, akikkel találkoztam.»” Vö. *Hivatalos Jelentése Kovács János igazgató tanárnak, melyet mint a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat” az évi közgyűlésre küldött képviselő az unitáriusok E.K. Tanácsához f. évi július 31-én beadott*, KerMagv, 1881, 243–257.

21-én megjelent számában. Kovács János a történekről tájékoztatta Mary Stearnst, és Kossuth levelének kivonatát is ismertette. Stearns 1884. április 13-án Magyarország egykori kormányzójának a következő levelet küldte:

„Kossuth Lajos Úr, Magyarország Kormányzója, kedves és tisztelt hősöm s a szabadságharc apostola!

Engedje meg, hogy kifejezzem azt a boldogságot, melyet nekem az az üzenete okozott, melyet a Kovács János tanár úrhoz írt levelében kifejezni méltóztatott. Szent elragadtatással olvastam az ön ígét. Ez ígét visszavarázsolják fiatal éveim legszentebb érzelmeit. Ez érzelmek az idővel nemhogy elmosódtak volna, sőt élénkültek, az ön iránt táplált mérhetetlen tisztelem és határtalan vonzalmam a korral csak még fokozódott.

Ön talán alig fog emlékezni reám, ki férjével Önt 1852-ben New Yorkból való elutazása előtt egy este szerény hajlékában felkereste. Én ekkor az indulat árjától át voltam hatva. Könnyeim peregetek, midőn kezemet kezében tartotta. Nemes lelkű férjemtől vette Ön át az adományt szeretett és szerencsétlen hazája számára, hogy ama rég letűnt időre egy felvillanó fényt vethessek ímé, másolatát küldöm ama levélnek, melyet Ön akkor, hozzánk intézett.

Bocsásson meg, hogy az eredetit nem küldöm. Becses ereklje az. Szent előttem annyira, hogy még Önnek, Kossuth Lajosnak sem adhatom ki kezemből: Eme sorok így szólnak

New-York, június 17. 1852.

Stearns L. György urak s nejének, Boston

«Önök ma engem oly tekintélyes anyagi segéllyel tiszteltek meg, szegény, szenvedő hazám részére, s ezt oly szívélyes szeretetre méltó módon tették, hogy kötelességérzetem parancsolja nemcsak a pusztá köszönetnek adni kifejezést, de kifejezést adni annak a jól eső érzésnek is, amely gyászba borult szívemre vigaszt nyújtott. Ennek emléke, mint az örömmek egy sugara fog élni szívemben. A mindenható Isten áldja meg Önöket, legalázatosabb szolgálja: Kossuth Lajos».

Ímé, kedves, nemes mártírom, most már jobban megérti azt is, hogy miért tartottam, őriztem én az Ön édes anyjának az arcképét, s miért indítottam arra, hogy elküldjem Önnek a Kovács János tanár biztos őrizete alatt.

Más nem őrizi meg. Halhatatlan sóvárgással örökre őszinte híve: Mrs. Mary Stearns.”²⁰³

Kovács János teológiai tanár 1895-ben Kossuth Ferentől azt a megbízatást kapta, hogy gyűjtse össze az apja Angliában és Amerikában tartott felolvasásai szövegét és 1897 végéig fordítsa le magyar nyelvre. Kovács elvállalta a megbízatást, amerikai ismerőseivel is levelezett e tárgyban, de a teljes gyűjtéssel és fordításokkal nem készült el. Munkájának részeredményeit a 1848–49. *Történelmi Lapok* hasábjain közzétette, de gyanítjuk, hogy gyűjtése ennél sokkal bővebb lehetett.²⁰⁴

²⁰³ 1848–49. *Történelmi Lapok*. 1896. szeptember 1. 17. sz.

²⁰⁴ 1895. október 6-án Kossuth Ferenc a következőket írta Kovács Jánosnak:

„Tekintettel azon buzgalomra, melyet Ön úgy Amerikában, mint itthon dicsőült Kossuth Lajos Amerikában tartott beszédei és felolvasásai körül már eddig is kifejtett (...) ezennel felkérjük illetve megbízunk, hogy az említett beszédeket és felolvasásokat, valamint dicsőült nagy hazánkfia működésére vonatkozó összes adatokat összegyűjtse s magyarra fordítsa akként, hogy azon 1897. végéig teljesen rendelkezésünkre álljanak, hogy a folyamatban levő kötetek sorába iktathassuk. (...)” Kovács János a megbízatást elvállalta: „(...) örömmel jelentem ki, hogy Kossuth Lajos dicsőült hazánkfiának az Észak-amerikai Egyesült Államokban tartott beszédeit és felolvasásait, valamint ottani működésére vonatkozó összes adatokat, amelyeket én 1882–83-ban amerikai utazásom alatt összegyűjtöttem, s amelyeket az alkalomból ottani ismerőseim által még tetemesen gyarapítani

Kossuth angol és amerikai unitárius támogatóinak névjegyzékét nem célunk összeállítani, csupán a Londonban kiadott *The Inquirer*-ben megjelent, Kossuthral és a magyar forradalommal és szabadságharccal foglalkozó cikkekre hívjuk fel a figyelmet. Az angol felekezeti sajtó történetében az unitáriusok voltak azok, akik a magyarországi eseményeket rokonszenvvel és figyelemmel követték. Kossuthról és a magyar forradalomról a *The Inquirer*-ben a következő cikkek jelentek meg:

The war in Hungary, July 21, 1849, 450. *English Sympathy with the Hungarians* (vezércikk), July 28, 1849. *The Hungarian Surrender* (vezércikk), August 25, 1849. *Russia and Turkey* (vezércikk), October 13, 1849, 640–642. *M. Kossuth Farewel to Hungary*, November 17, 1849, 726–727. *The Hungarian Prisoners*, January 11, 1851, 34. *The Hungarian Struggle. Arrival of refugees*, March 8, 154. *The Hungarian Refugees*, April 19, 251. *Kossuth and his Companions in Turkey*, May 10, 291. *The Hungarian Refugees*, July 12, 436. *Kossuth*, October 11, 639. *Sayings and Doings Connected with the Hungarian Patriots*, October 18, 665–666. *Arrival of M. Kossuth*, October 25, 680–681. *Kossuth* (vezércikk); *Kossuth in England*, November 1, 695–697.; *Kossuth in England*; *Kossuth and the Unitarians of the West of England*, November 8, 710–711, 715–716. *Kossuth in England*; *Answer of M. Kossuth to the Address from the Members and Friends of the Western Unitarian Society*, November 15, 728–730, 733. *Kossuth in England*; *Kossuth's Departure from England*, November 22, 737–738, 745–747. *Kossuth and his Country*, November 29, 759–761. *The Reception of Kossuth in the United States*, December 20, 804–805. *Kossuth in the United States*, December 27, 820.

Az *Inquirer* Kossuthról írott cikkei után térjünk vissza Steinthal küldetéséhez. A liverpooli unitárius lelkész elsősorban egyházdiplomata volt, aki azért utazott Erdélybe, hogy az angol unitáriusokat tájékoztassa az erdélyiek sorsáról, és a Tagart halálával megszakadt ösztöndíj-alapítás kérdését újólal felelevenítse. Egyházdiplomáciai küldetéséről részletes beszámolót

akarok, a jelzett (1897. év végére) időre lefordítani, tisztelt Nagyságotoknak rendelkezésükre bocsátani, s a tiszteletdíj későbbi megállapításába beleegyezni kész vagyok.”

közölt a ChRL-ban és az *Inquirer*ben.²⁰⁵ Steinthal azt az utat járta végig, amit a későbbi angol–amerikai unitárius látogatók is követtek, és elsőként írta le az Aranyos völgyének és Torockó vidékének megragadó szépségét. Tordán megmutatták az egykori fejedelmi lakot, és az angol látogató elragadtatással szolt az 1575-ben (sic!) kimondott vallásügyi törvényről.

Aranyosgyéresen Paget vendége volt, és elődjéhez, Tagarthoz hasonlóan vendéglátójával az alapítandó angol ösztöndíj kérdéskörét vitatták meg:

„Mr. Paget is very deeply impressed with the great advantage that would accrue from the education of some of the students in England, as even if they were not immediately to take up the position of professors, their higher attainments and increased culture would greatly add to the influence of the ministry, and raise the Unitarians very much in public estimation. To myself it seems a false system to take young men immediately on leaving college to fill the responsible post of professors. They have not had time to digest and arrange the knowledge they have gained, nor obtained that authority which age and experience alone can give.”²⁰⁶

Steinthal véleménye a tapasztalatlan fiatal tanárok munkáját illetően útja során fokozatosan megváltozott, teljes erővel az ösztöndíj alapításán fáradozott. Jelentésének második részében az 1850-es évek magyar unitárius teológiai gondolkodásáról ad rövid áttekintést, megállapítva, hogy Erdélyben a német teológiai iskola két reprezentánsa, J.J. Semler és Karl Gottlieb Bretschneider (1776–1848) lutheránus teológus örvend különösebb népszerűségnek. Meglátása szerint a Manchester New College-ban alapítandó ösztöndíj azáltal frissítené fel az erdélyi unitarizmus vérkeringését, hogy Londonban tanuló diákok a rációt hittel ötvöznék, – így ellensúlyozódna a teológiai racionalizmus kritikai szemlélete – és tisztultabb formáját kapnák Isten Krisztuson keresztül adott tanításának. Steinthal nem csak remélte, hogy az erdélyi az angol unitarizmus egymásra találjanak, de az 1859-ben tartott BFUA közgyűlésén mindent megtett annak érdekében, hogy a magyar ösztöndíj kérdését megszavaztassa. Ez volt a BFUA első olyan közgyűlése, ahol erdélyi képviselők, Ferencz József és Buzogány Áron is felszólaltak.

²⁰⁵ Rev. S. A. Steinthal's Account of his Visit to Transylvania, ChRL 1859, 477–489, 530–538.; Rev. S. A. Steinthal's Report of his Mission to Transylvania, The Inquirer, June 25, 1859, 543–544.; Ugyanezt a cikket közölte a New York-i Christian Inquirer, August 13, 1859.

²⁰⁶ Uo.

2.4 Ferencz József és Buzogány Áron 1859. évi londoni látogatása

Az erdélyi peregrinusok Paget és a konzisztórium ajánlóleveleivel ellátva május 11-én, Párizson keresztül érkeztek a szigetországba, itt 10 napot szándékoztak az angol unitáriusok körében tölteni. Buzogány visszaemlékezéseiben nem utal arra, hogy Erdélyből sugallták volna az angliai látogatás gondolatát, de a fentiekben láttuk, hogy a szálak Aranyosgyéresre, Pagethez vezettek. A peregrinusok Londonba érkezésük után két nappal felkeresték a BFUA titkárát, Robert Brook Asplandot, a *Brevis Explicatió*t aláíró Aspland fiát, aki bemutatta őket néhány angol unitárius családnak. Németül folytató a társalgás, mert angolul sem Ferencz, sem Buzogány nem tudott. John James Taylerrel és James Martineauval is ekkor ismerkedtek meg, előbbi 1868-ban Erdélybe látogatott, Martineau pedig az Angliában tanult magyar diákok Nesztóra volt. A magyar vendégeket Thomas Marshall (1825–1919), az *Inquirer* szerkesztője, házában szállásolta el, és bemutatta őket a legbefolyásosabb angol unitáriusoknak. A tervezett tíznapos látogatás az angol vendégszeretnek és a közeli BFUA közgyűlésnek köszönhetően, több mint egy hónapig tartott, így az erdélyi diákoknak bő alkalmuk nyílt az ismerkedésre. Mindenütt a „legszívesebb rokonszenvvel, vendégszeretettel fogadtak – írja Buzogány az *Emlékkönyv*ben. Látszott, hogy nem annyiban személyünket tekintik, hanem bennünk az erdélyi unitáriusok képviselőit.”²⁰⁷ A társalgás politikai kérdéseket is érintett, és bizony gyakran vitába is keveredtek vendéglátóikkal.

„...ők mindnyájan az akkori osztrák álláspontból nézték a válságos hadjáratot, s neheztelni látszottak, hogy a magyar miért nem lelkesedik az osztrák zászlóért; nem igen értették, hogy mi követelése lehetnek a magyaroknak az osztrák kormánytól; miért makacskodik azzal szemben? Stb. De e részben nem hagytuk magunkat, s örömmel tapasztaltuk, hogy többen bevallották, hogy hazánk jogi álláspontjáról s méltányos követeléseiről más fogalmaik voltak, mielőtt fejtegetéseinket hallották, s most igazat adnak nekünk. Nők is szerettek erről beszélni, s köztük nagy pártot szereztünk magunknak.”²⁰⁸

²⁰⁷ *Emlékkönyv*, vol. I., 32.

²⁰⁸ Uo.

A politizálás mellett elsősorban az egyházi szervezet és istentiszteleti élet iránt érdeklődtek, s vasárnaponként más-más gyülekezetbe jártak. Buzogányt meglepte a „szép harmóniás éneklés,” s az is, hogy az erdélyi szokással ellentétben a lelkészek felolvassák beszédeiket, melyek olykor „egészen dogmatikus színűek, olykor meg külső társadalmi kérdéseket fejtegetnek.” A BFUA június 15-én tartott évi közgyűlésére Londonba érkezett Steinthal is, és a közgyűlésen röviden beszámolt erdélyi küldetéséről. Az erdélyi hitrokonok üdvözlő és köszönő iratát átadta Ferencz Józsefnek, így a BFUA elnöksége magyar kézből vehette át azt. Steinthal, valamint Ferencz és Buzogány közgyűlésen mondott beszédét teljes terjedelemben közölte az *Inquirer*, de pontos magyar fordítása megvan az *Emlékkönyv*ben is.²⁰⁹ Steinthal beszédében röviden ismertette az erdélyi unitárius viszonyokat, majd Paget és Tagart tervére utalva, egy angol ösztöndíj alapítását szorgalmazta:

„ti. hogy egy erdélyi unitárius pap vagy tanár jelöltet koronként látnánk el magunk költségén itteni akadémiai szemináriumunkban... Tapasztalatból merített meggyőződése, hogy ily módon lendületet nyerne az ottani papnevelés ügye, s könnyítették az emelkedettebb gondolkozásmódra jutás papjaik közt... Uraim, meg vagyok győződve, hogy e Társulat volt titkáranak, néhai Tagart tisztelt emlékének örökítésére semmi sem volna méltóbb annál, ha e Társulat az ő neve alatt egy alapítványt tenne a mi Manchester College-ünkben. Emlékoszlopa lenne ez mind előttünk mind erdélyi hitrokonaink előtt azon szolgálatnak, melyeket a néhai a mi közös ügyünkben tett.”²¹⁰

Steinthal felhívása után Ferencz József lépett a szónoki emelvényre. Beszédében megkövette hallgatóságát, hogy Shakespeare nyelvét merte botorul ajkára venni, majd elmondta, miért jött Buzogánnyal Németországból Angliába:

„...látni a földet, mely annyi jeles embernek szülőföldje; látni a földet, melyen képzeletünk a szabadság eszményképét kereste mindig; látni a földet, mely életet adott azon vallásnak, mely az egész kontinensen csak a kis Erdélyben tudott gyökeret verni.”²¹¹

Megköszönte a magyar unitáriusok iránt kinyilvánított rokonszenvet, és azt, hogy nem kegyelemből, hanem hittestvéri érzésektől áthatva vállalták az unitárius oktatás fenntartásának anyagi támogatását. Kegyelettel emlékezett Tagart küldetésére, és biztosította az angolokat, hogy néhai titkáruk emlékét Erdély bércei közt mindaddig ápolni fogják, míg egyetlen unitárius él a hazában. Buzogány is felszólalt a közgyűlésen, beszédében a magyar

²⁰⁹ *British and Foreign Unitarian Association, The Inquirer*, June 18, 1859, 518–519. Vö. *Emlékkönyv*, vol. I., 31–44.

²¹⁰ Uo., 39.

²¹¹ Uo., 40.

unitarizmus küzdelmes történetét vázolta. A két ország közös hitét összehasonlítva a következő megállapítást tette:

„...Uraim, önök s önök elődei más társadalmi s politikai körülmények közt éltek. Önök más elvek s eszmék közt nevelkedtek fel mint mi; önök s apáik gondolkozásaikban tetteikben nem voltak annyira korlátozva, mint mi s a mi apáink. Önök elődei inkább hagyományozgatták gondolataikat az utódok számára, mint a mi elődeink. S ezekből folyólag az önök vallási irodalma gazdagabb a mieinknél, nem csak mennyiségben, hanem minőségben is; s az önök kollégiumában, azt hisszük, emelkedettebb s szabadabb szellem találtathatik, mint a mieinkben ez idő szerint. Íme uraim, ezt értettem, midőn fennebb azt mondtam, hogy az angol unitárius egyház gazdagabb nem csak anyagiakban, hanem szellemi fejlettségben is idősebb testvérénél, az erdélyi unitárius egyháznál. És most hiszem uraim, hogy megértették, amit kifejezni akartam, s egyet értenek velünk abban, hogy a köztünk jövődében is fenntartandó szorosabb viszony közös ügyünkre, s nevezetesen önöknek erdélyi hitsorsosaik iránt állandóan meleg rokonszenve s részvéte reánk nézve bizonyosan jó gyümölcsöket fogna teremni.”²¹²

Az *Inquirer*ben megjelent angol jegyzőkönyv és Buzogány visszaemlékezései között ezt követően némi ellentmondás fedezhető fel. Az *Emlékkönyv*ben Buzogány azt írta, hogy a tanács elvileg kimondta az ösztöndíj alapítását, a határozati javaslat megfogalmazását egy albizottságra bízta, őket pedig „kéz alatt” megkérdezték, nem akarják-e az ösztöndíjat egy évre igénybe venni? Az EKT hazatérésüket szorgalmazó határozatára hivatkozva az ajánlatot udvariasan visszautasították, és június 21-én hazaindultak. Az említett angol jegyzőkönyv nem tett említést erről az epizódról, és a magyar ösztöndíj kérdése sem szerepelt a határozati javaslatok között.

Ferencz József és Buzogány Áron londoni látogatása több szempontból is eredményes volt. A londoni unitárius értelmiség és a BFUA tanácsa az erdélyi peregrinusoktól, Steinhaltól, de legfőképpen a John Pagettől kapott információk birtokában elviekben egyezsége jutott a magyar ösztöndíj (Transylvanian Education Fund) kérdésében, és a BFUA 1860. május 30-án tartott közgyűlésén megszavazták a magyar diákok támogatását. A közgyűlés ugyan egyetértett T. Marshall azon megjegyzésével, hogy az erdélyiek tudományban többet gyarapodhatnak a német egyetemeken mint Angliában, azonban abban is egyetértettek, hogy a német racionalizmust, és a 18. században meghonosodott száraz, spekulatív unitarizmust az angol unitarizmus hivatott ellensúlyozni, másfelől pedig az akadémitákon keresztül

²¹² *Emlékkönyv*, vol. I., 43–44.

szorosabbra fűzhető Erdély és Anglia unitáriusai között a viszony. 1860 őszén a londoni Manchester College megnyitotta kapuit az első unitárius akadémita, Simén Domokos előtt.

2.5 A Manchester New College magyar diákjai

Az angol ösztöndíj történetének ismertetése előtt röviden szólnunk kell az unitárius *peregrinatio academica* történetéről. Az erdélyi unitárius egyház folyamatosan küldte ki tehetséges ifjait a külföldi egyetemekre, hogy tudásban, világlátottságban felzárkózhasson a többi protestáns felekezet mellé. Az 1560-as évektől 1848-ig összesen 178 unitárius akadémita bujdosott „felsőbb országba”, a látogatott akadémiák száma pedig 281.²¹³ A magyar unitáriusok számára – hazai egyetem és főiskola hiányában –, a magasan képzett értelmiségi szükséglet biztosításának a külföldi peregrináció volt egyetlen, igaz hogy felettébb költséges, de járható útja. 1568–1638 között az olaszországi, páduai és bolognai egyetem bizonyult a legnépszerűbbnek. 1639–1711 között az odera-frankfurti és leideni akadémia vonzotta az unitárius diákokat, hogy aztán a 1712–1848 között a súlypont a bécsi akadémiára tevődjön át. A 18. században a Habsburgok politika érdekei azt kívánták, hogy a protestánsok Bécsen kívül ne tanulhassanak. Ez részint a felvilágosodás eszméinek korlátozására, részint politikai, gazdasági érdekből történt. Vissza akarták fogni Erdélynek – már ekkor örökös osztrák tartomány – az osztrák érdekekkel ellentétes országokban történő kapcsolatkiépítési próbálkozásait, valamint a peregrinusok általi pénzkivitelt. A Bécsen kívüli tanulást az útlevél megszerzéséhez kötötték, ez pedig jelentősen megnehezítette a továbbtanulást. A bécsi egyetemhez való kötöttség kényszere alól a Manchester New College-ban felajánlott ösztöndíj szabadította föl az unitárius egyházat.

²¹³ SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, KerMagv, 1991, 85–104.; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992; SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, 1998.; GÖMÖRI, i. m.

A magyar unitárius akadémiták külhoni peregrinációját 1869-ig nem kötötték pályázathoz, hanem a tanári kar által javasolt lelkészjelöltet vagy jelölteket a Főtanács megerősítette, velük reverzálist íratott, s külföldi tanulmányútjukra áldását adta. 1832-ben a nyárádszentlászlói zsinaton elhatározták, hogy az akadémiára menendő ifjak, 1833. január első vasárnapján Kolozsvárott vizsgát kötelesek tenni. A Főgondnok és az Unitárius Kollégium felügyelő gondnoka elnöklete alatt működő vizsgabizottság az eredményt a Főtanács elé terjesztette, és a testület kijelölte a „külső országai akadémiára” küldendőket.

Az 1869 júniusában tartott Főtanácson azt a döntést hozták, hogy a külföldi ösztöndíjakat pályázat útján töltik be. Pályázhattak a kolozsvári lelkészjelöltek, valamint a tordai és székelykeresztúri gimnázium tanítói. Az 1869-ben hozott végzés lényegi változást nem hozott az addig meghonosodott gyakorlatban. A keresztúri és tordai tanárok nem tolongtak az egyetlen Manchester New College-beli ösztöndíjért. Maradt hát továbbra is a lelkészjelöltek pályáztatása, melyen csak 1880-ban változtatott a Főtanács. Dr. Berde Áron főgondnoknak a tanárválasztást, valamint a londoni Manchester New College-ban való tanulást tárgyaló beadványára az a határozat született (51.§.), hogy a Manchesterbe küldendő ifjak a papnevelde szigorlatot tett végzettjei lehetnek, akiket az EKT egy évvel a tanulmányút megkezdése előtt jelöl ki. Az akadémitajelöltek angol, görög és latin nyelvből voltak kötelesek vizsgát tenni a papnevelde tanári kara előtt. A Londonban tanult lelkészjelöltek, a határozat értelmében rendes tanárnak voltak alkalmazhatók, sőt a gimnáziumokban a „bölcseleti tanszéken” taníthattak.²¹⁴

Simén Domokossal,²¹⁵ a fiatalon elhunyt teológiai tanárral kezdődött meg az erdélyi unitáriusok Angliában való képzése, és amint fentebb már jeleztük, ez nagyrészt John Paget kapcsolatainak

²¹⁴ Az ösztöndíj szabályzatot csak 1933-ban módosították. Az EKT az 1930-as években két angol és két amerikai ösztöndíj „birtokában” – Pacific Unitarian School (Berkeley), Meadville Theological School (Chicago), Manchester New College (Oxford), Unitarian College (Manchester) – úgy döntött, hogy szabad versenyt hirdet az ösztöndíjakra, „és aki a kívánt vizsgán kiválóbb eredményt mutat fel, az részesül az ösztöndíj kedvezményében”. E határozat mellett ismét megújították az 1880. évi főtanácsi határozat azon pontját, mely kimondta, hogy „a Londonból haza jövő ifjak kötelesek tanulmányaikat feltüntető bizonyítványukat az EK Tanácshoz bemutatni”. A versenyvizsgák során a tanárjelölteket a Manchester New College-ba, a gyakorlati lelkészi pályára készülöket pedig a Manchester College-ba irányították.

²¹⁵ Lásd 21. sz. lábjegyzetet

és egyházdiplomáciai tárgyalásainak volt köszönhető. Ő tájékoztatta a BFUA tanácsát a papok, de különösen a tanárok helyzetéről. Terveiben az erdélyi akadémita nem csak teológiát, de a világi tudományokat – geológia, kémia, zoológia, mechanika – tanult volna:

„Ezt azért ajánlom, mert én jól ismerem az itteni viszonyok alapján, hogy mely tárgyak tanulmányozása volna legkívánatosabb. Erdélyben majdnem teljesen lehetetlen tanulni ezeket a tudományokat, nemcsak azért, mert nincsenek megfelelő tanítók, hanem azért is, mert ezeket csupán könyvekből tudományos felszerelések nélkül tanítani majdnem lehetetlen. Ilyenek pedig ebben az országban nincsenek. ...a természettudományok iránti érdeklődés fel fog ébredni, ...az unitáriusság tekintélye emelésre nagy befolyással volna, ha erre alkalmas emberek közülünk kerülnének ki, és hasonlóan jól hatna a közönségre, ha tudományosan felkészült emberek saját intézeteikben végeznék azt a munkát, s innen kiindulva irányítnák a nagyközönséget az új tudományok útjain. ...gazdag könyvtár, jól felszerelt laboratórium és szertár kellene. Az én szemem előtt tehát az lebeg, hogy teremtsük meg a professzorok egy felsőbbrendű osztályát. ...a tanulók elhelyezkedése... minden egészségügyi törvények legteljesebb kijátszását jelenti, sőt ellenkezik a természetes tisztaság szabályokkal is. ...azok, kik Angliában látják, hogy miképpen lehet javítani a helyzeten és hogyan kell gondoskodni az ifjúságról, módját fogják találni, hogy ott is némi javulás létesülhessen.”²¹⁶

²¹⁶ GÁL Kelemen, *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza*, (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 3. Szerk. Kovács Sándor és Molnár B. Lehel), Kolozsvár, 2003, 114. Gál néhány részletet ragadott ki Paget leveléből, az *Emlékkönyv*ben nem maradt fenn másolata/fordítása. A BFUA 1860. évi jegyzőkönyvében találtuk meg és fontosságát tekintve érdemesnek tartjuk teljes terjedelmében közölni.

„Immediately on my return I laid the matter before the Consistory, who appointed a Commission, consisting of Messrs. Kriza, Buzogány and Ferencz, to inquire into the possibility of carrying out our plan for maintaining one or two Transylvanian Unitarian students in England. These gentlemen called on me an hour or two after the receipt of your letter with the following communication.

The Consistory has determined to send this year one student to London, if they can hope to receive about 50£ in aid of his support for each of the two years they wish him to stay. They can insure him from here, partly from his own resources and partly from a small fund at the disposal of the Consistory, 500 fl. ö. w. per annum for this period. The Consistory is not able to do more without the consent of the Upper Consistory, as its means are very limited, and under present circumstances it is scarcely probable that the Upper Consistory will meet till winter. The Committee hope, however, either through the aid of this body or by means of private subscriptions, that they will be able before another year to provide a similar sum of 500 fl. ö. w. for a second student. Should the Unitarians in England be able to provide a sum to the same amount – that is, 50£ per annum for each student – think the plan can be carried out with success.

With respect to the expenses of the journey I believe it can be accomplished, if performed in the quickest and cheapest way, and without seeing anything on the road, for £10; but it can hardly be expected or even desired that a young man should pass through or near the greatest capitals, the greatest storehouses of knowledge, in Europe, without at least spending a few days in each, and therefore I think if we reckon the journey at £15 it will be bearer the real cost. The remaining £85 would, I think – but of that you can judge better than I – suffice to maintain him for the year in London. The student who proposes to come in September next is working hard at English, and another in hopes of the second nomination has already begun. I should very much wish that two students could be maintained at the same time, so that one new one should arrive every year and take the place of the one who had finished his studies and was returning home. In this manner the new comer would find one of his own countrymen ready to receive him, who would be able to inform him of the nature of the studies to be pursued as well as of the ways of the country, and who would thus be a great assistance as well as comfort to one who would be otherwise a perfect stranger.

With respect to the nature of the studies these young men should pursue, it is of course understood that theology should form its chief object. But besides this, I have proposed to Mr. Kriza and the Committee, and they highly approve of the plan, that each student should be recommended to choose some one branch of science – geology, chemistry, zoology, mechanics, or whatever else his taste may dictate – to which he should also devote his attention, in addition to the usual divinity course. I shall tell you best what are the chief educational wants, in answer to your question on that matter, by stating why I especially recommend this science as the most desirable object of study. In Transylvania it is almost impossible as yet to follow any of these branches of science with success, not only from the want of adequate teachers, but because they cannot be taught or acquired from books alone, without the aid of collections of specimens or expensive apparatus, and these are not to be found in the country. It would be only wasting your time to enlarge on the utility of such studies in general; but I may say that

Paget tervével összhangban 1859. augusztus 30-án a Főtanácson elhatározták, hogy a kolozsvári Kollégiumban bevezetik az angol nyelv fakultatív tanítását, mert ez „szükséges kulcsa szent vallásunkat érdeklő némely tekintélyes eszmeforrásoknak,” ugyanakkor a BFUA tanácsához egy üdvözlő levelet küldtek.²¹⁷ Az angol nyelvet fakultatív jelleggel 1861-től kezdte Buzogány Áron tanítani.

A *The Inquirer* 1860 júniusában,²¹⁸ a ChRL júliusban beszámolt az angol–magyar unitárius kapcsolatok megszilárdítása érdekében a külügyi bizottság készítette ösztöndíj tervezetéről, és Pagetnek ebben a kérdésben adott felvilágosításáról.²¹⁹ A magyarrá lett angol nemes éppen az ösztöndíj alapítás kapcsán került ellentétbe a Főtanáccsal. Paget az erdélyi ifjak angliai taníttatását egészen más szemüvegen át nézte, mint az egyházi vezetők. Terve szerint minden

they are more particularly needed here because we have no one capable of teaching them, and there will soon be a great demand for that kind of knowledge. A Museum has just been established and richly endowed by the spontaneous offerings of all classes of the people; and, in conjunction with it, a Philosophical Society, of which one of the leading objects is the delivery of popular courses of lectures. A taste for natural science will thus be created, and a demand for men capable of teaching it. I think it would be highly creditable to the Unitarian body to be able to supply this demand from its own ranks; and nothing would tend to raise it more in public estimation than the possession of a set of young men fitted not only for teaching in their own Colleges, but of guiding also the general public in its quest after new paths of knowledge.

Other educational wants of Transylvania I do not insist on – as a good library, a well-supplied laboratory and apparatus-room; for at present I am afraid a great outlay on such matters would scarcely repay itself in usefulness. The want must be strongly felt before its fulfilment can be really efficient. I look to the creation of a superior class of Professors, should our plan be carried out, to make these wants felt, and thus eventually to lead to their fulfilment.

Nor do I allude, among other educational wants, to the very imperfect accomodation afforded to the students in the college buildings, which so much struck both Mr. Tagart and Mr. Steinthal on visiting the Colleges of Klausenburg and Thorda.

It is no doubt a flagrant breach of every sanitary law, and is irreconcilable with proper cleanliness and almost decency; yet the poverty of the greater part of the students is such, and the difficulty of providing fitting accomodation so great in a country where it is impossible to sleep in a room unheated, that at least in the present state of society I am afraid it is irremediable. Again I can only say, those who see and learn better things in England will, I hope, introduce improvements in such matters also. You see I am inclined, at least for the present, to concentrate all our efforts in carrying out this one great object, the education of a succession of young men in England as the means of forming a higher grade of Professors, and thus raising the whole intellectual and moral tone of the Unitarian body. I think it is better not to scatter our forces, but to unite all our efforts to carry this strong point, and then the great battle for further progress may be fought any great danger of defeat.

With best hopes for our success, and many thanks for your kind interest in our wants, believe me, yours truly,
John Paget.

BFUA – 35th Annual Report, May 30, 1860, 17–18.

²¹⁷ *Address from the Unitarians of Transylvania*, *The Inquirer*, February 18, 1860, 139. Vö. *Emlékkönyv*, vol. I., 49.

²¹⁸ „On the strong recommendation of their correspondent, Mr. Paget, and in conformity with the views expressed in a letter from the Consistory, the Committee recommended that steps should be taken to rise a Transylvanian Education Fund, for the purpose of assisting one or more students in regular succession to visit this country, avail themselves of literary, scientific, and theological instruction, and enjoy the opportunity of seeing the practical working of the free institutions of this country.” *Religious intelligence*, *The Inquirer*, June 2, 1860, 461.

²¹⁹ ChRL, 1860, 453.

évben egy-egy ifjú – nem szükségképpen pap – vette volna igénybe az 50 font sterling ösztöndíjat, úgy hogy a tanulmányait befejező peregrinus gondjaiba fogadta és bevezette volna újonnan érkező társát nem csak az egyetemi, de a társadalmi életbe is. E terv szerint az Angliában szerzett tapasztalat az erdélyi, társadalmi, vallási és gazdasági élet javára kamatozott volna. Paget terveivel összhangban a BFUA vezetősége az ösztöndíj anyagi alapjait összegyűjtendő, az *The Inquirer*-ben felhívást tett közzé, amiben körvonalazódott az angol fél vállalása.²²⁰ A *Transylvanian Unitarian Church* címen megjelenő cikk szerzője bevezető gondolataiban a világ legősibb unitárius keresztény egyházának egyistenhitét dicsérte, majd a nagy-britanniai és írországi hitrokonoknak, a magyar unitárius oktatás és nevelés fennmaradásáért hozott áldozatát ismertette az olvasókkal. A magyar oktatás színvonalának emelését Angliába küldendő ifjaik révén kívánják megvalósítani, akik a teológia és a természettudományok alapos tanulmányozása után hazatérnének és felekezetük hasznára válnának. A taníttatás költségeit az erdélyiek korlátolt anyagi lehetőségeik miatt nem tudják vállalni, de Paget információi szerint, ha a költségek felét előteremtik, a terv megvalósítható. A BFUA Simén Domokos 1860. évi kiadásait saját pénztárából fedezte, ugyanakkor azt kérte a gyülekezetektől, hogy járuljanak hozzá egy állandó ösztöndíjalap megteremtéséhez. Buzogány veretes fordításában idézzük a következőket:

„Mi megvalljuk, hogy külföldre ható működéseinkben nem tudunk ennél többet ígérő tervet gondolni; olyant, mely az unitárius kereszténység érdekeinek előmozdítására kedvezőbbnek látszanék. Mi nem kételkedünk azon, hogy ugyan ezért felhívásunkat azonnal nemes eredmény ne kövesse... 100 fontra volna szükség évenként, hogy a szóban forgó segélyt két tanulónak megadhassuk... reméljük, hogy egyesek aláírása, s gyülekezeteinkben történendő gyűjtögetés által oly összeget fogunk előállíthatni, mely az erdélyi unitáriusokat viszont felbátorítandja oly intézkedések tételére, melyek nyomán sok éveken keresztül tanuló ifjak legjobbjait, teológiai s tudományos nevelésök végett Angliába, mihozzánk küldhetik. Azon reményt tápláljuk, hogy ilyen ügyek a vallási és polgári szabadság számos barátai készséggel nyújtandnak segítséget.”²²¹

A jegyzőkönyvekből nem derül ki pontosan, miért zárkóztak el az egyháziak két ifjú taníttatásától. 1861-ben a BFUA titkára Paget közvetítésével felvilágosítást kért a Simén Domokos ösztöndíjának erdélyi résztámogatásával kapcsolatosan. Az EKT 147/1861. szám

²²⁰ *Religious Intelligence. The Transylvanian Unitarians, The Inquirer*, August 18, 1860, 697–698.

²²¹ *Emlékkönyv*, vol. I., 69–72.

alatt értesítette Pagetet, hogy az ösztöndíj felajánlásakor nem volt szó semmiféle segélyezésről, Simén nem kért támogatást, és a Képviselő Tanács sem tett erre vonatkozó ígéretet. Buzogány szerint az EKT és Paget közötti nézeteltérés abból adódott, hogy Paget, „egyéni nézeteit” – az erdélyi unitáriusok annyival támogatják akadémitáikat, mint az angol fél – az EKT tudta és beleegyezése nélkül közölte Asplanddal, a BFUA titkárával.²²²

Az ügy elvi szinten a zsinat elé került, és Simén Domokos, valamint a mindenkori angol akadémista részére megszavaztak évi 500 forint segélyt, és elhatározták, hogy Simén hazatérte után újabb ifjút küldenek a Manchester College-ba, ezzel azonban az angol akadémiták ügyét még nem sikerült elintézni. 1862-ben a Főtanács újból megtárgyalta az Angliába küldendő ifjak segélyezésének kérdését, és ellentétben az egy évvel korábban hozott határozattal, megállapította, hogy:

„...az 50 fontos angol-alapítványra menendő ifjak segélyezésére, teljességgel nem képes a közpénztár évenként 500 forinttal járulni. S miután erre semmi más módot az aláírásnál nem lát, ezt pedig, tekintve egyházunk híveinek közelebből valóban az önmegegyteltségig tett áldozatait, most időszerűnek nem tartja: az EKT jelenleg e tekintetben semmit sem tehet, a Főtanácsnak semmi célhoz vezető eszközt e tekintetben nem ajánlhat; hanem gondjai közé fog tartozni, mihelyt módot talál reá ezen ügyben megtenni, amit lehet.”

A döntésről értesítették a BFUA tanácsát, és sajnálattal közölték, hogy „jelen évre” semmi módot nem találtak a Londonban tanulandó ifjú segélyezésére. Mindez, írták, nem „lágymelegség, s az ügynek illőleges fel nem karolása..., hanem tiszta számokra fektetett számítás eredménye.”²²³ Robert Brook Aspland titkár, 1863. július 13-ról a Kriza püspöknek írott levelében a BFUA nevében az utaztatást leszámítva, vállalta egy diák taníttatásának költségeit, és kérte az egyházfőt, hogy

²²² Uo., 53–55. „Paget egyéni nézete ezen tárgyra nézve már korábban az volt, hogy ha egy vagy két ifjúnak Londonban leendő kiképezetésére az angolok 50 font sterlinget ajánlnak: ugyanannyit az erdélyi unitáriusok is adjanak. Úgy vélekedett, hogy jobb ha két ifjú az angoloktól kap 50–50 fontot évenként, mint hogy egy kapjon 100 fontot; s másfelől nem tette fel, hogy ezen – különben nemes terve ellen az Egyházi Tanács kifogást tehessen bármi okból. Később nekem is nyilvánította Paget úr ezeket, s azt is, hogy részéről el sem fogadná az 50 fontot sem évenként, ha mi nem vagyunk képesek ahhoz magunk részéről is még egy annyit adni. Paget úr sokat várt volna attól, ha minden pár év alatt egy két magasabb műveltségű ifjú kerül haza az unitáriusok kebelébe, mint monda, ha szintén az ilyenek egyszerű gazdai vagy külső hivatali pályára lépnek is, az unitáriusok értelmi súlyát növelnék.”

²²³ Uo., 75. Vö. *Report of the BFUA*, London, 1863, 9–12.

„küldjön egy tanulót, aki tanulását a mi egyetemünkön bevégezze, és lásson valamit a mi boldog országunk szabad, alkotmányos kormányának munkáiból.”²²⁴

A hideg fejjel végzett számítások eredményét, s a szegénységet, Paget közömbösségnek fogta fel, és az egyházi ügyektől visszahúzódott. Kriza János Siménnek küldött leveleiben szinte könyörög, hogy az angol hitrokonok az erdélyi valóságot és rettenetes szegénységet nehogy a fukarság jeleként értelmezzék.

„Levelem hangulatából is kiérezheti Simén úr, hogy a mi erdélyi állásunk nagyon szegényes, amit Ovidius *turpis egestas*nak nevez, mi sokkalta alantibb fok a pauperitásnál, mely a rómaiaknál inkább a középszerű sorsot jelenti. Mi erdélyi unitáriusokul ennél alantabb állunk. Azért legyen szíves kedves Simén úr, a mi helyzetünket, amikor szóba jön, az angol atyafiaknál ily szempontból terjessze elő, mert amint Paget úr beszéli, onnan kapott levelek után, ott rólunk szörnyű kedvezőtlen vélemények terjedtek el, mintha mi nem sietnénk nyílt karokkal az angol atyafiak szimpátiájának viszonzására s valamint ön irányában schmutzigul viseltük magunkat – ezek a Paget úr kifejezései –, most is úgy viseljük, nem akarván ön helyébe más ifjút rendelni.”²²⁵

Simén helyzetét az is megnehezítette, hogy 1861-ben a konzisztórium bejegyzése nélkül Raffaj Károly (1835–1894) göttingeni akadémista is ellátogatott Londonba. Kriza János leveléből az derül ki, hogy a fiatalember az angol unitáriusokon élösködött, tőlük pénzt kért, azt állítván, hogy őt az erdélyi unitáriusok küldték Angliába. A kellemetlen helyzetből Simén mentette ki a konzisztóriumot azzal, hogy a BFUA évi közgyűlésén „a sok balítéletet eloszlatta”.²²⁶

A 19. század második felében egyre több unitárius forgatta fejében azt, hogy Angliában tanul, és ehhez elsősorban a püspöktől kértek támogatást. Krizának Siménhez írott leveleiből tudjuk, hogy hasonló terveket fontolgatott az a Sándor Mózes is, akit Simén helyére szerettek volna Londonba küldeni. Nem tudjuk, hogy angliai tanulmányútja csak az anyagiak miatt hiúsult meg, vagy más oka is volt. Sándor Mózes 1862 nyarán két hónapot Londonban töltött, de sem levelei, sem jelentése nem került elő. A Channing-fordítók sorában találkozunk nevével, ebből gondoljuk, hogy ismerte a nyelvet. Az Angliában megforduló és nem egyházi támogatással tanuló unitárius akadémizánsok közül ki kell kiemelnünk a magyar fogászat

²²⁴ Emlékkönyv, vol. I., 77.

²²⁵ BORBÉLY, i. m., 73.

²²⁶ Uo., 76.

úttörőjének, Iszlai Józsefnek nevét, aki 1872–1874 között fogászatot tanult Londonban. Kriza 1861. október 5-én Siménnek ezeket írta az ifjúról:

„Iszlai József nevű ifjú, önnek volt tanuló társa, eltökélve magát állhatatosan arra, hogy Londonba menjen a természeti tudományok hallgatására, pénzzé tette minden rászállott birtokát, valami 3000 pfrtot csinálván ki belőle, s kérve engemet arra, hogy ajánlanám őt Londonba. Én nem láttam más módot, mint önnek ajánlani őt, hogy utasítaná tanulási pályáján. Az ifjú nagytehetségű, habár egy kissé excentrikus.”²²⁷

A világi unitáriusok egyházi alaptól történő angolai tanítatását a 19. század hatvanas éveiben nem lehetett megvalósítani, a lelkészek és tanárjelöltek angolai peregrinációja viszont sikertörténetnek bizonyult, és a századvégre az akadémitáknak köszönhetően az erdélyi unitárius egyház mind szervezetében mind teológiájában megújult.

2.6 Az ösztöndíjalapítástól a szervezett kapcsolatok kiépítéséig. Az 1860-as évek az angol–magyar unitárius levélváltás tükrében

A kiegyezést megelőző években a Manchester New College-ban három magyar diák tanult. Simén Domokos 1860-tól 1862-ig, Benczédi Gergely 1864-től 1866-ig, és Uzoni Fosztó Gábor 1866-tól 1868-ig. A felsoroltak közül egyedül Benczédi érte meg a huszadik századot, ő azonban nem befolyásolta döntő módon az unitárius teológiai gondolkodás alakulását, és kolozsvári közélet is szokványosnak tekinthető. Egyháztörténeti munkássága kiemelkedő, de az angol kultúra népszerűsítésében nem tartozott az akadémiták élmezőnyéhez. Simén életrajzát, roppant sokoldalú munkásságát Borbély ismertette idézett tanulmányában, dolgozatunkban nem ismételjük meg megállapításait. Tény az, hogy Simén volt a 19. század második felének egyetlen olyan unitárius teológusa, aki felkészültségben állta a versenyt a magyar protestáns felekezetekkel. Nyomtatásban megjelent munkái hosszú időn keresztül az unitárius teológiai oktatás alaptárgyainak számítottak.²²⁸ Ígéretes karrierjének korán bekövetkezett halála vetett véget. Uzoni Fosztó Gábor káprázatos nyelvrészével – öt modern

²²⁷ Uo., 71.

²²⁸ A legfontosabbak: *A szentháromság eredetének és kifejlődésének története*, Pest, 1872, *Az evangéliumi csodák tekintetével az Ó- és Újtestamentumi összes csodákra*, Kolozsvárt, 1875. Tanulmányai, fordításai a *KerMagy*-ben jelentek meg.

nyelvet beszélt és a klasszikus nyelvekben is otthonosan mozgott – és éles felfogóképességével nyerte el az angolok bizalmát, sajnos labilis idegzete idejekorán öngyilkosságba kergette.

A kiegyezés előtti angol–magyar kapcsolatokat az akadémiták többé-kevésbé folyamatos jelenlétükkel, a hivatalos egyházvezetés pedig rendszeres levélváltással biztosította. Az *Emlékkönyv*, a BFUA tanácsának jegyzőkönyvei, valamint a ChRL hasábjain megjelent levelek, cikkek és tudósítások elég pontos képét adnak a történetekről.

A Főtanács nevében az 1859. augusztus 30-án írott első angol nyelvű levélben újólal megköszönték az iskolák támogatását, valamint Buzogányinak és Ferencz Józsefnek szíves fogadtatását.²²⁹ A levélre 1860 márciusában érkezett válasz, ebben egyebek mellett ezeket írták:

„Legyenek meggyőződve, kedves keresztény testvérek, hogy amennyiben befolyásunktól függ, a nagybritanniai és írlandi unitáriusok Egyházában s egyetemi intézeteiben mindig szabad és szeretetteljes üdvözléssel találkozandnak azon egyházi egyének és tanulók, kiket önök hozzánk átküldenek. Hálával emlékezünk mi azon szolgálatokra vissza, melyeket a vallás reformálása korában az önök elődei tevének; és ha hazánk szabad intézményeinek befolyása alatt nekünk azon kedvezmény jutott, hogy az általuk oly derékul megkezdett munkát tovább vihezzük, s a szent tudománynak s igazságnak ügyét bármely mértékben tovább fejleszthessük: mi óhajtjuk, hogy önök, ama munkásoknak utódai, a mi áldásainkban, amennyire lehet, részesülhessenek.”²³⁰

Az 1860-ból mindössze az említett levél érkezett a szigetországból. Buzogányék látogatása nyomán 1860-ban a BFUA Könyvtársulata 60 unitárius művet küldött a könyvtár részére. Ezt köszönte meg Székely Mózes és Pap Mózes, abban a Simén Domokost is ajánló levélben, melynek az *Emlékkönyv*ben ugyan nem maradt fenn másolata, de amely a ChRL hasábjain, az első magyar unitárius akadémia megérkeztét hírül adó rövid beszámoló kíséretében, megjelent. A szerkesztői üzenetből értesülünk arról, hogy Simén a nyelvet karácsonyig megtanulandó, Thomas Lethbridge Marshallnak (1825–1919), az *The Inquirer* szerkesztőjének vendége volt (ő látta vendégül Buzogány Áront és Ferencz Józsefet is).²³¹ A

²²⁹ *Emlékkönyv*, vol. I., 48–49.

²³⁰ Uo., 52.

²³¹ A *The Inquirer* az első angol unitárius hetilap, 1842. július 9-én jelent meg azzal a céllal, hogy rendszeresen tájékoztasson a felekezetet érdeklő kérdésekről, de ugyanakkor egy általános Újság szerepét is betöltse. T. L. Marshall 1856-tól 1888-ig volt a lap főszerkesztője. Vö. W.G. TARRANT, *Some Chapters in the Story of „The*

két Mózes, az erdélyi unitáriusokra jellemző cirkalmas bevezető formula után tért tulajdonképpeni tárgyára, az angolok figyelmébe ajánlották Simént:

„May God grant that he shall spend his time there to his own profit and your satisfaction, and he may return to this country enriched with the knowledge of religious truth, and so be once a worthy labourer in the vineyard of our Master! We believe the best way in which he can express his thanks for your generous sacrifices in his behalf, is by appropriating the English modes of feeling and thinking, and by engrafting them on the native Hungarian character. That he may so be fit to work with zeal and success, and by preaching and promoting the truths of the Unitarian faith may show himself in his works a true servant of the Lord. We recommend him.”²³²

1861-ből egyetlen, a tordai püspökválasztó zsinatról a BFUA tanácsának küldött levél maradt fenn az *Emlékkönyv*ben. A zsinaton hozott határozatok egy része az angol–magyar kapcsolatokra, illetve az ösztöndíjra vonatkozott. Simén Domokos második évi támogatására 500 forintot szavaztak meg, és az angol nyelv fakultatív tanításával megbízták Buzogány Áront. Ugyanakkor elhatározták, hogy angol hitrokonaikat értesítik a fontosabb egyházpolitikai eseményekről, s hogy Simén hazatérte után újabb akadémitát küldenek a londoni Manchester New College-ba. Az *Emlékkönyv*ben fennmaradt egykori, az angol unitáriusoknak szánt levél szerint az angol kapcsolatokról és az ösztöndíjról készült beszámoló úgy hatott a püspökválasztó zsinatra egybegyűltekre, mint:

„...frissítő harmat az életerős, de a szabad levegőnek elzárása miatt kifejlésében megszorított növényre, vagy mint szelíd napsugár, mely a felettünk levő borús égen is áttörve, szebb napok beköszöntését remélheti. Áldjuk az Egy igaz Istent, ki szent fia, az Úr Jézus Krisztus által igaz ismeretere vezetett, hogy Európa nyugati részén hű bajnokaira s buzgó apostolaira talált azon vallás, melynek igazságai tiszták, mint a hegyi forrás kristály vize, szentek mint az Istennek minden művei, boldogítók mint az idvességnek biztos zálogai, s amelyeket Európa keleti részében, itt Erdélyben, a legnagyobb politikai és vallási rázkódások között is sikerült dicső elődeinknek épségben tartani fenn úgy, hogy mi Isten segedelmével néhány év múlva az Unitaria vallásnak háromezrzedes ünnepét fogjuk megünnepelhetni!”²³³

A ChRL hasábjain megjelent fordításban hiába keressük a magyarok patetikus szófordulatait, Paget száraz tárgyilagossággal tényeket közölt az angolokkal, ennek ellenére a kolozsváriak a későbbiekben sem változtattak leveleik retorikáján.²³⁴ Ugyanebben a lapszámban az Angliában, Skóciában és Írországból élő unitáriusok nevében egy, a magyarországi zsidók hátrányos megkülönböztetését elítélő nyilatkozatot is közöltek. Az angolok a személyi - és

Inquirer”, TUHS vol. IV, 1927–1930. 35–44. Lásd még *The Inquirer a History and Other Reflections*, é. n., [1992] London; H. MCLACHLAN, *The Unitarian Movement in the Religious Life of England*, London, 1934, 212–220.

²³² *Transylvanian Church and Students*, ChRL 1860, 711–712.

²³³ *Emlékkönyv*, vol. I., 66.

²³⁴ *Intercourse between the Unitarians of Transylvania and Great Britain*, ChRL 1862, 41–44.

vallásszabadság minden embert megillető jogaira hivatkozva felhívták Kriza püspök figyelmét az unitarizmus szellemével ellenkező anomáliára.

„We feel assured that you are worthy descendants of those early Transylvanian Unitarians who nearly three centuries ago were careful to assert and defend religious liberty as well as pure Christianity. Should it now be your happy privilege to assist in the extinction of religious antipathy, and in conferring on the Jews of Transylvania the rights now withheld from them, you will give good proof, alike to Christians and Jews, of your undoubting faith in the religion of the Messiah, and of your being animated by the pure and loving spirit of your Great Master, whose help and prayer were equally ready to bless Gentile and Jew.”²³⁵

Nem lenne okunk kételkedni az angol hitrokonok tiszta és nemes, a személyi és vallásszabadság jogát mindennél fontosabbnak tartó szándékában, csakhogy a záró sorok nyílt prozelitizmusra buzdítanak. A 19. századi judaizmus várható változásai, az angolok szerint, az unitáriusokra mutatnak, mint az isteni gondviselés azon eszközeire, akik Izrael fiait az igaz keresztény hitre vezethetik. Nem tudjuk Kriza válaszolt-e egyáltalán a levélre, Siménnek 1862. áprilisában egyebek mellett ezeket írta:

„A zsidók ügyében hozzám intézett szózatot olvastam. Amit az erdélyi szociális téren tehetünk, megteesszük. A magyar politikai úton teend, mihelyt tennie meg lesz engedve a világszellemről. De most bizonyos elfásultságba estek a lelkek, – általános a zsibbadás.”²³⁶

Ezek után a zsidó emancipáció kérdése a kiegyezés utánig lekerült a napirendről. Nem tartjuk teljesen kizártnak, hogy a szombatosság kapcsán került terítékre a kérdés, bizonyára a zsidó származású Steinthal közvetítésével.

1861-ből az *Emlékkönyv*ben csak a zsinatról küldött levél olvasható, de a ChRL júniusi száma további részletekkel szolgált az esztendő magyar–angol korrespondenciájáról.²³⁷ Elsőként Paget számolt be az osztrák kormánynak a magyarországi protestantizmus autonómiáját sértő intézkedéseiről, és arról az erős és egységes ellenállásról, melyet ez protestáns részről kiváltott. Az erdélyi unitarizmus helyzetéről írva, bizakodva tekintett az eljövendő nemzeti kormányra, és elégedetten nyugtázta, hogy az egyházközségek és iskolák irányítási és felügyeleti joga visszaállítatott.

²³⁵ Uo., 45.

²³⁶ BORBÉLY, i. m., 77.

²³⁷ *British and Foreign Unitarian Assotiaton*, ChRL, 1861, 373–377.

Nem tudjuk, érkezett-e válasz Paget beszámolójára, az *Emlékkönyv* csak John James Tayler, a Manchester New College principálisa 1861. április 16-án írott, Székely Mózesnek címzett latin nyelvű levelét örökítette meg. Tayler, Simén Domokos filozófiai és teológiai tanulmányairól írt, és megerősítette, hogy a College kész a Siménhez, Buzogányhoz és Ferencz Józsefhez hasonló kiváló fiatalemberek fogadására. A lelkészképzés javát szolgálná – írta –, ha évente legalább egy alkalommal levelet váltanának, ezzel is segítenék és kölcsönösen bátorítanak egymást. A tudós principális a kölcsönösséget abban látta, hogy részükről elküldenék az újabban megjelent teológiai munkákat, Erdélyből pedig pontos leírását adnák a kolozsvári könyvtárban levő fontosabb nyomtatványoknak és kéziratoknak. Az együttműködés jegyben azt javasolta, hogy amennyiben Kolozsvárott akadna az unitarizmus történelmét új megvilágításba helyező mű, azt közös erővel megpróbálhatnák kiadni, de már az is óriási szolgálatot tenne a szakirodalomnak – írta –, ha a kolozsvári kéziratok és nyomtatványok cím- és tartalomjegyzéke kiadásra kerülne. Simén tanulmányai kapcsán fogalmazta meg a Manchester New College magyar diákokkal szembeni elvárásait:

„For entering advantageously on our course of study, it is above all things desirable that your young men bring with them the following attainments: an accurate acquaintance with the rudiments at least of our tongue, and with elementary mathematics – and, in addition, of the Latin language and literature (which yet flourishes with a certain vigour in your country), as also of the Greek a still more through knowledge. On these foundations once duly laid all the higher learning may be safely built up.”²³⁸

A befejező sorokban az unitarizmus hivatásáról elmélkedett, majd azt kérte erdélyi kollégájától, hogy a BFUA soron következő májusi üléséig válaszolják meg levelét.²³⁹ Az EKT a tanárokat bírta meg a válaszadással, ami időben el is készült, csak hogy Buzogány hiába kért az *Emlékkönyv* részére egy másolatot Székelytől, soha nem kapta meg. A latin eredeti angol fordítása megjelent a ChRL-ben.²⁴⁰ Ebben Székely a magyar–angol kapcsolatok ötven éves történetét, valamint 1831-ben tett látogatását, Londonban és Yorkban szerzett

²³⁸ ChRL, 1861, 374–375.

²³⁹ *Emlékkönyv*, vol. I., 56–58. Vö. *A Letter from Rev. John James Tayler, A.B., Principal of Manchester New College, London, to Rev. Moses Székely, Bishop-substitute of the Unitarian Churches in Transylvania, and President of the Holy Consistory*, ChRL, 1861, 374–375.

²⁴⁰ *Translation of a Letter from the Rev. Moses Székely, of Aranyos Rákos, Bishop-substitute of the Unitarian Churches in Transylvania, and Ecclesiastical President of the Consistory, to the Rev. John James Tayler, B.A., Principal of Manchester New College, London*, ChRL, 1861, 375–377.

barátai, John Bowring, Fox, Rees, Edward Tagart emlékét idézte fel, végül a magyar hazafivá lett John Pagetnek köszönte meg az angol–magyar kapcsolatokért és az unitarizmus ügyéért vállalt áldozatát. Írt az osztrák elnyomásról, a püspökválasztó zsinat összehívásának megtiltásáról, a diákok múltbeli, hollandiai és németországi peregrinációjáról, majd az angol ösztöndíj kérdésére térve, újólal megköszönte a principálisnak Simén tanulmányi költségeinek vállalását.

Tayler, az erdélyi nyomtatványok és kéziratok jegyzéke kiadása trágýában tett javaslatának jelentőségét nem ismerték fel Kolozsvárott. A könyvtárnokot megbízták egy jegyzék elkészítésével, és néhány nyomtatványt postáztak a principálisnak. Ezek között volt: Szentábrahámí *Summa Theologiae* című munkája – melyből minden gyülekezet és lelkész számára felajánlottak egy-egy példányt –, a Koncz Boldizsár-féle magyar káté 1857. éví, az énekeskönyv 1837. éví, a *Halotti énekeknek* 1856. éví kiadása és a *Keresztény Magvető* első kötete. Az unitarizmus történetét „új fényben bemutató egyháztörténetet” illetően, Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István klasszikusnak számító kéziratós művét ajánlották:

„With regard to new materials, illustrative of our ecclesiastical history, I would remark, that Francis (sic!) Fosztó Uzoni, formerly pastor of our church in Bágyon, wrote, in two volumes, in a clear and elegant style, in Hungarian and Latin, an account of the origin and subsequent propagation of our religion in former centuries. Of this excellent historical work we possess only a single copy in manuscript. On the credit and authority of the aforesaid excellent historical work, from about the middle of the last century more especially, several smaller works and manuals, still existing in MS., for the use of students, were prepared and put forth by the following distinguished men – Michael Lombard Abrahami, Stephen Agh and Alexander Székely, at different periods bishops of our church. At the present time, one of our countrymen, Stephen Kovacs, a historian well known, and I may add, of high reputation, among all Hungarians, is engaged in writing a history of our religion and commonwealth.”²⁴¹

A levél és a könyvküldemény megérkezett a címzetthez, aki Simén Domokos segítségével lefordította, és a ChRL-ben publikálta az erdélyi könyvek – elsőként Szentábrahámí, majd a káté és az énekeskönyvek – történetét és tartalomjegyzékét.²⁴² A *Summa Theologiae* és az énekeskönyvek alapos szemléje után a kortárs unitárius irodalom szócsővének számító, Kriza János és Nagy Lajos alapította teológiai folyóirat, a *Keresztény Magvető* első kötetét

²⁴¹ Uo., 376.

²⁴² *An Account of Some Books Recently Transmitted from Clausenburg by the Transylvanian Unitarians to the Principal of Manchester New College, London, ChRL, 1861, 493–496, 521–530.*

ismertette Tayler. Természetesen Simén segített a fordításában, azonban a józan kritikai megállapítások a principális tollából származtak, aki szerint a frissen indított szaklap nem lépett túl a liturgia, a gyakorlati teológiai és statisztika tárgykörén. A *Keresztény Magvető*ben vizsgált kérdések egyike sem érintette a kritika-teológia vagy a vallásfilozófia határmezsgyéit, ami az erdélyiek provincializmusára, az üldöztetéstől terhes történelmére vezethető vissza – állapítja meg Tayler –, azonban az egészséges fejlődéshez a tudományos teológia tiszteletteljes, de megalkuvást nem ismerő eszközeit kell használni, és ezt sajátíthatják el az Angliában tanuló diákok, új lendületet adván ezzel a magyar unitárius teológiai gondolkodásnak.

A szerző szerint az erdélyi unitáriusok teológiai felzárkózását Ausztria és Magyarország javuló kapcsolata, és az új püspök, Kriza János megválasztása is segíti. Kriza bemutatása után újból a kapott könyvekről, ennek kapcsán pedig az unitárius nyomda sorsáról, a bibliafordításokról és a magyar nyelvről elmélkedett, és sokadszorra fogalmazta meg a már Bowring által óhajtott azon gondolatot, hogy valamelyik angol diákjuk megtanuljon magyarul:

„...I can not but hope that some one will be found among our young and rising men to take up the study of the Magyar, and make us better acquainted with the early history of a community who were so largely concerned in some of the first impulse of the Reformation.”²⁴³

A kis nemzetek nyelvi elszigeteltségén és a jövő *lingua franca* megteremtésén elmélkedett cikke utolsó részében. Megoldásként két járható utat látott: egyik, a nemzeti nyelvek valamelyike, pl. a francia általános elfogadása, másik, a latin visszavezetése. Ódivatú tudós lévén, az utóbbit támogatta, argumentuma szerint azért, mert ezzel elejét vehetnék az európai nemzetek közötti irigységnek és féltékenységnek, másfelől pedig a latin nyelv pedáns pontossága tökéletesen megfelel a tudományos igényeknek. Tayler hűséges maradt álláspontjához, és az Erdélybe küldött leveleit latinul írta. Buzogány egyetlen Tayler levelet talált meg és másolt be az *Emlékkönyv*be, azonban biztosan tudjuk, hogy Székelynek is írt, és

²⁴³ Uo., 527.

Kriza püspöknek is, ez utóbbi a Tayler leveleit összesítő kötetben maradt fenn, s ebben újból megismételte a kolozsvári könyvtár régiségeinek katalógusát sürgető kérését:

„Librorum rariorum, vel manuscript. vel. impress. qui, ut audivimus, de antiqua ecclesiae vestrae historia multi adhuc in bibliotheca Claudiopol. latent, si catalogum accurationem describendum nobisque transmittendum statueritis, gratissimum, crede mihi, Unitariis Anglicis feceritis.”²⁴⁴

Az erdélyiek persze most sem küldtek katalógust, de a könyvtárban levő duplumokról egy jegyzéket készítettek és azokat felajánlották hitrokonaiknak. Könyvtörténeti szempontból talán nem jelentéktelen számba vennünk, mi is került az 1860-as években a londoni Manchester New College könyvtárába, és mit ajánlottak Erdélyből az 1863. november 22-én keltezett, a BFUA tanácsához küldött levél aláírói, Kriza János és Pap Mózes.

1. [Samuel]²⁴⁵ Przypkowski, [*Opera* (ed. Philippus van Limborch?) *Cogitationes sacrae [ad initium euangelii Matthaei et omnes epistolas apostolicas. Nec non tractatus varii argumenti, praecipue de jure christiani magistratus. Quorum catalogus post praefationem exhibet.* Eleutheropoli /i. e. Amsterdam/], 1692.
2. [Johann] Sommer, *Refutatio scripti Petri Caroli*. Ingolstadt [i. e. Kraków], 1582.
3. [Johannes] Volkelius, *De vera religione [libri quinque. Quibus praefixus est Iannis Crelii Franci liber de Deo et eius attributis, et nunc demum adjuncti ejusdem de uno Deo patre libri duo. In quibus multa etiam de filii Dei et spiritus sancti natura differentur ita ut unum cum illis opus constituent.]* Racoviae, 1630.
4. [Almási Gergely Mihály], *Tractatus aliquot succinti. De generatione Christi De libero Arbitrio.[De Justificatione cum annexis.]* Claudiopoli 1702.
5. Stephani Dersii [Dersi Gergely István], *Tractatus theologico diacriticus quattuor religionum in Transylvania vulgo receptarum praecipuae capita et fundamenta complectens.* 1756 (kézirat)
6. *In genere contra omnes locos controversas argumentum.* (kézirat)

²⁴⁴ John T. HAMILTON, *Letters embracing his life of John James Tayler, B.A.*, London 1873, vol. 2., 210–211.

²⁴⁵ A felsorolásban a szerző nevét és a pontos címleírást [] egészítettük ki.

A felsorolt hat művet megküldték az angoloknak, a kolozsvári könyvtár duplumainak lajstromát is mellékelték a küldeményhez, azzal a megjegyzéssel, hogy „felszólításukra készséggel fogunk küldeni belőlük önöknek.”²⁴⁶ A mellékelt könyvjegyzék a következő:

1. *Inter Erasmus et Socinum Disputationes de unigeniti Filii Dei existentia*. Racoviae, 1626.
[*De unigeniti filii Dei existentia, inter Erasmus Johannis, et Faustum Socinum senensem disputatio*. Irenopoli /i.e. Amsterdam/ 1656. In Faustus Socinus, *Opera II*. Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 4.]
2. Francisci Davidis, [*Defensio Francisci Davidis in*] *De non invocando Jesu in precibus*. [Cracoviae, 1582]
3. [Hieronymus] Moscorovius, [*Dedicatio*] *Disputationes cum... de statu primi homini*. Racoviae, 1610. [*De statu primi hominis ante lapsum disputatio, quam Faustus Socinus Senensis per scripta habuit cum Francisco Puccio Florentino anno 1578, in qua habetur responsio ad defensionem Francisci Puccii suorum argumentorum de immortalitate hominis et omnium rerum ante lapsum*, Racoviae 1610.]
4. [Faustus] Socinus, *Prelectiones theologiae*. Racoviae, 1627.
5. [Faustus] Socinus, [*De*] *Jesu Christo servatore*, [Basel], 1594.
6. [Johannes] Crellius – *Commentarius in [I.II.III.IV. capp. et partem Vti cap.] evangelii [Matthaei]*. In Johannes Crellius, *Opera I,II* (ed. Adam Francus Jr.) Eleuthreopoli / i.e. Amsterdam/, 1656. Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 1.]
7. [Johannes] Crellius, *Ethica Christiana, [seu Explicatio virtutum et vitiorum, quorum in sacris literis fit mentio. Praefixa est ejusdem ethica aristotelica, ad sacrarum literarum normam emendata]*. In Johannes Crellius, *Opera IV*, Irenopoli /i.e. Amsterdam/, 1656. Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 6.]

²⁴⁶ Emlékkönyv, vol. I., 81.

8. [Johannes] Crellius, *Opera omnia, exeg[etica], didactica et polemica. Magnam partem hactenus inedita. Adjecti sunt indices 1. Locorum S. Scripturae explicatorum. 2. Rerum Memorialium et Phrasium S. Scripturae.* In Johannes Crellius, *Opera III* Eleuthreopoli / i.e. Amsterdam, 1656. Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 5.]
9. [Johannes] Volkelius, *Nodi gordii a [Martino] Smiglecio nexi Dissolutio.* [Racoviae, 1613.]
10. [Philippus van] Limborch, *Theologia christiana [ad praxin pietatis ac promotionem pacis christianae unice directa. Editio tertia, ab autore recognita et aucta.]* Amsterdam, 1700.
11. [Jonas] Schlichtingius – *Quaestionum ad regnum Dei,* [Rakow, 1625]
12. [Jonas] Schlichtingius – [Jonae Slichtingii de Bukowiec] *Commentaria posthuma,* [in plerosque Novi Testamenti libros. Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 5., Amsterdam, 1656]
13. [Jonas] Schlichtingius, *Commentarius in epistolam ad Habraeos,* [In Johannes Crellius, *Opera omnia exegetica...* Eleutheropoli /i.e. Amsterdam/, 1656. Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 1.]
14. Simon Episcopus, *Opera theologica,* [Amsterdam, 1650.]
15. *Responsio ad Jacob. Paleol. Librum [Ad Jac. Palaeologi librum, cui titulus est defensio verae sententiae de magistratu politico, etc. Pro Racoviensis responsio...* In Faustus Socinus, *Opera II.* Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 4.]
- 16.[Johannes Ludovicus] Wolzogen, *Opera omnia, exeg[etica], didact[ica], et Polem[ica. Quorum seriem versa pagina exhibet. Cum indicibus necessariis.* In Johannes Ludovicus Wolzogen, *Opera I,* Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 8. Irenopoli /i.e. Amsterdam/, 1656]
17. [Johannes Ludovicus] Wolzogen, *Commentari[us] in [partem] euangelii Joannis.* [In Johannes Ludovicus Wolzogen, *Opera I,* Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 8. Irenopoli /i.e. Amsterdam/, 1656]

18. [Johannes Ludovicus] Wolzogen, *Commentari[us] in euangelia Matthaei*. [In Johannes Ludovicus Wolzogen, *Opera I*, Bibliotheca Fratrum Polonorum vol. 8. Irenopoli /i.e. Amsterdam/, 1656]

19. *De falsa et vera [uni]us Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo, Alba Iuliae, 1568.*]

Ez utóbbit kihúzták a lajstromból, nem lévén belőle duplum. A jegyzékben felsorolt műveket nem küldték el Londonba, és Tayler is beleunhatott a kolozsvári katalógus várásába, mert többé nem tette szóvá. (1868-as látogatása során személyesen győződött meg arról, hogy értékes könyvekben és kéziratokban bővelkedik ugyan a kolozsvári könyvtár, de a szakszerű leírást adó katalógus nem készült az anyagról.) A BFUA 1864. évi jelentésében köszönettel nyugtázta a Társulatnak küldött könyveket.²⁴⁷ Buzogány szerint Tayler megsértődhetett azért, hogy levelét válaszra sem méltatták, és a könyveket a BFUA tanácsához küldték, holott a Manchester New College a Tanácstól független intézmény volt. A csorbát kiköszörülendő Buzogány egy magánlevélben megkövette a tudóst:

„...írtam egy magánlevelet, melyben előhoztam, hogy a Consistorium, mikor a könyveket elküldte, abban a tudatban volt, hogy az mindegy akár az Assotiationnak, akár Taylernek küldi, szoros kapcsolatban gondolván állani a két testületet; s mivel éppen levelet küldött akkor a Consistorium az Assotiationnak, azzal együtt küldte a könyveket is.”²⁴⁸

A kiegyezésig folytatott levelezés legfontosabb fegyvertényének a Manchester New College-ban alapított ösztöndíj tekinthető. A Főtanács részéről többször is felmerült annak gondolata, hogy az angol hitrokonok nagylelkűségét valamilyen módon viszonzni kell. 1861-ben Koronka Antal (1806–1885) esperes azt javasolta, hogy a londoni alapítvány mintájára a kolozsvári főiskola fogadjon egy angol diákot.²⁴⁹ Az EKT (217/1861) az indítványt elvetette, részint anyagi megfontolásból, részint azért, hogy a főiskola infrastruktúrája és oktatási rendszere messze elmaradt a kontinens német egyetemei mögött. Az angol unitáriusokat nem

²⁴⁷ *Report of the BFUA*, London 1864, 9.

²⁴⁸ *Emlékkönyv*, vol. I., 72.

²⁴⁹ Uo., 58–59.

értesítették Koronka javaslatáról, pedig Tayler igencsak azon volt, hogy diákjai közül valakit a magyar nyelv tanulmányozására állítson.

Az 1860-as években a Londonban tanuló erdélyi akadémiták sem érdeklődési körük szerint választották ki a hallgatandó tárgyakat, hanem az éppen szükséges egyházi igények diktálták azt. Így eshetett meg Benczédi Gergellyel, hogy a londoni egyetemen drága pénzért hallgatott természettudományi előadások mellett a Manchester New College teológiai előadásait is föl kellett vennie, noha elmenetele előtt kikötötte, hogy semmilyen körülmények között nem vállal papi szolgálatot. Elképzelhetetlen szomorúság ülte meg lelkét, amikor 1866-ban Kriza püspöktől arról értesült, hogy a Főtanács a kolozsvári eklézsia másodpapjává választotta. 1866. augusztus elsején ezeket írta *Naplójába*:

„Eddig még nem tettem említést egy dologról, ami pedig meglehet reám nézve igen nevezetes s ez az, hogy a július elején tartott főtanácson megválasztottak egyik másod papnak Kolozsvárra. Engem papnak!! Már többször írtam a főtisztelendő püspök úrnak ez ügyben. Tisztán megírtam, hogy én arra soha sem köteleztem magamat, hogy pap legyek, amihez soha kedvem és hajlamom nem volt. Mikor akadémiára megválasztottak, akkor is megmondtam Kriza úrnak, Berde Áron úrnak stb., hogy pap lenni nem akarok s Kriza úr azt mondta, hogy „jaj arról nem is álmodjak, mert azt nem kívánják”, és íme most mégis. Amint látszik a főtisztelendő úr egy levelemet sem terjesztette a konzisztórium elé, aminek okát én gyanítom. Ide is írom, hogy ha valaha engem vádolnak s e sorok valakinek [itt a Naplóból egy lap ki van tépve, valószínűleg Krizát kompromittáló sorok lehetnek K.S.] ...alapja nincs. Én készebb lennék meghalni mintsem esőért s beteg emberért könyörögjek – mert ez mind álmító komédia. Tudok pl. esetet hogy egy fiú, Gedő Sándor tanulótársam Szamosfalváról – fogadásból megett egyszerre 4 font disznóhúst s halálos beteg lett – 5 nap múlva megholt. Na már az ilyenért könyörögni istenkáromlás volna – pedig megteszik. Örök törvényei vannak a természetnek, melyek a mi sopánkodásainkra meg nem változnak, hanem nekünk kötelességünk ezen törvényeket kikutatni s magunkat hozzájuk alkalmazni.

Aztán nem sokkal könnyebb-e a papi kötelességeknek is lelkiismeretesebben megfelelni annak aki nyelveket tanít pl. csupa görög vagy latin nyelvet?! Ezeknek semmi dolgok sincs, míg nekem a laboratóriumban s fizikai múzeumban roppant sok a teendőm. Aki a természettudományokkal foglalkozik csak az tudja helyesen megítélni hogy mennyi idejében kerül egy kísérlet végrehajtás, instrumentum felszerelés, számítás stb; mert nekem előre mindent ki kell számítanom, hogy nevetség tárgyává ne legyek. A paposkodás végképpen le is kötne Kolozsvárhoz, szünidő alatt se mehetnék sehová, pedig aki növénytant, ásványtant stb. tanult, annak csak szükséges az országban gyűjteni. Londoni életemet eléggé megkeserítette az a pár tárgy is, amit az egyetemről egészen külön levő és független unitárius egyetemen kellett kényszerből hallgatnom, mert nem szentelhettem saját szakomra elég időt.”²⁵⁰

A természettudományok szeretetén növekedett Benczédi nem volt megveszekedett materialista.

Az EKT „hírzárlata” miatt az angolok nem tudhatták, hogy Benczédi nem papnak készül, ezért ugyanolyan elbánásban részesült, mint a többi akadémista. A Manchester New College ösztöndíja pedig a teológiai képzést írta elő. Az erdélyi diák súlyos anyagi áldozat mellett,

²⁵⁰ Benczédi Gergely *Napló*. Sajnos csak a harmadik kötete maradt fenn az EUEGyLt-ban.

tulajdonképpen teológiai ösztöndíja kárára kísérleti kémiát és fizikát hallgatott az egyetemen, és ezekből a tárgyakból jeles osztályzatot szerzett. Angol barátai a természettudományok eljövendő magyar professzorát látták benne, csak hogy a teológiai stúdiumok és a kolozsvári unitárius kollégium laboratóriumai és szertárai nem sokat segíthettek a szakmai előlépésben. Benczédi véleménye az volt, hogy a természettudományokat a német egyetemeken sokkal olcsóbban lehetett volna hallgatni, mint Angliában, és kár az alapvetően teológiai ösztöndíjat elfecsérelni. 1864. augusztus 9-től 1866. október 4-ig volt Angliában, itt vezetett *Naplójának* csak töredékét ismerjük, (1866. július 23-tól október 4-ig) de ez is elég ahhoz, hogy tanulmányútjáról, ismerőseiről képet alkossunk. A rendkívül borúlátó fiatalember önérzetét sértette, hogy feljebbvalói ígéretük ellenére pappá választatták.

Londoni életét eléggé megkeserítette az a pár tárgy, amit az egyetemtől külön levő Unitarian College-ban kellett hallgatnia mert saját szakterületére nem fordíthatott elég időt.

„Úgy meggyűlölte csak ez is a teológiát, hogy semmi szín alatt sem tudnám magamat még egyszer rá adni. Másfelől itt 100 font sterlinget kaptam egy évre (1000 forint), amiből 40–50 fontot tandíjakra adtam. Ezért kellő számú könyveket sem szerezhettem, a kísérletekre szükséges instrumenteket meg nem vehettem, több fontos tárgyat nem hallgathattam, a legnyomorultabban éltem, mert soha sem ebédeltem oly értelemben mint az angolok veszik, ruházatom is szűkön s kopottan lévén, társaságokba nem igen mehettem és mégsem kértem a státustól pénzt csupa becsületességből.”²⁵¹

Peregrinusként néhány, a magyar unitáriusok helyzetét ismertető cikket közölt az *Inquirer*-ben, és angolra fordította az 1864-ben megjelent Ferencz József-féle káté 22., 23., 24., 25., 55., 56., 57., 64., 65., 66., 67., 70., 71., 72., 73., 74., 83., 89. számú kérdéseit.²⁵² Ugyancsak az ő nevéhez fűződik Jakab Elek Szentábrahámiról írott és a *Keresztény Magvető* első kötetében megjelent tanulmányának angol fordítása. Ennek kiadását fontolgatta, a BFUA végül nem tudni miért, mégsem vállalta fel.²⁵³ Angliai forgolódásáról és magyar emigráns ismerőseiről szűkszavúan számolt be naplójában. Talán nem érdektelen a Benczédi rajzolta emigráns portrékra egy pillantást vetnünk. Hazatérése évében, 1866. augusztus 2-án a következőket jegyezte *Naplójába*:

²⁵¹ Uo.

²⁵² G. BENCZÉDI, *Hungarian Unitarian Catechism*, The Inquirer, March 31, 1866, 197–198.

²⁵³ „Your Committee have received from Transylvania the MS. of an interesting biographical work, illustrating the history of Transylvanian Unitarianism during a part of the last century. The work is composed in English, and may perhaps be considered not unworthy of publication hereafter by the Association.” *Report of the BFUA*, London, 1867, 9.

„Testileg is nagyon beteg vagyok, talán soha többé hazámat meg nem látom, de sokkal terheesebb lelki betegségem. Pénzt tovább nem várok; ma még megjártam a szomszéd Regent's parkot, hol szomorúságomban annyiszor találtam enyhelyet. Az utcán láték egy dölöngésző részeg olaszt, kit a policeman-nek nyakon csíptek és elvittek, nálunk még ordítanak is még éjszaka is a részegek. Ma írtam levelet Párizsba tanuló Bihari Péternek is, tudatván vele, hogy e hó 9-é indulok, s szíveskedjék nekem privát szállást szerezni.

Itt megemlítem azokat a magyarokat, akikkel Londonban találkoztam.

Vukovics Sebő, volt igazságügy-miniszter.

Rónay Jácint, győri volt tanár, barát, igen nagy tudományú, finom műveltségű s meglepőleg szabadelvű derék ember, ki Angliában is dicsőséget szerzett a magyar névnek. Tanításból tartotta fenn magát, többek közt Southerland hercegnét is Gaye Lalina k. a. t ő tanította meg nyelvünkre. Egy Smith nevű unitárius embernek pedig két leányát latin nyelvre tanította.

Diosy Márton, most borkereskedő.

Lóránt János, volt tüzér kapitány a komáromi kapituláció után várúr volt, ki pesti születés, családi neve Leutner, melyet Londonban változtatott meg. A bécsi katonai iskolában nevelkedett. Tanult ember, magán leánynevelésében német nyelvet és mathézist tanít. Elméje kissé megháborodott, mert azt hiszi, hogy az osztrák kormány spiclikkel veszi körül, meg akarja mérgezni, ezért egy helyt soha nem eszik kétszer, s még így is papirosba takarva többször hozott hozzám húst megvizsgálás végett, hogy nem mérgezték-e meg, mert a kelner *kuvasz szemekkel* nézett reá. Egyszer azt mondta, hogy 50000-nél több spicli van Londonban, aki mind reá vigyáz.

Mednyánszky.²⁵⁴

Horváth Pál, kolozsvári gyógyszerész, önkéntes száműzetésben, egy bolond idea valósítása végett.

Szeremlei, aki a parlament épületét chemiai veggyel behúzáván, gazdag ember lett.²⁵⁵

Oláh... ez egy cigány, ki valamelyik bandával jött ki Magyarországból s itt maradt és dohányboltot nyitott.

Feitinger nevű német Magyarországról, egy nagy csaló.

Mayer, a derék öreg, kiről már szóltam.

Kéhler Rezsőről, a Pinto-Leit & brother nagy kereskedő ház egyik vezetője.

Lápossi Ferenc, debreceni orvos fia, ki a kereskedelembe magát kimélni jött ide s az 11. p. említett kereskedő házában jó fizetésben van. Derék fiú.

Kovács, volt ügyvéd s most zöldség áruló szegény ember, menekült.

Pulszky Gábor, Ferenc fia, most végezte a mérnöki kurzust kitűnőleg. Igen jó barátom.

Somogyi, menekült. Most fizetésből tartja fenn magát. Nagy nyomorúságban él. Egykor négylovas hintón járó alispán volt.”

Benczédi hazatérte után nem kellett papként elhelyezkedjen, hanem Berde Áron helyére tanárnak választották. Tagja volt az angol levelezést bonyolító bizottságnak, és vezette az *Emlékkönyvet* is. Helyébe Uzoni Gábort küldötte a Főtanács Angliába. Uzoni saját költségén már 1865. októberétől Göttingenben, 1866. áprilisától pedig a jénai egyetemen tanult. 1866. szeptemberében iratkozott be londoni Manchester New College-ba, és bár lehetősége lett volna

²⁵⁴ Mednyánszky Sándor honvédezredesről van szó, aki 1866-ban csatlakozott Klapka seregéhez, addig Londonban élt.

²⁵⁵ Szerelmey Miklós, Lieb mérnökről van szó, az ún. *silicat zopissa* nevű kőkonzerváló szerére utal Benczédi. A forradalom idején alezredesként szolgált Komáromban, 1850 körül Londonban telepedett le.

három esztendő itt tölteni, 1868. áprilisában betegsége miatt kénytelen volt tanulmányait megszakítani és hazatérni. Orvosi diagnózis nem áll rendelkezésünkre, de egykori tanára J. J. Tayler egyik John Kenrickhez küldött leveléből, és Uzoni későbbi kolozsvári megnyilvánulásaiból depresszióra gyanakodhatunk, végül ez kergette öngyilkosságba is.²⁵⁶

1867-ben Angliából újabb 324 darabból álló könyvküldemény érkezett, köztük sok duplum is. Ezek szétoztásáról az EKT intézkedett. Ugyanebben az évben Székelykeresztúrról a kolozsvári Kollégiumba került Simén Domokos, és Buzogánytól átvette az angol nyelv oktatását. A Főtanács 1866-ban küldött levelében az egyház fennállásának közelgő, háromszázados évfordulójáról, s az erdélyi unitáriusok helyzetéről adott némi eligazítást. Egyetlen részletét emeljük ki a levélnek, mely az angol unitarizmuson belül egyre élesebbé váló polémiáról tudósít. A régi ún. Priestley-féle biblikus iskola és a Martineau vezette modern, minden „izmuson” felülkerekedő nézet csapott össze, végül a humanista teizmus irányába mutató Martineau-féle iskola győzött. A kolozsváriak meglepő nyilatkozatát – a vitatkozás az élet jele²⁵⁷ – az angoloknak szánták, a magyar unitárius felekezeten belül az „élet jele” a huszadik század első felében mutatkozott meg, és ezzel Kriza János álma is beteljesedett. A költő püspök Siménnek írt egyik levelében a *The Inquirer* olvasása adta gyönyörűségről ezt írta:

„...nem tehetem, hogy ki ne jelentsem, mily magas élvezetet szerez az én lelkemnek ez angol folyóirat olvasása s mennyire óhajtom, hogy évről-évre mentül több olvasói legyenek erdélyi egyházunkban, hogy ezáltal legalább szellemi rapportban lehessünk az angol tudományos teológiával s az ottani vallásos élet hatalmasabb s mélyebbre ható folyamával. Ilyentén villanyos láncolat nélkül maholnap elszibbadnánk s lassanként a régi századok arcát élettelenül visszaidéző múmiává lenne egyházi egyéniségünk.”²⁵⁸

²⁵⁶ „We have had one sad disappointment. I remember you were much pleased at our last examination with the appearance and performances of Uzoni, a student from Transylvania. He was indeed a young man of fine talent and great promise, which we hope may yet bear fruit. But about six weeks ago, he was seized with an extreme mental depression, accompanied by constant sleeplessness, which completely unhinged him and made it necessary for him to give up his studies. It arose, I believe, from bodily causes, and was not occasioned by overwork of the head. We took him twice to see Dr. Jenner, who carefully examined his case, and said he saw no reason to apprehend anything serious; but recommended immediate change of air and scene and a return to his native country.” *Letters of John James Tayler*...vol. II., 293. Az Uzoni öngyilkosságával kapcsolatosan lásd *Kolozsvári Közlöny*, 1870, 136. sz.; *Magyar Polgár*, 1870, 137. sz.

²⁵⁷ „Mind az *Inquirer*-ből, mind Benczédi Gergely úr nyilatkozataiból értésünkre esett, hogy angolhoni hitrokonaink közt egy kis meghasonlás fejlődött ki, mely az önök Társulatát is közelről érdekli. A szabadsággal együtt jár a pártoskodás, s a vitatkozás az élet jele: mi hisszük, hogy e meghasonulás és vitatkozás veszély nélkül fog lefolyni, sőt az Unitarizmusnak újabb lendületet, elveinknek határozottabb alakot fog adni. Adja Isten, hogy úgy legyen!” *Emlékkönyv*, vol. I., 100.

²⁵⁸ BORBÉLY, i. m., 68.

Mint láttuk, az 1860-as évek levélváltása az angol–magyar kapcsolat történetében a két egyház kapcsolatrendszerének megszilárdulásához vezetett. A hatvanas évek akadémiai egyházdiplomatai is voltak, nagyrészen rajtuk múlt, hogy az angol fél érdeklődése Erdélyre irányult. Az egyház fennállásának háromszázadik évfordulóját 1868-ban angol képviselt mellett ünnepelhették az unitáriusok. Kriza János püspök álma valóra vált, és a magyar unitárius egyház lassan felengedett zsibbadtságából.

2.7 Az amerikai unitárius kapcsolatok kiépítése a kiegyezés után

Emlékkönyv I. kötetében fennmaradt levelek közül a legbizakodóbb hangvételű közvetlenül a kiegyezés után született, és 1868-ban küldetett el az angol unitáriusoknak. Ennek minden sorából reményteljes jövővárás sugárzik, az unitarizmus közép-kelet-európai misszióját és az egyéni - és a vallásszabadság minden nemzetre kiterjedő jótékony hatását illetően. Az 1868. év teljes mértékben feljogosította az erdélyieket az ehhez hasonló remények táplálására. De lássuk előbb az említett kiegyezés után született levelet.

A politikai változás a felekezet életében is átalakulást hozott, nem csak azért, hogy a későbbiekben Magyarország felekezetihez hasonlóan államsegélyben részesültek, hanem elsősorban abban, hogy az erdélyi kancellária feloszlata és az unió során az államapparátusba unitárius értelmiségiek kerültek és Budapest potenciális missziós központtá változott. A fővárosban létesítendő egyházközséget már ebben a levélben az angol unitáriusok figyelmébe ajánlották. Örömmel írták hitrokonaiknak, hogy:

„...mi is a magyar minisztérium alatt állunk, képviselőink Budapesten vannak s a törvényhozásban részt vesznek; a minisztériumhoz erdélyi férfiak, közöttük unitáriusok is vannak beosztva; sőt Selmecze a bányászati s erdészeti akadémiához is közelebbről két unitárius ifjú neveztetett ki tanársegédül, ami nyílt elismerése az unitárius vallás jogosultságának, amit már az 1848-ki törvények biztosítottak ugyan, de alkalmazásba még nem vettek volt, úgy, hogy az unitárius vallás gyakorlata addig tulajdonképpen csak Erdélyre szorítkozott.

És itten nem tehetjük, hogy ki ne fejezzük azon reményünket, mely szerint a dolgok ilyentén állásában talán Budapesten is alakuland egy unitárius gyülekezet; mert a hivataloknak ottani központosítása mind többeket vivén ki innen Pestre azok idővel annyira szaporodhatnak, hogy egy eklézsia alakítása nélkülözhetetlenné

válik. Igaz, hogy ezen remény valósulását még csak távol jövőben látjuk; aminek valósulása közelebből megtörténhetik: az vallásközönségünknek állami segélyben való részesítése.”²⁵⁹

A kolozsvári egyetem tervezésével, a várost Nagyváraddal összekötő vasútvonallal és a zsidó emancipáció kérdésével folytatódik a levél, majd az egyház fennállásának háromszáz éves évfordulója kapcsán szervezendő ünnepségről tudósítják az angolokat, egyben felkérlik a Társulatot, küldjön képviselőket az augusztusban Tordán tartandó zsinatra. A gazdasági-politikai élet alakulását a következő megjegyzéssel zárták:

„...azt hisszük, hogy ha még mindig van mit kívánnunk, hogyha sok dolog még mind nem foly is lépes kedvünk szerint, mindazonáltal a jelzett politikai átalakulás elég arra, hogy ezen, mint alapon, nemzeti s ezzel együtt egyházi és vallási életünk tökéletesítését munkáljuk s egy óhajtott jobb jövőnek nézzünk elébe.”²⁶⁰

A veretes „lépes kedvünk szerint” szószerkezet angol fordítása „may not to our taste” már nem Paget, hanem valamelyik hazatért angol akadémita nevéhez fűződik. A „lépes kedv” teljességgel illett az iskolai és egyházi állapotok elbeszéléséhez, hiszen mind a tordai, mind pedig a keresztúri gimnázium jelentős átépítés, bővítés alatt állt, és a Főtanács azt is fontolgatta, hogy Dicsőszentmártonban is beindít egy újabb gimnáziumot. Utóbbi terve meghiúsult, és bizony a keresztúri iskola bővítése is még jónéhány évig elhúzódott.

A jubileumi zsinat, valamint John James Tayler erdélyi látogatása jelentőségének ismertetése előtt egy másik hasonló fontosságú látogatásról kell szólnunk, nevezetesen Charles Dall (1816–1886), 1868 tavaszán tett kolozsvári és Aranyos menti útjáról.

Dall, teljes nevén Charles Henry Appleton az Amerikai Unitárius Társulat (*American Unitarian Association*, a továbbiakban AUA) indiai misszionáriusa, bár tagja volt néhány tudományos társaságnak – *American Oriental Society*-nek és az *Asiatic Society of Bengal*-nek is – az amerikai unitarizmus történetében középszerű egyházi írónak számít. Felesége, Caroline Wells (Healey) Dall (1822–1912), viszont a 19. század kiemelkedő írója, az amerikai feminizmus jeles képviselője volt.²⁶¹ 1844-ben kötött házasságuk nem sikerült, Dall beteges, labilis alkat volt, és lelkeszi szolgálatának első évtizedei meghasonlásba torkollottak.

²⁵⁹ Emlékkönyv, vol. I., 102–104. A szövegű angol fordítást lásd: *Report of the BFUA*, London, 1868, 41–42.

²⁶⁰ Uo.

²⁶¹ Negyvenöt kötetnyi *Naplójából* nyújt válogatást Helen R. DEESE ed., *Daughter of Boston. The Extraordinary Diary of a Nineteenth-century Woman, Caroline Healey Dall*, Beacon Press, 2005.

Életcélját a calcuttai unitárius misszióban találta meg, ez viszont a feleségétől és családjától való eltávolodását jelentette. 1855-től kezdődően 1886-ban bekövetkezett haláláig tulajdonképpen Indiában élt, és ez alatt az idő alatt mindössze ötször látogatta meg Bostonban élő családját. 1868-ban az Amerikai Egyesült Államokba tartva kereste fel Erdélyt, és lett a magyar unitáriusok amerikai nagykövete. Hazatérte után Charles Lowe-nak (1828–1874), az AUA titkárának biztatására a *Monthly Journal*ban közzétette Kolozsvárott írott naplója néhány részletét.²⁶² A Boston környéki unitárius lelkészek társulata Dall javaslatára 1868. novemberében az erdélyi hittestvérekkel rokonszenvező határozati javaslatot terjesztetett elő, a következők szerint:

„That the Rev. C. H. Dall be authorized by the members of the Boston Association of Ministers, to extend their sympathy to the Unitarians of Transylvania; and assure them of our willingness to assist any young men who may desire to study divinity in our schools”²⁶³.

Dall erdélyi látogatása során Benczédi Gergely társaságában bejárta az Aranyos vidékét. Kolozsvárott a vasárnapi istentisztelet után a népes érdeklődő közönségnek a kollégium dísztermében rövid előadást tartott Indiáról és az amerikai unitarizmusról. Az indiai misszionáriust társai azzal igyekeztek lebeszélni erdélyi útjáról, hogy „itt félvadak az emberek” és élete sem lesz biztonságban. Dall saját szemével győződött meg arról, hogy „olyan mívelt közönségünk van, mint akár Bostonnak vagy Lőndonnak”.²⁶⁴ A magyar unitáriusok kihasználva a kedvező alkalmat, a Főtanács nevében levelet küldtek amerikai hitsorsosaiknak. Ebben nagyon röviden vázolták egyházi és iskolai állapotukat, megemlégtették a közlőgő zsinattal kapcsolatos előkészületeket, majd a magyar–amerikai unitáriusok kapcsolatok múltját elevenítették fel Bőloni 1831. évi észak-amerikai, George Sumnernek pedig 1841. évi erdélyi látogatására utalva. Üdvözölték William Ellery Channing (1780–1842) és Theodore Parker (1810–1860) szellemi örököseit, azért, hogy

²⁶² *Visit of Rev. C.H.A. Dall to the Unitarian of Hungary*, *Monthly Journal*, 1869, vol. X., March, 83–87.

²⁶³ MsU 1619/A2. Charles Dall levele Simén Domokosnak.

²⁶⁴ *Emlékkönyv*, vol. I., 104–109. Vö. *C.H.A. Dall látogatása*, *KerMagv*, 1868, 258–260.

„az Unitarizmus szabad szelleme oly hatalmasan nyilatkozott a rabszolgák felszabadítása kérdésében, mely mint egy sötét folt ült Észak-amerikának szabadságtól derült ábrázatán.”²⁶⁵

Dall még nem ért vissza Amerikába, mikor az AUA titkára, Charles Lowe 1868. július 4-én egy magyar nyelvű levelet küldött Kolozsvárra, amelyben az egyház fennállásának háromszázadik évfordulóján üdvözölték magyar hitrokonaikat, és elismerésüket fejezték ki a magyar unitáriusok évszázados hithűségéért. Mivel nem tudták, hogy mi úton-módon segíthetnének a magyar unitáriusoknak, a következő ajánlatot tették:

„Úgy tetszik nekünk, hogy hasznos szolgálatot tennének ha a Dr. Channing és más írók munkáit Európa különböző nyelveire lefordítanók. Ennélfogva tisztelettel kérjük, értesítsenek, hogy vajon egy ily vállalat segítené-e a mi célunkat az önök országában és vajon önök közre adhatnák-e ezen munkákat ha elküldenők. A mi szándékunk az, hogy válogatott értekezéseket bocsássunk ki magyar, német és zsidó nyelven, ingyen való szétosztás végett, meglévén győződve, hogy az ily gondolatkicserélés nem lenne haszon nélkül. Önök természetesen sokkal jobban tudják, mint mi hogy vajon ez segítene-e, és ezért az önök ítéletére bízunk egy ily vállalat célszerűségének eldöntését.”²⁶⁶

Kolozsvárott kapva kaptak az alkalmon, annál is inkább, hogy Channingtől már korábban a *Keresztény Magvető* is közölt fordításokat, és az amerikai unitárius teológusok közül vitathatatlanul a legnépszerűbbnek számított magyarországi protestáns körökben is. A fordítások elkezdése előtt Simén „magánlevélben” tájékoztatta az amerikaiakat arról, hogy a német fordítás nem szolgálná a magyar unitarizmus ügyét, héberre pedig teljesen fölösleges lefordítani, hiszen minden zsidó tud magyarul. Simén és az EKT közös lobbija eredményeként az amerikai fél beleegyezett abba, hogy Kolozsvárott Kriza János, Ferencz József és Simén Domokos irányításával elkezdődjenek a fordítások. A cél megvalósítása érdekében 500 dollárt helyeztek kilátásba,²⁶⁷ s az erről szóló utalványt 1870. január 28-án elküldték Kolozsvárra. Itt az EKT elhatározta, hogy Channing műveit 10–12 íves kötetekben ki fogják adni. Az első kötetet ingyen küldik meg a *Keresztény Magvető* előfizetőinek, a többi pedig a könyvkereskedésre bízzák. A fordítóknak nyomtatott ívenként 12 forintot, a korrektornak pedig 5 forintot fizettek. A kiadást felügyelő bizottság a fordításra szánt első

²⁶⁵ Emlékkönyv, vol. I., 111.

²⁶⁶ Uo., vol. I., 127–129.

²⁶⁷ MsU 1019/A2. Az Amerikai Unitárius Társulat titkára Charles Lowe 1869. november 26-ról Siménnek küldött levelében egyebek mellett ezeket írta: „I have just written to Mr. Kriza that, partly because of your letter, we had unlinquished on purpose of sending you tracts in German and having found it impracticable to print them satisfactory in the Hungarian language here, we are ready to send to your Consistory \$500 if they are disposed to supply it to translating and printing selections from our publications.”

kötetet szétesztotta az angolul tudó kollégiumi tanárok között, és ezzel a munka megkezdődött.

Az első kötet 1870-ben jelent meg Kolozsvárott, előszavát Kriza János püspök írta. A kötetben öt Channing-tanulmányt közöltek, az amerikai szerző társadalmi tárgyú dolgozatai közül. A fordítók: Simén Domokos, Ferencz József, Benczédi Gergely, Uzoni Gábor és Kovácsi Antal voltak. 1871-ben jelent meg a második kötet, mely vallásos tárgyú beszédeket tartalmazott, ezt követte a harmadik élet- és jellemrajzok, a negyedik vallásos tárgyú dolgozatok, és végül az ötödik vallásos és társadalmi kérdéseket taglaló kötet. Az első kötet említett fordítóihoz csatlakoztak: Sándor Mózes, Marosi Gergely, Kriza János, Kovács János. Az első öt kötet 1870–1874 között jelent meg, tehát még Kriza püspök életében. A fordítások közül Ferencz József és Simén Domokos hét-hét, Kovácsi Antal öt, Benczédi Gergely három, Sándor Mózes és Marosi Gergely kettő-kettő, Kriza János és Uzoni Gábor egy-egy Channing-írást fordított le.

A magyar unitáriusok nem csak a „tractok” fordításán, hanem az amerikai hitrokonok közvéleményének befolyásolásán is fáradoztak. 1868 novemberében az angol levelező bizottság, melynek tagjait az akadémiták és az egyház csúcsvezetése alkotta, az EKT jóváhagyásával az AUA tanácsának hosszabb levelet küldött, melyben a jövő amerikai–magyar kapcsolatainak fő stratégiai vonala kezdett kirajzolódni, ez pedig Budapestre és az itt építendő unitárius templomra mutatott. A fordításokra adandó segílyt igen hálásan köszönték, de azért nem mulasztották el, a nagyobb projekt, a budapesti unitárius templom, gondolatának elültetését sem. Hogy erre nézve 1868-ban konkrét terve és elképzelése nem volt az EKT-nak, azt a levélből nem nehéz kikövetkeztetni:

„De midőn e tárgyban javaslatunkat az önök megkeresése folytán – elmondottuk –, nem hallgathatunk el más utat és módot is, amelyen kezet fogva, a tiszta keresztény elveknek nem csak tovább fejlesztésére, hanem a már kifejlesztetteknek állandósítása is eszközölhető volna. Nézetünk szerint e célt leginkább az által lehetne megközelíteni, ha mi legalább Pesten, hazánk fővárosában, most hirtelen egy unitárius templomot építhetnénk, s ezáltal a központban egy, a vallásos eszméknek irányt adó gyülekezetet alakíthatnánk. Egy ily gyülekezetnek alapja meg is van már, amennyiben ott a minisztériumnál több unitárius atyánkfiai vannak alkalmazva, a képviselő házban több unitárius képviselő van, sőt a kultuszminisztériumnál titkári minőségben egy papi egyénünk is van, aki a papi teendőket szívesen teljesítené. Csak templom hiányzik ahová említett

papunk összehívhatná híveit, és ahová mások is elmeheessenek megismerni vallásunkat, s levetközni az eddig ellene táplált vastag előítéleteket.

Ha tehát e dologra az önök figyelmét felhívunk szabad; ha önök ajánlata következtében ez ügyben támogatásukra számíthatunk; mi azt hisszük, hogy a cél valósításával oly gyülekezet alapját vetettük meg, amely helyzeténél fogva a legjobb gyümölcsöket fogja megteremni a szabad kereszténység ügyének.”²⁶⁸

A levelező bizottság javára írandó, hogy kiválóan tálták a fővárosi unitárius jelenlét előnyeit, ugyanis a templomépítési ambíciók vázolója előtt a bécsi, ún. újkatolikusoktól, Kriza János püspökhöz küldött levelet ismertették. Ebben az „unitarizmus” öröndetes terjedéséről és a bécsi szuperintendencia szervezésére tett lépésekről számolt be egy volt jezsuita. A német levél másolatát a BFUA tanácsához is elküldték, és a tanács egyik, az újkatolikus kérdésben járatos tagjától, John Fretwelltől azt a tanácsot kapták, óvakodjanak a bécsiektől; így az erdélyi unitáriusok szerencsésen megúszták a hírnevüket bemocskoló, holmi bécsi szodomitával való társulás ódiumát.²⁶⁹ A BFUA-nak küldött levelekben a budapesti templomépítés kérdését jóval óvatosabban közelítették meg, és nyoma sincs az amerikaiakhoz küldött „hirtelenkedéseknek”. A fővárosban szétszórtan élő unitáriusok gyülekezetté való kovácsolására és pásztorolására fókuszáltak elsősorban, a templomépítéssel pedig csak később hozakodtak elő.

Dall 1869-ben Indiába menet újból meglátogatta kolozsvári magyar barátait, néhány napot töltött itt, majd Előpatakra ment, hogy Simén Domokossal találkozzon. Az ő társaságában látogatott el Árkosra, majd Brassón keresztül utazott Calcutta felé.

2.8 J. J. Tayler erdélyi látogatása

A Manchester New College principálisa volt tanítványai, Simén és Benczédi meghívására 1868-ban vállalkozott a fáradságos európai útra. A BFUA értesülvén Tayler szándékáról, felkérte, legyen a társulat képviselője is a magyar unitárius egyház fennállásának

²⁶⁸ Uo., vol. I., 130–134. A levél angol fordítását teljes terjedelmében közölte a bostoni Monthly Journal (1869. vol. X., March, 78–83).

²⁶⁹ A bécsi újkatolikusok vezetője C. A. Forstner, Kriza Jánost ostromolta hivatalos elismertetésükért. A korabeli pesti sajtó írt is a fejleményekről, az unitarizmus diadalaként harangozták be az eseményeket, szerencsére Kolozsvárról hivatalosan nem vették fel a kapcsolatot a bécsiekkel. Forstnert szodómiáért a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején bezárták, és az ügy ezzel lezárult.

háromszázadik évfordulóját ünneplő zsinaton. A hetvenes éveiben járó professzor lánya, Hanna, kíséretében 1868. augusztus 26-án érkezett Kolozsvárra. Elődeihez hasonlóan Váradról postakocsival jöttek Kolozsvárra, hiszen a vasutat még nem építették ki. Innen Aranyosgyéresre mentek, és Paget vendégeként naponta bekocsiztak Tordára a zsinat munkálataira. A magyar vendégszeretet Paget birtokán az angol szokásrendnek megfelelően alakult, a vendégek azonban Kelemen Benő (1792–1883) meghívására, ennek szucsági birtokán végignézhették azt is, „hogyan mulat a magyar.” Wesselényi egykori gazdatisztjének névnapján mintegy hetven vendég vett részt. Az úri muri után az angol vendégeket Simén Domokos és Ürmösi József Budapestig kísérte. Tayler útvjáról írt jelentése a *Theological Review*-ben és különlenyomatban is megjelent.²⁷⁰ Ezt Fabiny részletesen ismertette, és Frank Tibor is számontartotta monográfiájában, ezért nem bocsátkozunk ismétlésekbe.²⁷¹ Benczédi Gergely a csinos kis műről az *Emlékkönyv*-ben a következőket írta:

„Aligha csalódom ha azt állítom, hogy a magyar unitáriusokról ily érdekes és terjedelmes értesítést még senki sem közölt. Ügyünknek bizonyosan sokat használ s méltó hogy a derék szerzőről mindig tisztelettel és hálával emlékezzünk meg.”²⁷²

Tayler tiszteletére 1868 októberében a londoni Hannover-Square Rooms-ban ünnepélyes fogadást rendeztek, mely a korabeli beszámoló szerint a legnagyobb unitárius rendezvények egyike volt. Az utazó itt ismertette először a később nyomtatásban is megjelent beszámolóját.²⁷³ A látogatás egyik eredményeként, egyébként Taylernek már évekkel korábban megfogalmazott óhajával összhangban, Kolozsvárott elhatározták, hogy Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet fontosabb részeiről másolatot készítenek, és elküldik hitrokonaiknak.

„In conclusion, we have the pleasure of informing you that in consequence of the desire expressed by Professor Tayler, we began to copy the more interesting parts of the chronicle of Fosztó Uzoni, which never was published, and in which the history of the Unitarians of this country is recorded. We shall send it to the

²⁷⁰ John James TAYLER, *Narrative of a Visit to the Unitarian Churches of Transylvania on the Occasion of the the Three-Hundredth Anniversary of the First Proclamation of Religious Freedom at Torda in 1568*, London 1869. A *Theological Review*-ben January, 1869, 1–48.

²⁷¹ Lásd 22. jegyzetet. FRANK Tibor, *The British Image of Hungary 1865–1870*, Budapest, 1976, 159–160.

²⁷² *Emlékkönyv*, vol. I., 122.

²⁷³ *Report of the BFUA*, London, 1869, 11–12.

British and Foreign Unitarian Association when it will be ready. It may be used in writing the history of Unitarianism.”²⁷⁴

Az angliai könyvtárakban nem találtunk egyetlen másolatot sem a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténetből. Valószínűnek tartjuk, hogy Tayler 1869-ben bekövetkezett halálával az unitárius egyháztörténet iránti érdeklődés ellankadt.

3. Az angol–amerikai–magyar kapcsolatok alakulásának története 1870-től 1905-ig

A kapcsolatok alakulását a 1870-es években jelentős fellendülés jellemezte. Ebben nagy szerepe volt Kovács János angol akadémikának és John Fretwell angol, majd amerikai kereskedelmi ügynöknek. Kovács életrajza, a kolozsvári közéletben betöltött szerepe, valamint amerikai egyházdiplomáciai küldetésének ismertetése részben összefonódott John Fretwellnek a magyar unitarizmusért kifejtett munkásságával, ezért először az angol kereskedőt kell bemutatnunk.

3.1 John Fretwell (1837–1909) és Jókai Mór

Életrajzi adatait hiába keressük az angol és amerikai, de még a magyar bibliográfiákban is, az egyetlen, a *Révai Lexikon*ban megjelent szócikk pedig félrevezetheti az olvasót. A következőkben Fretwell életpályáját próbáljuk meg rekonstruálni, német nyelvű önéletrása, magyar barátaihoz küldött levelei, valamint a magyar és angol periodikákban megjelent írások alapján.

John Fretwell 1837. június 11-én született Leedsben. Tanulmányairól közelebbit nem tudunk, édesanyja tanította meg írni és olvasni, majd egy „szegény unitárius prédikátor” volt a tanítója. Tizenhárom éves korában a yorki kollégiumba ment, ahol két évet töltött. Apja 15 évesen Londonba vitte, itt kereskedősegéd lett, és többé nem tért vissza a College-ba. Önéletrása szerint:

²⁷⁴ Uo., 41. Vö. *Emlékkönyv*, vol. I., 123–125.

„...ettől kezdve önfenntartó voltam, azonban a tudásvágy arra ösztönzött, hogy szabad időmet a tanulásnak szenteljem: régi és modern nyelvek, matematika, természettudományok, és különösen a közgazdaságtan és történelem kitöltötte szabad időmet.”²⁷⁵

Az ötvenes években a Kossuth-emigráció több tagjával is találkozott, köztük a magyar forradalom iránti rokonszenvéről ismert William Francis Newman²⁷⁶ (1805–1897) klasszika-filológus, erkölcsfilozófussal is, akinek hatására egyre többet foglalkozott a magyarság és az unitarizmus ügyével. Magyarul állítólag egy Lóránt nevű menekülttől tanult meg annyira, hogy Vörösmartyt, Petőfit, Eötvöst és Jókait olvashatta. Carl Schurz (1829–1906)²⁷⁷ londoni házában ismerkedett meg jövődöbeli feleségével, Schurz unokahúgával, Bertha Traunnal, akit 1859-ben feleségül vett. Fretwell kapcsolatait és ismeretségi körét részben ennek a házasságnak köszönheti. Feleségének anyja, Bertha Ronge (1818–1863), korának ismert és sokat vitatott személyisége a német iparmágnás, Heinrich Christian Meyer (1797–1848) lánya volt. Apja tanácsára a nála 14 évvel idősebb Christian Justus Friedrich Traun (1804–1881) felesége lett, házasságukból hat gyermek született. Az 1840-es évek közepén Németországában a katolicizmus Johannes Ronge, az új Luther nevéhez kapcsolódó „botrány” révén kisebb válságon esett át.²⁷⁸ Rongét 1844-ben a katolikus egyház kiközösítette a Krisztus-lepel miatt kirobbantott botrányért. A volt pap Hamburgba ment, Heinrich Meyernek lett protezsáltja, itt alapította meg az ún. Német Katolikusok egyházát, melynek mintegy 50 hívet toborzott Hamburgban, köztük Bertha Traunt is, aki hamarosan kulcsfontosságú szerepet töltött be a mozgalomban. A nők egyenjogúságáért és taníttatásáért, az igaz szerelmen alapuló szabad házastárs választásért emelték fel hangjukat. Bertha érdeme,

²⁷⁵ A német nyelvű kéziratok életrajz Jakab Elek hagyatékával került a keresztyáni gimnázium könyvtárába, majd innen a Marosvásárhelyi Teleki Tékába. Könyvtári jelzete: Mss 0563. A fordításért Hoffmann Gizellának mondok hálás köszönetet. Az életrajz alapján készült a *Vasárnapi Újság* – 1875. július 25., 30. szám, 465 – Fretwellt bemutató írása.

²⁷⁶ John Henry NEWMAN (1801–1890) öccse. John Henry volt az ún. *Oxford-mozgalom* egyik szellemi atyja.

²⁷⁷ Carl SCHURZ (1829–1906) hírlapíró, államférfi, németamerikai emigráns. 1848-ban részt vett a német forradalmi megmozdulásokban, ezért emigrálni kényszerült. Londonban telepedett meg, 1852-ben pedig kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba. Meggyőződéses republikánus és abolitionista volt.

²⁷⁸ Ronge 1844-ben az Arnoldi püspök által Trierben közszemlére állított Krisztus-lepel tisztelete tárgyában röpiratot tett közzé, melyben a katolikus egyházat, papságát és a pápát sértegette. Sikerén felbuzdulva Boroszlóban egyházközséget alapított, és egy új hitvallást szerkesztett. Mozgalma az ún. lipcei zsinat (1845) után protestánsok rokonszenvének köszönhetően kiszélesedett. A forradalmi mozgalomban való részvétele miatt emigrált, több évet töltött Budapesten, nevéhez fűződik a Fröbel-nőegylet alapítása. Életrajzát veje, John Fretwell írta meg: *Johannes Ronge and the English Protestants*, Unitarian Review, 1888, 19–32.

hogy sikerült meggyőzni Friedrich Froebelt (1782–1852), az első kisdedóvó alapítóját arról, hogy 1849–1850-ben Hamburgban egy hathónapos tanfolyamot tartson a tárgyról. Bertha elvált férjétől, 1850-ben Johannes Ronge felesége lett. Jövendő férjének radikális politikai nézeteiért el kellett hagyniák Németországot, és Londonban telepedtek le. Itt az unitárius körökben jól fogadták őket, azonban Berthának válása és új házassága miatt elég sok előítéllettel kellett megküzdenie. Hampsteadi otthonukban nyitották meg az első angol kisdedóvót. Bertha a Froebeltől tanult módszert saját anyagával, kifestős könyvekkel stb. egészítette ki. Bertha 1860-ban visszatért Németországba, az óvodát lánya, Bertha Fretwell vezetésére bízta.

John Fretwell 1865-ben Németországból hazatelepedett, és ettől kezdve tevékeny szerepet vállalt az unitárius egyházban. 1868-ban a BFUA tanácsának tagjai közé választották és a külügyi osztály irányításával bízták meg, így került kapcsolatba a magyar unitarizmussal és Jókaiival is. Vizsgáljuk meg először Jókaihoz fűződő kapcsolatát, a kiegyezést követő évtizedek unitárius vezetőivel és Jókaiival folytatott levelezése, és az ezzel kapcsolatos újságcikkek alapján.

A *Fővárosi Lapok* 1875. november 3-án arról ad hírt, hogy „Jókai Mór, még be sem fejezte *Az élet komédiásai* című legújabb regényét, s máris egy újat tervez, melyet a jövő évben fog kiadni. Címe lesz: *Egy az Isten!* ebben az unitáriusok első vallási küzdelmeit fogja festeni”.²⁷⁹ November 7-én²⁸⁰ a *Hon* már határozottan leszögezi, hogy a regény a torockói unitáriusokról fog szólni, és „egyszerre fog megjelenni magyar, német, francia, angol, olasz, holland, dán, román és orosz nyelven”. A regényt 1876. október 1-jével kezdődően 1877. május 27-ig 121. folytatásban közölte a *Hon*, és vele párhuzamosan német fordításrészletek is megjelentek egy bécsi lapban.²⁸¹ Az *Egy az Isten* francia, holland, dán, román és orosz fordítása soha nem

²⁷⁹ *Fővárosi hírek*, 1875, 251. sz., 1119.

²⁸⁰ *Irodalom*, 1875, 255. sz., 3.

²⁸¹ JÓKAI Mór, *Egy az Isten (1876–77)*, szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós, sajtó alá rendezte SZEKERES László, Akadémiai kiadó, Budapest, 1970 (Jókai összes művei, regények 69.), 271–277.

készült el,²⁸² és talán a szerző sem gondolta komolyan, hogy születendő regényét egész Európa olvasni fogja. Ám ha Jókaiban volt is némi józanság unitárius tárgyú regénye kelendőségét illetően, azt hamar szent mámorra változtatta John Fretwell, az unitárius misszió elkötelezett angol bajnoka.

Fretwellnek mindössze két Jókaihoz intézett levelét ismerjük. Az 1873. december 6-án írt német nyelvű levelében²⁸³ első magyarországi látogatását idézte fel, majd udvarias bókók után engedélyt kért Jókaitól a *Szegény gazdagok* fordítására és kiadására. A levél tartalmát *Jókai külföldön* címen ismertette a *Hon.*:

„Fretwell John New Yorkból levelet intézett Jókaihoz, melyben a *Szegény gazdagok* című regényének fordíthatási jogát, Jókai arcképét s életrajzát kéri, s egyúttal egy amerikai lapot mellékel, melyben Jókai említett regényét ismerteti.”²⁸⁴

Ugyanezt ismételte meg a *Fővárosi Lapok* (1874. január 9.) és a *Vasárnapi Újság* (1874. január 11. 27 p.) is. A közelebbről meg nem nevezett amerikai lapnak egyelőre nem akadtunk nyomára, és nem sikerült felkutatnunk az 1874-ben New Yorkban megjelent *Szegény gazdagok* fordítását sem. Kádár Judit *Jókai regényei angolul* című tanulmányában²⁸⁵ – a korábbi szakirodalommal egybehangzóan²⁸⁶ – azt állítja, hogy a *Szegény gazdagok* 1874-ben megjelent angolul, és megjegyzi, hogy az eredetit pontosan visszaadó fordítás nem aratott sikert. Bár a bibliográfiák Fretwell fordítását számon tartják, sem az OSZK-ban található Jókai-hagyaték, sem az angol és amerikai nemzeti könyvtárak on-line és nyomtatott katalógusaiban nem szerepel a mű, így egyértelműen nem sikerült kiderítenünk, hogy létezik-e a Fretwell-féle fordítás. Kutatásaink jelen stádiumában valószínűnek tartjuk, hogy Fretwell nem készült el a *Szegény gazdagok* teljes fordításával, s Jókai bibliográfusait a sajtó vezette félre. Dolgozatunk megírásához átkutattuk a korabeli magyar, angol és amerikai unitárius

²⁸² 1878-ban német nyelvre Otto JANKE, 1880-ban lengyelre Josef KAUFMANN, 1884-ben csehre, 1888-ban Elisa PUCHER olaszra, 1901-ben Percy FAVOR BICKNELL angolra, 1901-ben John Fretwell angolra, 1909-ben észt nyelvre fordították. Vö. JÓKAI Mór, i. m., 277–279.;

²⁸³ *Jókai levelezése 1876–1885*. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte GYÖRFFY Miklós, Akadémiai kiadó, Budapest, 1992, 488., 909–910.

²⁸⁴ 1874. január 6. 4. sz.

²⁸⁵ *Irodalomtörténeti közlemények*, 1991, 505–542.

²⁸⁶ Vö. Zoltán FERENCZI, *List of the translations of Jókai's works into foreign languages*, Bibliofil Könyvtár, 1926., 1. sz., DEMETER Tibor, *Bibliographia Hungarica*, Bp., 1957–58. <http://demeter.oszk.hu>

sajtót²⁸⁷, valamint az EUEGyLt-nak angol és amerikai korrespondenciáját. Az újságcikkek és a levelek fényében nemcsak Jókai angol recepciója, a *Szegény gazdagok* 1874-es feltételezett kiadása, de az *Egy az Isten* keletkezéstörténete is új megvilágításba kerül.

1877 áprilisában Ferencz József frissen választott unitárius püspöknek New Yorkból John Fretwell a következő nyomtatott címlapot küldte: EGY AZ ISTEN; / or, / THE PEOPLE WHO LOVE BUT ONCE. / Translated from the Magyar of MAURUS JOKAI / by / JOHN FRETWELL, Jr., ~~and W. N. LOEW.~~ / WITH AN INTRODUCTORY ESSAY BY JOHN FRETWELL, JR., / ON MAURUS JOKAI AND FORTY YEARS OF / HUNGARIAN LITERATURE. / *AUTHOR'S EDITION* / 1877. Az angol Jókai-recepció történetében a *Nincsen ördög* mellett ez lenne a második olyan regény, amelyet kiadása évében angolra fordítottak.²⁸⁸ A korabeli magyar sajtó nagy érdeklődéssel követte Jókai külföldi népszerűségét, és időközönként – nyilvánvalóan unitárius közvetítéssel – szemlélte a New Yorkban és Londonban megjelenő periodikákat.²⁸⁹ 1877 márciusában a *The Christian Life*²⁹⁰ hosszabb szemelvényt közölt Jókai *Egy az Isten*ének angol fordításából.²⁹¹ (A regényrészletet

²⁸⁷ A következő periodikákat használtuk: *Budapesti Szemle, Egyetértés és Magyar Újság, Egyházi Szemle, Erdélyi Protestáns Közlöny, Erdélyi Gazda, Fővárosi Lapok, Hölgyfutár, Kelet, Keresztény Magvető, Magyar Polgár, Magyar Nemzet, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, A Hon, Vasárnapi Újság, The Inquirer, The Christian Register, The Christian Life, Old and New.*

²⁸⁸ CZIGÁNY, *A magyar irodalom...* 201–272., KÁDÁR, i. m., 505–542; SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”, Osiris – Pompej, 2000.*, (a továbbiakban SZILASI), Farncis MAGYAR, *Jókai's Reception in England and America*, *American Slavic and East European Review*, Vol. 17, no. 3. (oct., 1958), 332–345.

²⁸⁹ „Jókainak „Egy az Isten” című regényét Amerikában angol nyelvre fordítják Fretwell János és Loew Vilmos, az „Ellenőr” New Yorki levelezője.” In: Vasárnapi Újság, 1877. március 4. 9. sz. 140.; Magyar Polgár, 1877. március 4. 52. sz. Fretwell valószínűleg a New York-i magyar klubban került kapcsolatba Löw Vilmos (1847–1922) ügyvéddel, műfordítóval. A Kolozsvárt megjelenő Hölgyfutár 1877. február 1-jei számában *Magyar népszínmű-előadás New Yorkban* címen rövid beszámolót közölt Abonyi Lajos *A betyár kendője* tengerentúli bemutatójáról. A *Honból* átvett tudósításban a többi között azt olvassuk, hogy az előadás után Löw Vilmos köszöntötte a „magyar nemzetet.” Utána Fretwell „hosszantartó beszédével üdvözölte Jókai Mór koszorús költőnk, s angol nyelven mondott szónoklatát e magyar nyelven mondott szavakkal fejezte be: *angol a nyelvem, magyar a szívem.* Hogy a tervbe vett közös fordítás miért nem valósulhatott meg, nem tudjuk. Löw Vilmos magyar unitárius vonatkozású írásait alkalmasszerűen közölte az amerikai felekezeti sajtó. Vö. John Kriza, *the poet of the Magyars and Bishop of the Transylvanian Unitarians*, *Unitarian Review*, 1883, vol. XIX, 165. Műfordításait rendszeresen elemezte a *Budapesti Szemle*, Vö. *Gems from Petőfi and other Hungarian poets (translated) with a memoir of the former and a review of Hungary's political literature*, 1882, 30 vol., 478–443.; *Magyar Songs. Selections from modern Hungarian poets*, 1888, 54 vol., 134–141.

²⁹⁰ A *The Christian Life* című hetilapot Robert Spears lelkész alapította. A konzervatív unitarizmus szócsövének számító lap 1876-tól 1929-ig jelent meg. Spears 1899-ben bekövetkezett halála után Samuel Charlesworth szerkesztette 1910-ig, ezt követően R.W. Kittle majd D. Delta Evans szerkesztette.

²⁹¹ „*A Unitarian Village in Transylvania*”, *The Christian Life*, Vol. II., No. 45., London, Saturday, March 24, 1877. 146.

eredetileg a *The Christian Register*.... közölte,²⁹² a londoniak is innen vették át.) A fordítás alapjául szolgáló részlet a *Hon* hasábjain jelent meg – 1876. október 15. –, és az első könyv ötödik fejezetének „De hát hol van az a világrész...” kezdőmondatától a „Hold megvilágította a vidéket...” bekezdésig tart.

Fretwell a püspökhöz küldött címlap verzőjára írt levelében Jókai Angliába csábításáról, s az angol és amerikai unitáriusoknak a nagy magyar író tollán meglevenedő regényes életrajzáról ábrándozott.

„And above all I wish Jókai Mór could once be persuaded to visit our meetings not of course as a sympathiser of our religious ideas but as a student of our institutions. I should be very glad if after completing “Egy az Isten” he could be persuaded to write a second novel illustrative of Unitarian life in England and America. And I shall be very glad to supply him much of the material. How good it would be if the greatest of your writer would write a novel founded on the lives of our great Unitarian heroes Sir John Bowring, Priestley, Channing, Martineau, Dall, Lindsey, Fellon, Governor Andrew, W. J. Fox, Miss Nightingale, and their connection with Kossuth and other champions of Hungarian freedom.”

Mint tudjuk, Jókai egyetlen unitárius tárgyú regényt írt, az *Egy az Isten*. Az angol és amerikai unitáriusok regényes életrajza tollán nem elevenedett meg, s a magyar unitáriusokról írott műve angol fordítására is negyedszázadot kellett még várni. Az 1901-ben közzétett *The Christian in Hungarian Romance* (a továbbiakban *The Christian*...) nem fordítás, hanem a regény vázlatos, magyarázó jegyzetekkel ellátott kivonata, Fretwell szerény próbálkozása Jókai unitárius tárgyú regényének angol és amerikai ízlés szerint való tálalására. Ez a tanulmány messze elmaradt az 1877-ben készült fordítás-részlet mögött. Állításunk igazolására álljon itt az alábbi részlet:

²⁹² Vö. Magyar Polgár, 1877. március 22. 67. sz. A ChRB néhány száma megvan Kolozsvárt az Akadémiai Könyvtárban, de az 1877-es év felettébb foghíjas, sajnos Oxfordban és Manchesterben is hiányzik az unitárius periodikák közül.

„–És mégis egész a gyávaságig meghunyászkodott ön előtt.

–Mert tudja, hogy a kezembem van életének egy titka: okiratokkal bizonyított titok, amit ha én napfényre hozok, nincs az a magas polc, ahonnan le ne essék rögtön; nincs az a hatalmas pártfogó, aki védelmére lehessen: el van temetve elevenen.”

„But why does he fear you?

Because I hold evidence of a crime for which he would be punished.” (*The Christian...*, 35.)

„–S ön nem használja föl azt ellene? Kérdé Blanka hevesen.

–Hisz az bosszúállás volna; felelt Manassé nyugodt hangon.

–S ahonnan ön jön: ott az emberek nem állnak bosszút?

–Nem.

–És testvére: a szegény megcsalt leány, vigasztalást talált-e?

–Nem, hercegnő; ahonnan én jövök, ott az emberek csak egyszer szeretnek...”

„Why not use it to punish his treatment of your sister?

My religion forbids revenge.

Has your sister found another lover?

My people love but once!” (*The Christian...*, 35.)

„–De hát hol van az a világrész, amelyből ön jön? Ahol az emberek egymást meg nem ölik, bosszút nem állnak és csak egyszer szeretnek? Egy sziget a holdban?”

„But were is the dwelling-place of these people who know no revenge, who kill not, and who love but once? Is it an island in the moon?” (*A Unitarian Village in Transylvania*, *The Christian Life*, March 24, 1877. 146.)

„–Valóban, hercegnő, annak a vidéknek van valami hasonlatossága egy olyan holdbeli tájképhez, aminőket a nagy refraktorok hoznak közelünkbe, egy olyan sziklaszigethez, mint a Plutarch, vagy a Copernicus; és azon a szigeten minden olyan sajátságú, mintha egy idegen csillagról származott volna oda. A térképen „Torockó” névvel van e hely megjelölve. Egy sziklavölgy, melybe csak egy szűk folyamparton s egy bérchasadékon át lehet eljutni. Ez a két sziklakapu a völgy természetadta erőssége. Az északi bércoldalt egy őserdő borítja, a délre néző egy óriási kopár szirttömeg, messze fehérülő sziklagerinc, melyen egész a völgy lejtőjéig egy bokor sem látszik, itt-ott tatóngó odúktól megszakgatva. E meztelen szikla adja az egész völgynek azt a holdtájképi mélaságot. Székelykönek hívják. Valaha vár volt rajta, romjai most is láthatók s benne magyar alvajda lakott.”

„Truly, princess, it is in some respects like those moon-landscapes revealed to us by the telescope, and everything there is as different from the surrounding country as if it had come from another planet. On the maps my birthplace is called Torockó. It lies in a rocky valley accessible on one side only by a narrow mountain-gorge; on the other by a path by the bank of the Aranyos river. These mountain gates form the natural defences of our valley. The hill on the north side is clothed with primeval forest. On the south is a gigantic wall of rock broken by yawning chasms, but not bearing a single shrub or tree. This bare white rock, the „Szeklerko”, or stone of the Szeklers, gives to the whole valley the appearance of a moon-landscape. Crowned by the ruins of an ancient fortress, once held by a Hungarian, Vice Woiwode...” (*A Unitarian Village in Transylvania*, *The Christian Life*, March 24, 1877., 146.)

Az *Egy az Isten* néhány részletének első angol tolmácsa Fretwell volt ugyan, de a „teljes” fordítás Percy Favor Bicknell nevéhez fűződik, aki Fretwell tanulmányával egy időben *Mannasseh. A romance of Transylvania* címen jelentette meg fordítását.²⁹³ Ezt előkészítendő, Bicknell az erdélyi unitáriusok életét és irodalmát bemutató kiadványokat kért Ferencz József püspöktől.²⁹⁴ 1901. áprilisában Fretwell még abban a tudatban adta ki tanulmányát/fordítását, hogy az *Egy az Isten* fordítása nem jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban. A 124 oldalas nyolcadrét tanulmányt természetesen Jókainak ajánlotta. Az előszóban a „magyar románc” négy hercegét, Keményt, Eötvöst, Jósikát és Jókait méltatta. Kemény Zsigmond pesszimisztikus hangulatú regényeiben a kálvinista fejedelem szombatosok elleni gyűlölete elevenedik meg. Jósika Miklós Erdély történetét mutatta be olvasóinak a Báthory- és Rákóczi családok uralkodása alatt. Fretwell szerint Jókai az egyetlen olyan magyar író, aki a Jézus őszinte követését életcéljául választó „embert” regényhőssé emeli, s mint ilyen, rokon Lynn Linton, Humphrey Ward és Hall Caine hasonló érzésvilágú hőseivel.²⁹⁵ Ezt követően a magyar és angol unitarizmus történetét és kapcsolatait vázolta. A regény keletkezéstörténetére

²⁹³ Percy Favor BICKNELL, *Mannasseh. A Romance of Transylvania. Retold from the Hungarian...*, Boston. L.C. Page & Company, 1901. Ugyanebben az évben a londoni J. Macqueen is kiadta, utolsó kiadását a londoni Walter Scott Publishing Co.: London & Felling-on-Tyne eszközölte 1910-ben.

²⁹⁴ „Tisztelt Uram! Legyen szabad egy kérést intéznem önhöz, mégpedig egy kissé hibás német nyelven, mivel az én magyar nyelvismeretem még csak olvasásra elég.

Hiába igyekeztem magamnak a magyarországi unitárius irodalomról egy kis tájékozást szerezni és tiszteletes Van Ness [bostoni unitárius lelkész, 1899-ben Kolozsvárra látogatott. KS.] úr, aki a múlt nyáron Kolozsvárt volt és önt ismeri, azt tanácsolta, hogy Önhöz folyamodjam.

Bátorságot veszek ennél fogva Önt kérni, legyen szíves néhány újonnan megjelent, magyar unitáriusoktól írt könyvnek a címét velem közölni, főleg olyanokat, amelyek az amerikai olvasóközönséget érdekelhetik. Talán egy nyomtatott lajstromot is küldhet. Azt is szeretném tudni, minő unitárius folyóiratok jelennek meg Magyarországon. Céлом ezen kérdésben kettős: Óhajtom a magyar unitárius irodalmat megismerni egyfelől, másfelől talán egy néhányat angolra lefordítva kiadni.

Nagyon lekötelezve fogom érezni magamat, ha ezen kéréseimben segítségemre lesz. Legyen szíves magyarul válaszolni. A mai postával két lajstromot küldök önnek jobbra az Amerikai Unitárius Társulat által kiadott unitárius könyvekről. Ezek talán érdekelni fogják Önt. Ha bármiben vizsontszolgálatot tehetek, parancsoljon velem. Kiváló tisztelettel, Percy F. Bicknell stb.” Bicknell – Ferencz Józsefnek 1900. április 5. Malden, Mass. *Emlékkönyv*, vol IV., 25–26. Az egyházfő levélben köszönte meg az amerikainak a magyar nyelv iránti érdeklődését, majd udvarias szabadkozások közepette kéziratos jegyzéket küldött az erdélyi unitárius kiadványokról.

²⁹⁵ „Those who have been so fortunate as to read the works of the four great princes in the realm of Hungarian romance, Kemény, Jósika, Eötvös and Jókai, will appreciate the picturesque effect (...) Jókai is the only one who ... has made a man who honestly tries to imitate Jesus the hero of a Hungarian romance, – as Mrs. Lynn Linton, Mrs. Humphrey Ward, Hall Caine, and others have made their characters to do in other countries and under other conditions.” *The Christian...*, 8–9.

utalva megismételte a tizenöt évvel korábban mondottakat.²⁹⁶ Jókai az ő közvetlen hatására kezdett unitárius regénye megírásához.

3.2 Fretwell Magyarországon és Erdélyben

1873 májusában a bécsi világkiállításon ügynökösködő Fretwell levelet írt két régi kolozsvári unitárius ismerősének, Brassai Sámuelnek és Kovács Jánosnak. (Brassaival 1871-ben Londonban a British and Foreign Unitarian Association évi közgyűlésén ismerkedett meg, Kovács Jánost londoni akadémikaként ismerte meg.²⁹⁷) Mivel Brassai levelére nem válaszolt, Kovácsot kérte, közöljék, mikor látogathatna Kolozsvárra.²⁹⁸ Kriza János püspök és az EKT megbízásából Kovács János pünkösdi ünnepére Kolozsvárra invitálta a jeles angol vendéget, akinek háromnapos látogatásáról beszámolt a korabeli felekezeti és világi sajtó.²⁹⁹ A minden iránt érdeklődő angol kereskedő meglátogatta a város nevezetességeit: az egyetemet, a múzeumot, a fellegházat, sétateret, az unitárius templomot, iskolát stb., részt vett a pünkösdi istentiszteleten, majd ezt követően az EKT gyűlésén, ahol tiszteletbeli taggá választott. A tagságot igazoló latin nyelvű okiratot Kriza János püspök ünnepélyes köszöntő kíséretében adta át „a szabadság klasszikus hazájából” érkezett vendégnek, akit Winfriedhez, azaz Szent Bonifácra hasonlított beszédében, az angol unitáriusokat pedig Bonifácusoknak nevezte: „Bonifácusok – jóltevők ránk nézve, azt hálással érzi vallásközönségünk már csaknem félszázad óta...”. Fretwell válaszában röviden ismertette az angol és amerikai unitarizmus

²⁹⁶ „...in 1874(sic!) I was the guest of Maurice Jókai, at his vineyard in Balatonfüred. He was complaining of the want of heroism in our age, and I who had just been preparing a series of lectures on American heroism, drew his attention both to this and the scope which the story of the Unitarian Churches in Transylvania offered for poetic treatment. Soon after this he published his „One is the Lord“ in the newspaper of which he was the editor...” John FRETWELL, *Maurice Jókai*, *The Inquirer*, March 27, 1886. Vö. *Fretwell János felolvasása Jókairól*, *KerMagv*, 1886, 53–54.

²⁹⁷ BRASSAI soha nem készült el londoni küldetésének beszámolójával. Kovács János 1903. március 24-én az Angol társalgó körben *Brassai Sámuel 1871. évi angol útja* előadásában anekdotaszerű részleteket közöl az „utolsó polihisztor” angliai látogatásáról. (EUEGyLt, Kovács János hagyatéka 1. doboz 5 sz., kézirat.)

²⁹⁸ *Emlékkönyv*, vol. II., 31–32.

²⁹⁹ FERENCZ József, *Fretwell J. úr látogatása*, *KerMagv*, 1873, 189–197. Lásd még: *Íjabb John Fretwell úr Kolozsvárott*, *Magyar Polgár*, 1873. június 8. 130. sz.

történetét és helyzetét, majd megígérte, hogy az erdélyi unitárius intézmények érdekében minden lehetőt megtesz.

„Valamint eddig is szívem vágya volt, úgy ezután is az leendő életem feladatává tévén sorsotok enyhítését, közintézményeknek tettelegesen segéllyel való támogatását. Erre nézve angol és amerikai hitsorsosaink buzgó és áldozatos érdekeltségét élesztetni s felhívni legközelebbi lépéseim tárgya leendő.”³⁰⁰

Az ígéret nem maradt pusztába kiáltott szó, a kolozsvári látogatást júniusban Budapesten amerikai–angol–magyar értekezlet követte. A kezdeményező ezúttal is Fretwell volt, aki a világkiállításon résztvevő amerikai unitáriusokat először a kolozsvári unitáriusok látogatására,³⁰¹ majd az idő szorításának engedelmessé a budapesti találkozásra kapacitálta.³⁰² Tekintettel arra, hogy I. Ferencz József osztrák császár az amerikai pavilont éppen a konferencia napján látogatta meg, az eredetileg 24 tagúra tervezett angol–amerikai delegációból mindössze hárman utaztak Budapestre, Edward Everett Hale,³⁰³ bostoni lelkész,

³⁰⁰ FERENC, uo.

³⁰¹ Fretwell–Kovács Jánosnak, 1873. május 8, Bécs, *Emlékkönyv*, vol. II., 34.

„Kedves Kovács Úr! Tiszt. Hale E. Eduard úr a bostoni unitárius egyház jeles szónoka és az *Old and New* kiadója, továbbá Kidder unitárius bankár ma ideérkeztek. Én azonnal, igyekeztem őket rábeszélni, hogy látogassák meg Kolozsvárt, de mivel csak 10 napot töltenek itten nem tehetik. Azonban Budapestre örömmel lemennének a jövő vasárnap. Azért szeretném, hogy minél több befolyásos unitárius emberrel találkozzanak, kiktől megtudva a szükségleteiket s óhajtaikat, majd midőn Amerikába visszatérnek kelthessnek élénk érdekeltséget önök irányába. Mi szombaton reggel fogunk elindulni a gőzessel s este 7-kor ott leszünk, s így vasárnap egy értekezletet tarthatunk hitkonainkkal. Azt óhajtanám megtudni s nekik megmondani, hogy mennyi pénz kellene egy Budapesten építendő templomra; továbbá, hogy mi a kolozsvári unitáriusok legfőbb óhajok ügyeik előmozdítására nézve; mennyi kellene új tanári állomások alapítására évenként stb. Egyáltalában a legégetőbb szükségleteikről akarunk tudomást szerezni, hogy aztán segíthessünk. Ha nem is vihethők ki mindazt, mit kívánunk, de Hale úr nagy befolyásánál fogva tehet valamit az önök érdekében. Kérem írja meg Budapestre, hogy minél számszerűbben gyűljenek össze. Mindenekfelett arról akarom meggyőzni az amerikaiakat, kiknek több pénzük van, mint nekünk Angliában, hogy pénzüket itten üdvös célra adnák. Remélem, hogy önt is látni fogom Budapesten. Előre telegrafirozni fogok önnek s Buzogány úrnak is. Sok köszönet a könyvek küldéséért. Isten áldja meg önt s egyházukat.”

³⁰² HAJÓS János és BUZOGÁNY Áron, *Az amerikai, angol és magyar unitáriusok találkozója Budapesten, június 14, 15, 16-án 1873.*, KerMagv, 1873, 262–280. Lásd még: *Unitáriusok gyűlése*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1873, 15. évf., 792–793. *Különlélek*, Erdélyi Protestáns Közlöny. Egyházi és iskolai hetilap, 1873. június 19. 25. sz., 200. *Az unitárius gyűlésről*, Uo., 1873. június 26., 207–208. *Unitárius tanácskozás*, Kelet, 1873. június 17. kedd, 549. Uo. június 19. csütörtök, 557. *Mr. John Fretwell Bp.-re jön tanácskozni*, A Hon, 1873. június 15. 135. sz., 587. *Az unitárius gyűlés*, Fővárosi Lapok, 1873. június 18., 138. sz., 601. *The First Unitarian Conference at Buda-Pesth*, The Inquirer July 12, 1873, 454.

Az amerikaiak tudósítója Edward E. HALE volt, az Amerikai Unitárius Társulat elnökéhez R. R. Shippenhez küldött részletes beszámolóját közölte a ChRB, July 12, 1873, (72 vol.) *Rev. E. E. Hale in Hungary* címen. A post scriptumban a magyarokról alkotott balvélemények eloszlatására egyebek mellett ezeket írja: „Let me beg you to dismiss from your mind any notions, borrowed from picturesque travels, by which you may suppose our Transylvanian friends to be a nation of Sylvars in costume, of shepherds, of hunters, or other frontiersmen simply. The gentleman I have met are as accomplished gentlemen as are in the world.”

³⁰³ Edward Everett HALE (1822–1909) amerikai unitárius lelkész, író. 1846-tól a worcesteri Church of Unity, 1856-tól 1899-ig a bostoni South Congregational Church, 1903-tól haláláig az AEÁ szenátusának lelkésze. 1870–1875 között szerkesztette az *Old and New* című lapot; a bostoni *The Christian Examiner* (1824–1869) utódát. Hale 1851–1857 között Frederic Henry Hedge-vel együtt szerkesztette az *Examinert*.

az *Old and New* című lap kiadója, Emma Soutwick³⁰⁴ író és John Fretwell. A találkozón a fővárosi unitáriusokat elég népes küldöttség, a kolozsváriakat Kovács János és Simén Domokos képviselte. Fretwell akkurátus pontossággal mindent idejében lelevelezett a budapesti unitáriusok vezetőivel, Buzogány Áronnal³⁰⁵ és Hajós Jánossal,³⁰⁶ és a találkozás az általa megírt forgatókönyv szerint zajlott. A vendéglátók meglepetésére és nagy-nagy meglegedésére Fretwell magyarul köszöntötte az egybegyűlteket, s az egyházi és világi lapok nem győzték magasztalni „a londoni előkelő kereskedőt és buzgó egyháztagot, ki tisztán az unitarizmus kedvéért magyarul is megtanult”. Az „unitarizmus kedvéért” magyarul is „megtanuló” Fretwell semmit sem bízott a véletlenre, felszólalása angol szövegét két héttel korábban fordításra küldte Kovács Jánosnak.

A budapesti értekezlet után egy évvel Boston egyik templomában (South Congregational Church) Edward Hale elnöklete alatt, az erdélyi unitárius oktatás javára gyűlést tartott az Amerikai Unitárius Társulat.³⁰⁷ A felszólalók – Fretwell, Edward Hale és Robert S. Morison³⁰⁸ – jól kimunkált beszédekben a magyar unitárius oktatásügy támogatásáért lobbiztak. Az eredményről az utólag tiszteletbeli erdélyi konzisztorra választott Hale értesítette Kriza János püspököt.³⁰⁹ A Kolozsvárott létesítendő két új tanári állás

³⁰⁴ Emma SOUTWICK a bostoni *Travell and Comercial Bulletin* tudósítója volt. 1896-ban másodjára látogatott a magyar fővárosba. Vö. Ellenzék, 1896. július 30.

³⁰⁵ BUZOGÁNY Áron (1834–1888) unitárius lelkész, 1868 után a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa, a budapesti unitárius egyházközség alapító tagja és első lelkésze.

³⁰⁶ HAJÓS János (1819–1899) ügyvéd, országgyűlési képviselő, a budapesti unitárius egyházközség alapító tagja és gondnoka.

³⁰⁷ *The Cause in Hungary. Third meeting in aid of the work of the Unitarian Association.* Word and Work of the American Unitarian Association, Boston, April, 1874. A beszédek magyar fordítását lásd: SIMÉN Domokos, *Az első értekezlet ügyünkben Amerikában* KerMagv, 1874, 128–149. Lásd még: Vasárnapi Újság, 1874. március 22., 188.; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1874, 12. sz. március 22., 375–376.

³⁰⁸ MORISON S. Robert (?–?) amerikai lelkész 1873-ban Kovács János társaságában beutazta Erdélyt, élményeit 1873-ban *Two days in Transylvania* címen közölte az apja, John H. Morison szerkesztésében megjelenő *Unitarian Review and Religious Magazine* vol. 2, November, 1874, 357–368.

³⁰⁹ Edward E. Hale – Kriza Jánosnak 1874. július 10. Rhode Island, *Emlékkönyv*, vol. II., 45–47.

„Kedves Barátom!

Több egy événél, hogy Pesten unitárius barátaimtól elváltam. Úgy érzem, mintha az az elválás öntől való elválás lett volna, s én minden évi gyűlésen kellemes emlékekkel emlékeztem meg mindarról, amit ott élveztem és tanultam.

Óhajtottam írni Önnek, hogy tisztán elmondjam Önnek, hogy minő alakban segíthetnek a mi egyházaink az önökéin. Van szerencsém megmondani, hogy mi képesek leszünk önöknek, legalább két évre 1000 dollárt küldeni, azzal a kívánsággal, hogy ez Kolozsvárt két tanári állomás felállítására használtassék. Valóban az a

fenntarthatóságának anyagi alapjait pár hónappal később Anna Richmond 5000 dolláros alapítványa koronázta meg. Anna Richmond (1810–1881) 1875. március 3-án a kolozsvári unitárius főgimnázium javára 5000 dollárt adományozott egy főiskolai tanár fizetésének fedezésére. Gyermekai az alapítványt 1883-ban tízezer dollárra egészítették ki.³¹⁰

Az angolok és amerikaiak 1873. évi fővárosi látogatása irodalom- és politikatörténeti szempontból sem lebecsülendő. Edward Hale és Fretwell Deák Ferencsel való találkozása különösebb változást nem hozott a politikai életben, ám a Jókaival való találkozás konkrét eredményt hozott. A Hale szerkesztésében Bostonban megjelenő *Old and New* című havilap Jókai *A mennyei parittyakövek* elbeszélését *Sling-stones. A Hungarian story* címen közölte.³¹¹

A fordító kilétét nem sikerült kiderítenünk, a Jókai bibliográfiákban nem szerepel az angolra fordított művek sorában.

Fretwell 1875-ben a Richmond alapítvány átadása ügyében, de kereskedelmi célokat is szem előtt tartva, újból meglátogatta hazánkat.³¹² Balatonfüreden³¹³ Jókai vendége volt. Elmondása

reménye és óhajta az önök itteni atyjafiainak, hogy önök ez idő alatt találni fognak más eszközöket az ottani intézet nagyobbitására, úgy hogy önök még összesen 4 új tanárt állíthatnak be, amint önök ezt múlt évi levelökben kifejezték. Önök minden esetre számíthatnak nálunk a jelen évre 1000 dollárra, és a jövőre is 1000 dollárra. Felkérem Kidder urat, a National Conferentia pénztárnokát, hogy azonnal küldjön önöknek 500 dollárt és az év végével ő küldeni fog még önöknek ötszázat. Legyen szíves részünkről kifejezni a konzisztóriumnak, s a konzisztórium által az önök egyházainak, hogy az amerikai unitáriusok örömmel elismerik ama szolgálat becsét, amelyet a magyarhoni unitáriusok az igazságnak és az egyháznak hoztak, és a Pesten nyert értesítés után ezt láttuk a legjobb útnak, amelyen önök iránti hálánkat kifejezzük. Elismerjük azt a szolgálatot, amelyet önök egyházai az egyszerű vallás ügyének tettek, akkor, amikor önökön kívül másokat nem ismertek el, hogy amaz ügyért harcoljanak. És mi elismerjük azt a szolgálatot, amelyet Magyarhon Európának a 17. század sötét és válságos idejében hozott. Egyszersmind jelezni kívánjuk amaz újabb győzelmek iránti érdekelttségünket, amelyek Magyarhont ismét független nemzetté tették. Remélem nem hibázom, ha hozzáteszem, hogy mi örvidenénk, ha oly győzelmeket látnánk, amelyek oly eredményben végződnenek, hogy a magyarhoni keresztény egyház függetlenné lett minden polgári tekintélytől, uralomtól és beavatkozástól. Engedje Uram, elmondanom önnek személyesen, hogy nagy szerencsémnek tartom öntől levelet kapni, és remélem, hogy bokros levelezései közt néha meg fog emlékezni a konzisztórium legtávolabbi tagjairól. A konzisztorra lett kinevezést, melyet Ön nekem Morrison úr által elküldeni szíves volt, a legnagyobb érdekeltséggel fogjuk őrizni én és gyermekeim. Én nyári otthonomban, a tenger mellett, Rhode szigetén írom e sorokat. Itt ma abban a szerencsében részesültem, hogy Fretwell és Morison urak meglátogattak. Szükségtelen mondanom, hogy sokat beszélgettünk magyar barátainkról. Önnek híve
Edwad E. Hale“

³¹⁰ Vö. BOROS György, *Richmond Anna*, KerMagv, 1882, 49–51. KOVÁCS János, *Richmond Anna élete és jelleme*, KerMagv, 1883, 230–245.

³¹¹ *Old and New*, 1874. vol. IX., 591–599.

³¹² Erdélyi és magyarországi élményeit négy részletben közölte az angol unitáriusok lapja, a *The Inquirer. Letters on Transylvania and Hungary*. I. *The Heart of the Szeklerland*, *The Inquirer*, August 7, 516–517.; II. *Klausenburg*, Uo., 547–549.; III. *On the Transylvanian Pactolus*, Uo., 563–564.; IV. *On the Danube*, September 4, 580–581.

szerint az író arról panaszkodott, hogy a bécsi krach (1837) sivár, deheroikus kort hozott Magyarországra. Fretwell az amerikai és erdélyi unitárius „hősökre” hívta fel az író figyelmét,³¹⁴ s a balatonfüredi beszélgetés és a budapesti³¹⁵ találkozás eredményeként megszületett Jókai unitárius regénye, legalábbis erre következtethetünk Fretwellnek Simén Domokoshoz 1875. november 26-án Yorkshire-ből küldött leveléből. Itt pendíti meg először a készülő regény fordításának gondolatát.

„(...)I hear that our friend Jókai Mor is writing a new Unitarian Novel – „Egy az Isten” the one God – I wish to have it that I may translate it into English and publish it in the United States for the benefit of your cause.”³¹⁶

Ezzel némiképp egybevág Jókai 1876. július 26-án Balatonfüredről Teleki Sándornak írott soraival:

„Ha Isten úgy akarja, az idén csakugyan eljutok Hozzád. Ugyanis augusztus 3-án megyek Kolozsvárra, onnan 8-ikán Torockóra. Az unitárius atyafiakról kell mértéket vennem, mert egy regényt akarok rájuk szabni...”³¹⁷

Az *Egy az Isten* kritikai kiadását sajtó alá rendező Szekeres László szerint a „nagy unitárius ünnepek”³¹⁸ irányították Jókai figyelmét az erdélyi vallásfelekezetre, csakhogy 1876-ban nem volt jelentős unitárius ünnep Erdélyben, és a Dávid Ferenc halálát kommemoráló jubileumi zsinat előkészületei is alighogy megkezdődtek. Jókainak nem állt szándékában 1879-re, Dávid Ferenc mártírúrnának háromszázadik évfordulójára regényt írni, s az unitárius

³¹³ „In 1875 I was again in Hungary, and, while at Balaton Fured, I was the guest of Maurus Jokai...” *The Christian*... 20–21.

³¹⁴ „(...) in 1875 [Jókai] saw around him the results of the Vienna financial crisis of 1837, and remarked to me that there are no heroes now-a-days. I ventured to tell him of a few whom I had known in America, and suggested that he might still find heroes in Transylvania. He went there, and soon after, in the Feuilleton of Budapest Journal, there appeared this romance, under the title, „Egy az Isten” („One is the Lord,” or „There is a God”). *The Christian*... 20–21.

³¹⁵ *A budapesti józsefvárosi választók ünnepélye*, A Hon, 1875. július 23., 166. sz. Fretwell az alkalomhoz illő beszédet mondott, – német nyelven, mert „szívem és szemem magyar, de nem hallásom és nyelvem” –, felszólalását egy általa szerzett német verssel zárta: „Meer über ruft Britannia / Dem Volke Arpads zu: / Wach auf oh meine Schwester / Von deiner langen Ruh’! // Fest, wie Thoroczko’s Felsen, / Hielst du an deinem Recht; / Als Oesterreich durch zu Knechten / Selbst ward des Russen Knecht! // Du hast Unrecht gelitten, / Geniess jezt Gottes Huld; / Dein Feind ist nun geschlagen / Durch seine eigene Schuld. // Doch Ungarlandes Erde, / Durch warmt von Sonnenschein, / Giebt Brod dem sohne Arpads / Und auch den besten Wein. // Verzeiht dem alten Feind’ / Hebt hoch den Kopf empor! / Éljen Magyarország / És éljen Jókai Mór!

³¹⁶ MsU 1019/A2

³¹⁷ MIKÓ Imre, *Egy Jókai-regényhős 1848-ban, = Akik előtttem jártak*, Bukarest, 1977, 299.

³¹⁸ JÓKAI, i. m., 292.

tárgyú regénynek a *Fővárosi Lapok*ban beharangozott „nagyeltű” angol kiadása egyértelműen Fretwell szerepére utal.³¹⁹ Szekeres azon megállapítása, hogy Jókai Charles Boner Erdélyről írott könyvének³²⁰ angol és amerikai népszerűségére alapozta az *Egy az Isten* kelendőségét, nem helytálló. Boner *Transsylvaniaját* ismerte és felhasználta Jókai, de nem erre alapozta eljövendő regényét. Boner művének megjelenése után több angol és amerikai unitárius írt Erdély és Torockó egyedi szépségéről,³²¹ ráadásul Fretwell unitárius olvasóit óva intette, hogy *cum grano salis* kezeljék Boner művét.³²² Az angol kereskedő Erdélyre éhes olvasóinak Jókai német fordítású „elbájoló novelláit”, a *Szegény gazdagokat* és *Erdély aranykorát* ajánlotta Boner helyett. Kérdés az, hogy ha Fretwell 1874-ben kiadta a *Szegény gazdagok* angol fordítását – miként ezt a magyar bibliográfiák feltüntetik –, miért nem azt ajánlotta az angol olvasónak? Bizonyára azért, mert teljes fordítás a regényről nem készült. Jókai ismerhette Fretwellnek a *Szegény gazdagokról* készült angol részfordításait, de az 1874-ben megjelent teljes angol változatról nem tud.³²³ Fretwell, Jókaival egybehangzóan, több levelében is megemlíti, hogy Erdélyről tartott előadásai során, a *Szegény gazdagok* tájleírásait fotókkal illusztrálja, ezért újabb és újabb fényképeket kér erdélyi barátaitól.

³¹⁹ „Az angol kiadásnak nagy kelete várható, főleg Amerikában az unitáriusok közt, mivel e regény az első unitárius küzdelmeket hazánkban fogja festeni.” *Fővárosi Lapok*, 1875. november 7., 255. sz., 1138. Ezt ismétli meg a *Vasárnapi Újság* is 1875. november 14., 46. sz., 731.

³²⁰ Charles BONER, *Transylvania: Its Products and its People*, London, 1865.

³²¹ Vö. John James TAYLER, *Narrative of a Visit to the Unitarian Churches of Transylvania on Occasion of the Three-Hundredth Anniversary of the First Proclamation of Religious Freedom at Torda in 1568.*, London, 1869.; Robert S. MORRISON, *Two days in Transylvania*, *The Unitarian Review*, 1874. vol. II., 357–369. John FRETWELL, *Three Centuries of Unitarianism in Transylvania and Hungary*, New-York, 1876.; Alexander GORDON, *Report of an Official Visit to Transylvania on the Occasion of the Trecentennial Commemoration of Francis David*, London, 1879.;

³²² „Having often been asked to recommend books on this interesting country, I would remark that Boner’s *Transylvania, its Products and its People*, must be read *cum grano salis*, Boner being evidently prejudiced against the Magyars by his intercourse with their jealous German neighbours. The German reader I would refer to the charming novels of Moritz Jokai, who has sketched with master hand, in *Die armen Reichen* and *Die Golden Tage Sebenbürgens* the old romantic land beyond the Puszta, and its inhabitants, with all their striking differences of manners, customs, race, religion, and speech”. Fretwell John, *Account of Some Hungarian Works Presented by the hon. Alexis Jakab*, *The Inquirer*, May 29, 1875, 351–352.

³²³ „Regényeimből kiválasztotta azokat, amik Erdélyre vonatkoznak. Többek között a *Szegény gazdagokat*. Azon tájakat, ahol a regény egyes részei lefolynak, üveglapokra lefényképeztettem. Az amerikai nagy városokban aztán felolvasásokat tartott az angolra fordított részletekből, s a felolvasásokat egy camera obscura közvetítésével a leírt tájak mint ködfátyolképek tűntek fel a hallgatóság elé, átváltoztatva, mikor az elbeszélés színhelye változott.” A Hon, 1875. július 14., 158. sz.

Magyarbarát érzelmeinek köszönhető, hogy a fővárosi és a kolozsvári sajtó élénk érdeklődéssel követte minden mozdulatát. 1875-ös második magyarországi útja során Jókai, lapjában,³²⁴ mint dúsgazdag üzletembert mutatta be:

„...olyan üzlete van amely körülfogja az egész földet. Manilában egy pár száz indus gyűjti számára a kaucsukot, Singaporeban a rotangot: azokat Mr. Fretwell gyárai New Yorkban a yankeek számára, Hamburgban az indogermán és uraltaji stb. népfajok számára dolgozzák fel. A kaucsukból fésűk készülnek, a rotangból nádszékek és esernyőnyelek”.³²⁵

A meglehetősen hosszú cikket több napilap átvette, így Fretwell a *Magyar Polgárból*³²⁶ értesült gyártulajdonossá való előléptetéséről. Azonmód helyesbítést kért³²⁷ azzal, hogy ő ügynöke és nem tulajdonosa a New York-i és hamburgi gyáraknak. 1875. évi látogatásáról írtak: a *Fővárosi Lapok*,³²⁸ a *Hon*,³²⁹ az *Egyetértés és Magyar Újság*,³³⁰ a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*,³³¹ a *Keresztény Magvető*,³³² a *Magyar Polgár*,³³³ a *Kelet*,³³⁴ a *Vasárnapi Újság* vezércikkében életrajzát³³⁵ és portréját is közölte. Fretwell látogatásának emlékét nem csak a korabeli sajtó, hanem a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium is őrzi. A derék angol július 16-án Kovács János társaságában felkereste a gimnáziumot, s az épület befejezéséhez szükséges pénzalapot hazatérte után előteremtette.³³⁶ Hálából az építkezés befejezése után 1877-ben, a gimnázium könyvtárhelyiségében kétnyelvű márvány emléktáblát állíttattak.³³⁷

³²⁴ Jókai cikkét Kovács János lefordította és közölte az *Inquirerben*. Vö. John Kovacs, *Hungarian Correspondence*, The Inquirer, July 31, 1875, 500.

³²⁵ A *Hon*, 1875. július 14., 158. sz.

³²⁶ 1875. július 16., 160. sz.

³²⁷ *Mr. John Fretwellről*, *Fővárosi Lapok*, 1875. július 21., 164. sz., 739. Vö. *Vasárnapi Újság*, 1875. július 25. 30. sz., 476.

³²⁸ 1875. július 15., 159. sz., 717., július 20., 163. sz., 736., július 24. 167., sz., 751., július 26., 168. sz., 756.

³²⁹ *A budapest-józsefvárosi választók ünnepélye*, 1875. július 23., 166. sz.

³³⁰ 1875. július 16., 89. sz., július 23., 95. sz.

³³¹ 1875. augusztus 1., 31. sz., 1006.

³³² RAFAJJ Domokos, *Levél, Újszékel, július 1875.*, *KerMagv*, 1875, 342–344. 407.

³³³ *Levelezés. Székelykeresztúr, 1875. július 16-án. (Mr. John Fretwell)*, *Magyar Polgár*, 1875. július 20., 163. sz., 1875. július 28. 170. sz.

³³⁴ *Iff. Fretwell János úr*, *Kelet*, 1875. július 22., 165. sz., 651.

³³⁵ *Fretwell Balaton-Füreden*, *Vasárnapi Újság*, 1875. július 18., 29. sz., 460., július 25., 30. sz., 476.

³³⁶ A *The Inquirerben* négy részben közli erdélyi útjának tapasztalatait, és az első közleményt – *Letters on Transylvania and Hungary. The heart of the Szeklerland* – a következő felhívással zárta: „Compared with the importance of the work, the sum which I ask our people to give (£250) is ridiculously small; it will complete a building which will serve at once as a monument of our Jubilee, of the good Bishop Kriza, and of our interest in the work of these men, who form the vanguard of Religious Liberty in Eastern Europe.” *The Inquirer*, August 7, 1875, 516.

³³⁷ SÁNDOR János, *A székelykeresztúri Unitárius Gymnasium történelme*, Székelykeresztúr, 1896, 83–87. Vö. GÁL Kelemen, *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza*, Kolozsvár, 2003, 109–129. (Az Erdélyi Unitárius Egyház

Második magyarországi látogatása után Fretwell még élénkebb figyelemmel követte az *Egy az Isten* születését. 1876 júniusában Philadelphiában az erdélyi unitáriusokról tartott előadásában utalt Jókai készülő regényére és ennek várható hatására.

„A Hungarian novelist, Moritz Jokai, who, when his works are translated into English, will be regarded as one of the greatest modern novelists, not only for his artistic power, but also for the direct influence of his writings on the thought and life of his people, gives in his latest novel, „There is a God; or, the People who Love but Once”, a strong testimony to the influence of their simple and earnest faith on the Transylvanian Unitarians of to-day.”³³⁸

Az alkalom akaratlanul is a bécsi világkiállítást juttatja eszünkbe, hiszen 1876-ban az Egyesült Államok történetében először éppen Philadelphia adott otthont a sokadalomnak. Fretwell június 6-án tartott előadását igen hatásosan azzal indította, hogy három évvel korábban hasonló rendezvényen vett részt, és az ősi Duna-parton strázsáló várak emléke még elevenen él lelkében. A Fairmount Park fensége nem a múltra, hanem a jövőre mutat, ott pedig nem csak az ipar és technika vívmányainak látott biztos helyet Fretwell, hanem az unitarizmus eszméinek is, ezért hallgatóit az unitárius múltba, Erdélybe vezette. Történelmi bevezetése az egykori Dácia bemutatásával kezdődött. Hallgatósága aligha figyelt fel arra, hogy Potaisa, azaz Torda előadásában Patavisává alakult, és az sem tűnhetett fel, hogy Decebál dák királynak a Torda melletti Keresztes-mezőn Traianusszal vívott csatáját Kolozsvárral hozta kapcsolatba a szerző, összetévesztvén Potaisa (Torda) városát Clausenburggal (Kolozsvárral). A hun-magyar eredettörténet után a szászok erdélyi betelepülését érzékletesen a Robert Browning által is megverselt hamelni patkányfogó/irtó legendájával vezette fel. A sajátságosan fretwelli értelmezés szerint a monda kialakulásához – (1284-ben Hamelnben egy patkányirtó bűvös erejű sípjával az összes patkányt a Weser folyóba csalta. Midőn az előzőleg kialkudott bért nem kapta meg, a hamelni gyerekeket

Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 3.) Az emléktábla szövege: „In July 16th 1875 Mr. JOHN FRETWELL Jr. Of England visited this College and induced his unitarian friends in England to subscribe the sum of 200 ft for the completion of the buildings as a memorial of their brotherly sympathy with the Unitarians of the Szeklerland and of their reverence for the late Bishop KRIZA a noble pupil of this school. Faith is the spring of action. Take away / A nations faith in what it can and ought. / A creeping slow decay / Unnervs its arm freezes its inmost thought. / We are all saved by hope; / Hope teaches man his worth. / Open new portals, gives him force and scope. / And when it shews new havens creates a glad new earth.”

³³⁸ FRETWELL, *Three Centuries...*, 20.

sípjával a közeli Kappelbergbe csalogatta. Itt a gyereksereget elnyelte a Kappel-hegy gyomra. Később Erdélybe vitte őket, és ők lettek az erdélyi szászok ősei.) – a torockói német eredetű bányászok munkája és életmódja is közrejátszott. Fretwell Erdély és Torockó iránti vonzalmának gyökere ide nyúlik vissza, ezért is érdeklődött olyan behatóan Jókai Torockón játszódó unitárius regényéről.

1876. karácsony másodnapján Chicagóból Kovács János kolozsvári tanárnak arról számolt be, hogy megkapta Jókai regényét, és fordításával hatalmas szolgálatot tehetne az erdélyi unitáriusoknak:

„I get Jokay's new romance. If I could have had this to translate and publish in *The Inquirer* it would have helped your cause more than anything else that I have done. I wish you had sent it to me at once. I have as you see written to Liptay³³⁹ about it and I hope that either you or he will take care that it is sent to me.”

1877. január 31-én New Yorkból hasonló hangnemben írt Ferencz József püspöknek, először említve meg, hogy az *Egy az Isten* fordításán dolgozik:

„I am also translating *Egy az Isten* into English and hope with Jókay Mór's permission to sell the copyright for such a sum that it will also help your schools.”

Három hónappal később április 3-án New Yorkból Ferencz József püspöknek és Kovács Jánosnak írja, hogy a *Honban* gyönyörűséggel követi a regény folyását, és hogy felkérte Jókait az amerikai és angol unitáriusok regényes életrajzána megírására.

„I read the *Hon* regularly at the Hungarian Club here and I am quite delighted to follow the course of Jókai's novel. It is really splendid and I wrote to him yesterday to suggest that when he has finished it he should write a second novel bringing his heroes to England and America. We have so many heroic men and women among the Unitarians of our both countries. It was the Unitarian Sir John Bowring who in 1830 published the first English work on the poetry of the Magyars, and in later years translated the songs of Petőfi. It was the Unitarian F.W. Newman, whose book³⁴⁰ on the crimes of the house of Austria against its own liege subjects excited English sympathy for Hungary. The Unitarian Stansfeld³⁴¹ was the best friend of Mazzini³⁴² and Kossuth. The American Unitarian Dr. S.G. Howe³⁴³ fought for Greece in 1831. Dall in Calcutta, Steinthal, Tagart, Tayler, and other visitors to Transylvania have all played a great part. Then the lives of Priestley³⁴⁴, Lindsey, Governor Andrew³⁴⁵, and in the others would give much interesting material for a novel. Your viszont latasig a nyáron. Makes me think that you may perhaps be at the May meetings in London. Is that so

³³⁹ LIPTAY Pál (1845-?) közgazdász, újságíró, a *Budapest English Club* alapítója (1874) és első elnöke.

³⁴⁰ Francis William NEWMAN (1805–1897) klasszika-filológus, erkölcsfilozófus, *The Crimes of the House of Hapsburg against its own liege subjects* 1851-ben kiadott könyvre történik utalás.

³⁴¹ Sir James STANSFELD (1820–1898) angol politikus, az Angol Unitárius Társulat alelnöke, Mazzini közeli barátja.

³⁴² Giuseppe MAZZINI (1805–1872) az önálló Olaszország létrehozásáért küzdő hazafiak vezetője.

³⁴³ Samuel Gridley HOWE (1801–1876) filantróp, a *New England Asylum for the Blind* (ma Perkins School for the Blind) alapítója és igazgatója.

³⁴⁴ Joseph PRIESTLEY (1733–1804) angol unitárius lelkész, természettudós.

³⁴⁵ John Albion ANDREW (1818–1867) Massachusetts állam kormányzója, a rabszolgafelszabadítás elkötelezett híve és harcosa.

perhaps I may be there but this is not quite certain. I wish Jókai could once be there and see our people at their best.”

1877. szeptemberében Fretwell harmadízben járt Magyarországon és Erdélyben. Ezen az útján kereskedelmi célokat tartott szeme előtt és néhány, számára később előnytelennek bizonyuló üzletet kötött az *Erdélyi Pince Egylettel*.³⁴⁶ Üzleti tárgyalásai mellett természetesen az unitárius barátaival is találkozott, és mint tiszteletbeli konzisztor részt vett az EKT ülésén, ahol Ferencz József püspök köszöntötte. A *Keresztény Magvető* hírrovatában csak néhány mondatban utaltak látogatására, a *Magyar Polgár* viszont az EK Tanácson mondott beszédét is közölte.³⁴⁷ A tiszteletére adott vacsorán pohárköszöntők egész sora élte a magyar–angol–amerikai barátságot.³⁴⁸ Hazatérte után a *Journal of the Society of Arts*-ban cikket írt az erdélyi húsiparról, melyet aztán sorozatban a *Magyar Polgár* is közölt.³⁴⁹ Az erdélyi húsexport ötletével nem csak a kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara foglalkozott, hanem a Magyar Kereskedelmi Minisztérium is. Fretwell a kolozsvári iparkamarának a nyers marhahús közvetlen Kolozsvárról Londonba szállítására tett javaslatot. 1878 júliusában a londoni *Meat importation and storage company* képviselőinek társaságában negyedszer látogatott Magyarországra.³⁵⁰ A kolozsvári *Kereskedelmi és Iparkamara* július 12-én tartott értekezletén néhány elvi kérdésben megállapodtak, de az erdélyi viszonyok elmaradottsága (Kolozsvárott csak 1887-ben épült korszerű vágóhíd) elriasztotta az angolokat a komolyabb üzletkötéstől. Fretwell mindenesetre nem mondott le magyar barátairól, testi táplálék helyett szellemi ajánlott. Ennek jegyében a budapesti *English Clubban* két előadást is tartott, az elsőt október 9-én (*Egy yankee felolvasása egy német szövegről*),³⁵¹ a másodikat pedig december 1-jén

³⁴⁶ *Erdélyi boraink a külföldön*, Erdélyi Gazda, 1877. október 12., 41. sz., 343. *Erdélyi boraink vegyelemzése Angliában*, Uo., december 28, 52. sz., 433. (Az összesen 11370 palack és kilenc és fél hektoliter bort megrendelő Fretwell nyakán maradt a szállítmány egy része, barátainak írott leveleiben arról panaszkodott, hogy a Pince Egylet meglehetősen borsos árat számított fel boraiért.)

³⁴⁷ *Magyar Polgár*, 1877. október 2., 224. sz.;

³⁴⁸ Uo., október 4., 226. sz.

³⁴⁹ *Transylvania as a Source of Meat Supply*, *Journal of the Society of Arts*, December 7, 1877, 43. Vö. *Erdély mint a hússzolgáltatási képesség forrása*, *Magyar Polgár*, 1877. december 18., 288 sz.;

³⁵⁰ *Magyar Polgár*, 1878. július 2.3., 149–150 sz.

³⁵¹ *Fővárosi Lapok*, 1878. október 9., 232 sz., 1125.

(*Reminiscences of Canadian travel*).³⁵² Ez utóbbi fellépés alkalmával is a pesti unitáriusok érdekében lobbizott, hiszen Bedő Albert, a budapesti unitárius egyházközség gondnoka, nemzetközi elismertségnek örvendő erdészeti szakmunkái jó alkalmat szolgáltatottak a felekezet újbóli exponálására.

Ötödik és egyben utolsó magyarországi útjára 1882. decemberében került sor. A pesti unitáriusok mellett találkozott Trefort Ágoston és Kemény Gábor miniszterekkel, de felkereste Jókait is. A *Magyar Polgár* hasábjain Jakab Elek áradozott „a mi barátunkról” és ugyanő lehetett az is, aki Fretwellnek a budapesti unitárius presbiterek gyűlésén mondott beszédét lejegyezte és közzétette.³⁵³ A látogatásról, és különösen a Jókaival folytatott tárgyalásokról a cikkíró nem adott eligazítást, ezért csak felételezhetjük, hogy az angol nem tett le azon korábbi szándékáról, hogy Jókait unitárius hőseivel Angliába és Amerikába csábítsa.

³⁵² Magyar Polgár, 1878. december 1., 277. sz.

³⁵³ Fretwell János *Budapesten*, Magyar Polgár, 1882. december 19., 290. sz.

3.2.1 Akik csak egyszer szeretnek

Jókai egyetlen unitárius tárgyú regényt írt, így az angol és amerikai unitáriusok „regényes élettörténete” máig ismeretlen a szélesebb magyar olvasóközönség előtt. Fretwell 1877-ben a hírek szerint elkészülhetett az *Egy az Isten* fordításával,³⁵⁴ de a címlapot kivéve a mű nem látott nyomdafestéket. 1900. július 14-én Ferencz Józsefhez küldött levelében az öregember bölcs rezignációjával állapítja meg, hogy a húsz esztendővel korábban készült fordítást – amennyiben azt kiadásra szánja – teljes egészében át kell hogy dolgozza.

„There has been some talk of now publishing a translation of Jokai's *Egy az Isten* I made one many years ago, but there was such a prejudice among the American publisher's against a Unitarian Novel, that no one would undertake the risk of publishing it, and I had not the money to do so on my own account. And as I wrote this translation twenty years ago, I should have to recast it in order to satisfy my judgment on literary form today. Mr. Boros will probably speak to Dr. Jókai about it in passing through Budapest on his way to Kolozsvár.”

A fordítás megjelentetését Boros György amerikai látogatása tette újból időszerűvé. Az Egyházi Képviselő Tanácsnak tett jelentésében Boros beszámolt arról, hogy Jókai regényének fordítása és kiadása érdekében eljár, és hogy „Ellis könyvnyomdász a kiadást biztosította, Fretwell úr a fordítást magára vállalta.”³⁵⁵ A szó szoros értelmében vett fordítást Fretwell nem jelentette meg, az 1901-ben közzétett tanulmány célját legrészletesebben Ferencz Józsefhez írott levelében (1901. május 30. London) okolja meg, megelőlegezve ezzel az angol Jókai-recepció mára már általánossá vált megállapításait is:³⁵⁶

„Én nagyon helytelennek találnám a regénynek egy teljes szó szerinti lefordítását mivel az oly dolgokat is tartalmaz amik az angol szemérmert sértének; részben terjengős is, össze kellene vonni, de vajon [Jókai] beleegyeznék-e ebbe? Amit írtam, az az én tulajdonom, azt hagytam ki amit lehetett, de a fordítás más dolog, s nem könnyű dolog a szerzővel kiegyezni. Egy magyarázatra is szükség van, mert némely dolog ami a magyar és német olvasó előtt könnyen érthető az amerikai előtt idegen ezért az én kis könyvem mint magyarázat bármely fordításhoz szükséges lesz. Nekem mindegy, ha másvalaki lefordítja is a művet. Ez mindig veszteséggel jár és szívesebben veszték valamit egy olyan munkán ami az unitárius ügynek használ, mint amely művön csak a kiadó nyer.”³⁵⁷

³⁵⁴ A Magyar Polgár *Hirharang* rovatában (1877. október 2., 224. sz.) a következőket olvassuk: „Isten adjon hazánknak sok oly jó barátot, mint Fretwell úr, ki Jókai *Egy az Isten* című regényének angolra fordításával irodalmunk terjesztésében is kitűnő érdemet szerzett.”

³⁵⁵ BOROS György, *Az amerikai Unitárius Társulat 75. évi jubileuma Bostonban. Jelentés a magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsához*, Kolozsvár, 1900, 21.

³⁵⁶ „Az angol olvasók elsődleges stratégiája a válogatás, a diszkrimináció. Nyilvánvaló a szándék, hogy nem fordítanak le, nem olvasnak olyan szöveget, amely műfajilag értelemszerűen nem illik bele saját elvárásrendszerükbe. Eleve úgy válogatnak, hogy számukra rokonszenves olvasmányélményekben legyen részük, ha tetszik: tetteiket az öröm elve mozgatja.” (SZILASI, i. m.,)

³⁵⁷ *Emlékkönyv*, vol. IV., 42–43.

A tanulmányt, a kiadó, a bostoni James H. West Co., röplapon népszerűsítette, és Hall Caine *The Christian*,³⁵⁸ és W. H. Mallock *Romance of the Nineteenth Century*³⁵⁹ című regényeinek gondolat- és kérdésfelvetésével hasonlította össze.

A bevezetőben Fretwell, a tanulmány közzétételét igazolandó, utalt az angol Jókai legnépszerűbb regényére, a *Nincsen ördög* fordítására és fogadtatására.³⁶⁰ A kiadó – Cassel – előszava szerint az elbeszélés az amerikai ízlésnek minden korábbi Jókai regénynél jobban megfelel. Nem tudjuk olvasta-e Fretwell a *The Critic*-ben megjelent recenziót, mindenesetre véleménye megegyezik a recenszéssel.³⁶¹ Az angol unitárius szerint Jókai több mint háromszáz regénye közül a *Nincsen ördögöt* legjobbnak kikiáltani ugyanannyit jelent, mint azt mondani, hogy az amerikai olvasó ízléséhez Shakespeare minden műve közül a *Lucretia meggyalázása* illik a legjobban. Tanulmányában Jókai azon mesterművét ismertette meg olvasóival, amelyben nem az ördög tagadása, hanem Isten jelenvalósága a hangsúlyos, ezért is *There is a God...* a fordítás alcíme. Nem arról van szó tehát, hogy Fretwell helytelenül fordítja az *Egy az Isten* címét – miként azt a *Budapesti Szemle* recensze, Kropf Lajos jeles tudós állítja³⁶² –, hanem az ördög tagadásának vagyonszerző cinizmusával, az Istenben bízó puritán életet állítja olvasói elé követendő eszményül. Kropf Lajos recenziója a felekezetek közötti pengeváltás unitáriusokra irányzott oldalvágása.

„Torockó volt ugyanis az unitárius Manasseh Adorján születéshelye és az unitárius gazember, Benjamin Vaydor is itt szerepelt. (...) Fretwell még 1873-ban, a világkiállítás alkalmával találkozott Bécsben az utcán egy másik amerikaival, dr. Everett Hale-vel Bostonból s vele, továbbá egy kolozsvári tanárral s több erdélyi

³⁵⁸ Sir Hall Thomas CAINE (1853–1931) angol dráma- és regényíró, Krisztus trilógiáját magyar nyelvre is lefordították; *The Christian*, London: Heinemann, 1897.

³⁵⁹ William Hurrell MALLOCK (1849–1923) angol író; *Romance of the Nineteenth Century*, New York G.P. Putnam's Sons, 1881.

³⁶⁰ *Dr. Dumány's wife; or, „There is no devil,” a romance by Maurus Jókai; tr. From the Hungarian by F. Steinitz*, New York, Cassel Publishing Co. [1891]

³⁶¹ „The old-fashioned novel-reader, who prefers incident and dramatic situation to the psychological studies in vogue to-day, will find 'There is No Devil' a work after his own heart. Indeed, there is something remote and primitive about the artistic atmosphere of the book; ...And in spite of the airs we give ourselves, it cannot be denied that the class of readers to which such a story appeals is a large one, and one which is by no means deficient in culture. And after all, the culture which does no enlarge one's capacity for enjoyment is plainly imperfect.” *The Critic: a Weekly Review of Literature and the Arts (1886–1898)*, July 11, 1891, 14–15.

³⁶² „E regény címe *Egy az Isten*, nem pedig *Van Isten*, mint azt Fretwell a címlapon lefordítja helytelenül.” Lásd *Budapesti Szemle*, 1902. július, 154–156.

állami tisztviselővel lerándoltak Budapestre s itt megtartották az első unitárius isteni tiszteletet...³⁶³ Van egy rövid bevezetés-féle is... Magasztalja persze Dávid Ferencüket is...³⁶⁴

Hogy a recenzens az unitáriusokkal nem rokonszenvezett, az a napnál is világosabb, „az unitárius gazember”, „a bevezetés-féle” kifejezések, Dávid Ferenc magasztalásának ironikus említése, és az 1873-ban tartott értekezlet eljelentéktelenítése nem az unitáriusok iránti lelkesedéséről árulkodik. Jóval tárgyilagosabb a Magyar Nemzet *Tudomány és Irodalom* rovatában megjelent ismertető:³⁶⁵

„Amerikában *The Christian in Hungarian Romance* címmel egy amerikai író, John Fretwell (...) több mint tíz ívre terjedő tanulmányt írt koszorús költőnk, Jókai Mór *Egy az Isten* című mesteri regényéről. A Bostonban és Londonban megjelent munka bevezetésében Fretwell a regény tárgyával kapcsolatosan érdekes áttekintést ad az unitárius vallásnak magyarországi történetéről és az amerikai unitarizmushoz való viszonyáról. Majd tekintettel arra, hogy az *Egy az Isten* angolul még nem látott napvilágot a teljes fordítás megjelenéséig tizennégy fejezetben, a legjellemzetesebb részleteket szó szerint idézve, tömör, de mindvégig vonzó kivonatban elmondja a regény tartalmát. (...) Az amerikai olvasó részére a munka végéhez csatolt tanulmányos jegyzetek könnyítik meg Jókai mesterművének élvezését...”

Az erdélyi unitárius lapok agyonhallgatták Fretwell vállalkozását, a *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közlöny* szerkesztőségében nem akadt recenzens. Az amerikai periodikák közül a *ChRB* közölt rövid részletet az előszóból és néhány mondatban ismertette a tanulmányt.³⁶⁶

Az 1900-as évekkel kezdődően a világi sajtó is egyre ritkábban adott hírt a magyarok lelkes barátságáról. Utolsó magyarországi és erdélyi útját 1901-re tervezte – üzleti ügyben Egyiptomba indult –, de a kolozsvári Unitárius Kollégium új épületének átadási ünnepségein már nem lehetett jelen, váratlan betegsége Chemnitzben (Németország) tartotta, és csak levélben köszönthette szeretett magyar barátait.

„Nagyon sajnálom, hogy nem vehetek részt angol barátaimmal ama kirándulásban, melynek célja az önök üdvözlése; üdvözlöm önöket e sorok által. Sajnálom, hogy nem tehetem ezt személyesen, de olyan rosszul vagyok, hogy utamat nem folytathatom s kénytelen vagyok itt maradni. Testvérem fog engem képviselni. Őszinte hív barátja, Fretwell János. 1901. szeptember 1. Chemnitz.”³⁶⁷

Ferencz József püspöknek 1906-ban írt levelében, még egyszer, utoljára szól az *Egy az Isten* fordításának sorsáról, s ajándékként megküldi Bicknell fordítását. Levelében sajnálattal állapította meg, hogy Bicknell a szöveget nagyon meghúzta, és éppen az unitáriusokat illető

³⁶³ Az első nyilvános unitárius istentiszteletet 1869. június 13-án tartotta Budapesten Ferencz József. Lásd: *Első nyilvános unitárius istentisztelet Pesten, Pest, 1869.*

³⁶⁴ Uo.

³⁶⁵ *Jókai regényei*, Magyar Nemzet, 1901. október 4., 249. sz.

³⁶⁶ *A Unitarian Novel*, The Christian Register, 1901. május 9., 519.

³⁶⁷ Újságkivágás Kovács János hagyatékában, egyelőre nem sikerült azonosítanunk.

rész hiányzik. Azon is sajnálkozott, hogy saját fordításának kiadása, jótévedője, Caroline Richmond halálával végképp meghiúsult. A huszadik század első évtizedében Fretwell neve kikopott a magyarországi és erdélyi folyóiratokból. 1906 után már csak nekrológiát közölt a *Keresztény Magvető*, a magyar nemzet és az unitárius egyház elfelejtette egykori nagy barátját és támogatóját, pedig a székelykeresztúri unitárius gimnázium kapuja fölött ma is figyelmeztet a kétnyelvű márványtábla: „Hit a tett forrása.”³⁶⁸ Vedd el / Egy nemzet hitét melyben hathat s hatnia kell / S a lassú enyészet belopódzva / Erőtlenné teszi kezét, hideggé legbensőbb gondolatát. / Mindnyájan a remény által mentetünk meg. / Remény tanítja az embert önbecsére / Tár fel új kapukat ad erőt és célt / S mutatván új eget teremt egy derült új földet.

3.3 Kovács János (1846–1905) és a kolozsvári „*English Conversation Club*” története

Kovács János³⁶⁹ a Székelykeresztúr melletti Fiafalván született, tanulmányait a keresztúri gimnáziumban, majd Kolozsvárott folytatta, ahol lelkészi oklevelet szerzett. 1870. április 17-től szeptember 17-ig a zürichi egyetemen nyelveket és filozófiát hallgatott. Szeptember 18-án Londonba indult, Bázeli, Frankfurt, Heidelberg, Wiesbaden, Mainz, Köln, Rotterdam és Harwich érintésével 25-én szerencsésen megérkezett az angol fővárosba. A Manchester New College-ban töltött két esztendő – 1872. július 27-én indult haza – döntő módon meghatározta életét. Hazatérte után egy évvel a Ferenc József Királyi Tudományegyetemen angol nyelvet és irodalmat adott elő, 1876-ban pedig Kolozsvárott megszervezte az *Angol Társalgó Kört* (*English Conversation Club*). Ennek történetét nem kutatta sem a magyarországi, sem az erdélyi anglisztika, pedig az angol nyelv népszerűsítésében a *Conversation Club* és elnöke igen fontos szerepet játszott. A Kör jegyzőkönyvei elvesztek, vagy jobbik esetben

³⁶⁸ A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium nemrégiben restaurált zászlaján is Fretwell kedvenc mondása áll: *Hit a tett forrása*. (Ma már kevesen tudják, honnan került az iskola lobogójára a jelmondat.)

³⁶⁹ GÁL Kelemen, Kovács János (1846–1905). Felolvasta az Országos Középiskolák Tanáregyesületének kolozsvári közgyűlésén 1905. április 1-jén. Nyomtatásban Gámán János kolozsvári nyomdájában jelent meg év nélkül *Édesapánk Kovács János emléke* címen. Születése századik évfordulóján Benczédi Pál méltatta, lásd Kovács János (1846–1905), UK, 1947, LVII. évf., 1 sz., február 15.

lappanganak valahol, és csak reménykedhetünk előkerülésükben. A jegyzőkönyvek hiányában elsődleges forrásokként a korabeli kolozsvári napilapokat, az angol, illetve amerikai unitárius periodikákat, és az EUEGyLt-ban levő Kovács János hagyaték levelezésanyagát használtuk.³⁷⁰ Forráskutatásról lévén szó, fontosnak tartottuk, hogy a feltárt eredményeket szükség szerint hosszasan idézzük. A napilapokra való hivatkozások során az évet, hónapot és lapszámot adtuk meg, oldalszámra csak a számozott újságok esetében tudtunk utalni. A kolozsvári napilapokban az angol klubra vonatkozó adatok legnagyobbbrészt a hírrovatban – *A Kolozsvári Angol Klub* – jelentek meg, vastag kezdősorral szedve, ezért hivatkozáskor nem a címre, hanem az évre és lapszámra utaltunk.

Az English Conversation Club három évtizedes történetében, és az angol nyelv és irodalom kolozsvári oktatásában, az Angliában tanult unitárius pap- és tanárjelöltek játszották a főszerepet. A magyar unitáriusok angliai peregrinációja 1860-tól a második világháborúig töretlen volt. A londoni, majd az oxfordi Manchester Unitarian College-ban,³⁷¹ 1905-től kezdődően pedig a manchesteri Manchester Home Missionary College-ban³⁷² szerzett tapasztalataikat és nyelvismeretüket akadémiai hazatértük után is a lehetőségekhez mérten igyekeztek hasznosítani.

Az angol nyelv és irodalom erdélyi népszerűsítésének kedvezett az 1872-ben alapított Ferenc József Királyi Tudományegyetem. A kétéves angliai tanulmányútját 1872-ben befejező, s a kolozsvári Unitárius Főgimnáziumban történelmet és angol nyelvet tanító Kovács Jánosnak, a

³⁷⁰ A 19. század utolsó negyedében Erdély kulturális fővárosában három számottevő lap jelent meg: a *Magyar Polgár* (1876–1886. 1897–1904., 1887–1897 között *Kolozsvár* címen jelent meg), a *Kelet* (1871–1882) és az *Ellenzék* (1880–1944), ez utóbbi lévén az egyetlen megszakítás nélkül megjelenő politikai, közgazdasági és társadalmi napilap. Kutatásaink során elsősorban ezekre támaszkodtunk. Az angol unitárius periodikák közül a *The Inquirer* (1842–), *The Christian Life* (1876–1929), az amerikaiak közül pedig a *The Christian Register* (1821–1957) használtuk.

EUEGyLt Kovács János hagyatéka 1–2. doboz

³⁷¹ ERDŐ János, *A Manchester College története és kapcsolata ez erdélyi unitárius egyházzal*, KerMagv, 1986, 138–158.

³⁷² H., MCLACHLAN, *Register of students 1854–1829*, 64., 66., 73., 75–77.

REZI Elek, *Adatok a Manchesteri Unitarian College történetéhez*, KerMagv, 1986, 27–32.

MCLACHLAN H., *The Unitarian Home Missionary College*, London, 1915.

Sándor KOVÁCS, *Transylvania and the Unitarian College, Manchester: The Sharpe Hungarian Scholarships = Unitarian to the Core: Unitarian College Manchester, 1854–2004*, ed. by Leonard Smith, h. n., 2004, 143–160.

kolozsvári Tudományegyetem Tanácsa 1873. április 27-én Trefort Ágoston (1818–1888) vallás- és közoktatásügyi miniszter 6463/1873. számú rendelete alapján megadta a jogot, hogy az egyetemen az angol nyelvet és irodalmat tanítsa, és az ezzel járó illetményeket igénybe vegye. Kovács János kinevezésével kezdődött a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a rendszeres angol nyelvoktatás. Több mint harminc évig, 1873-tól 1905-ben bekövetkezett haláláig Kovács volt az angol nyelv és irodalom lektora. Helyét, ugyancsak lektori minőségben, 1905-től 1919-ig Boros György teológiai tanár, majd unitárius püspök, az *English Conversation Club* egykori titkára vette át. Boros 1893-tól 1895-ig a kolozsvári Kereskedelmi Akadémián tanított angol nyelvet. Gaal György szerint a kolozsvári Tudományegyetemen az unitáriusok az angol nyelvtanári lektorátusban nélkülözhetetlennek bizonyultak.³⁷³

Az „angol nyelv beszélésében és írásában való tökéletesítésére,”³⁷⁴ 1876. októberében Kovács János a helyi napilapokban a következő felhívást tette közzé:

„Felhívás egy alakítandó *Angol Társalgó Körbe* (*English Conversation Club*) való beállásra. Többek felszólítása következtében angol társalgó kört szándéksom alakítani. Akik tagok akarnak lenni, jelentkezzenek Kovács Jánosnál. Cél: az angol nyelv ápolása. Kolozsvár 1876. október 16. K.J.”³⁷⁵

Az angol nyelv művelése Kolozsvárott az 1840-es években kezdődött, a John Paget alapította *Angol Olvasó Körben*. Kovács kezdeményezése részben Paget munkája folytatásának is tekinthető. Az *Angol Olvasó* - és az *Angol Társalgó Kör* párhuzamosan működött 1887-ig, ekkor az *Olvasó Kör* 2000 kötetes könyvtárát az *English Conversation Club*nak adományozta, alapítói pedig a Kovács vezette klubnak lettek örökös tiszteletbeli tagjai.³⁷⁶ A kolozsvári *English Conversation Club* magyarországi viszonylatban is számottevő, hiszen Budapestet leszámítva, ahol Liptay Pál, majd Pulszky Ferenc elnök vezetése mellett 1874-től 1890-ig

³⁷³ GAAL György, *Unitáriusok a kolozsvári egyetemen*, KerMagv, 1998, 127–140.

³⁷⁴ *Magyar Polgár*, 1877. november 19., 265. sz.

³⁷⁵ *Ébredés*, 1876. október 18., 15. sz.; *Kelet*, 1876. október 19., 239. sz.; *Magyar Polgár*, 1876. október 18., 239. sz. GÁL Kelemen, *Kovács János (1846–1905) életrajzában az Angol Kör megalapítását 1876. november 9-re teszi. Egyelőre nem sikerült nyomára akadnunk Gál adatolásának, a kolozsvári sajtó októberben adott hírt az eseményről.*

³⁷⁶ *Paget János ajándéka*, KerMagv, 1887, 77.

működött a *Budapest English Club*, ez az egyetlen megszakítás nélkül működő angol kör. A fővárosi klub történetével nem kívánunk részletesebben foglalkozni, ezért dolgozatunkban megelégszünk néhány részadat közzétételével. A mintegy 80–85 rendes és 23 rendkívüli taggal működő *Budapest English Club*³⁷⁷ egyetlen nyomtatásban is megjelent titkári jelentését (az 1885–1886. év) találtuk meg. Charles Bächer főtitkár beszámolója szerint hivatali elődei a közgyűlés előtt előszóban tették meg jelentésük. Ő a szokástól eltérően a Club egyéves tevékenységéről írott/nyomtatott beszámolót készített.

A Kolozsvárott működő *Társalgó Kör* elnöki-titkári beszámolói egyelőre nem kerültek elő. Az angol nyelv művelését felvállaló két klub között nem volt különösebb kapcsolat, és ez nem csak a tagok vallási hovatartozására vezethető vissza. A *Budapest English Club* egyetlen unitárius tagja Derzsi Károly helybéli lelkész volt, míg Kolozsvárott az unitárius értelmiség, ha nem is dominált, de jelentős szereppel bírt a *Társalgó Kör* történetében.

A Magyar Királyi Belügyminisztérium jóváhagyási záradékával (1877/2566 sz.) ellátott kétnyelvű, a kolozsvári Stein János nyomdájában készült alapszabályzatot – *Rules of the*

³⁷⁷ A Budapest English Club 1885–1886 évi, tizenegyedik közgyűlésére készült titkári beszámoló 84 rendes, 23 rendkívüli és hat tiszteletbeli tagról számol be.

Elnökség: Francis Pulszky elnök, Maurice Black alelnök, Julius Földiák alelnök, Charles Bächer főtitkár, Adolphus Miskolczy pénztárnok, Richard Katz könyvtárnok, Dr. Lewis Brachfeld jogtanácsos, Max Guttman ügyvezető titkár.

Választmány: William Földiák, Dr. Izidor Kont, L. Kostovits, Isidor Mandl, W. H. Milke D. D. S., Marcel Glaser, J. L. Radvaner, Adolphus Strauss, Prof. Jos. Szabó.

Póttagok: Dr. Jos. Abonyi, Francis Brachfeld, David Menzl, Emerich Seligmann.

Tiszteletbeli tagok: Edmund Monson C.B., H.B. M's late Consul-General, Andley Gosling C.B., H.B. M's late Consul-General, Francis Pulszky, Prof. Ármin Vámbéry, Paul Liptay, Prof. Lewis A. Novák

Rendes tagok: Abonyi Jos., Adler Giles, Amar Samuel, Bächer Charles, Berczy M., Berger Lewis, Black Maurice, Brachfeld Francis, Brachfeld Lewis dr., Brachfeld Lajos, Brüll J. H. B. M's Consul, Czobel Emanuel, Cherszky Peter, Denk Hermann, Derzsi Charles Rev., Deutch Samuel, Donath Giles Dr., Dulcz Antony, Falk Max dr. M. P., Faludi Maurice, Fischer Emil, Ficher John, Földiák Julius, Földiák William, Freund Francis, Gélyi Arminius, Glaser Marcel, Glatz Friedrich, Grünwald Joseph, Grünzweig A., Guttman Max, György Andrew M. P., Kallmann Emil, Katz Richard, Kennedy Adolf, Király Lajos, Kohn Samu, Kont Izidor dr., Kostovits I., Kun Charles, Littmann Lewis, Löw Eduard, Matinsky Alexander, Mandl Izidor, Mandl Julius, May Andor, Mellinger Henry, Menzl Dávid, Menzl Max, Mérei Max, Milke W. H/D. D. S., Miskolczy Adolphus, Morgenstern Emil, Nagy Sigismund, Palotay R., Pardovits G., Péchy Izidor, Perci Maurice, Polgár S. dr., Pollák James, Porges Eduard, Porges Henry, Pressburg Aladar, Quittner Wm. M., Radvaner Ig. L., Seligmann E., Sgalitzer Siegfried, Stern Arthur, Sternberg Ad. Dr., Strek Alexander, Strasser Alfred, Strauss Adolphus, Strauss Anthony, Szabó Eugen, Szabó Josef prof., Szilághi Arthur, Tabody Jos., Tolnay Antony dr., Török Alexander, Vogel Arnold, Weiner Julius, Wiser Carl dr., Weiss Joseph.

Rendkívüli tagok: Mrs Brenner Charles, Mrs Schlesinger Rosa, Bacher Max, Bloch Josef, Broza Alois, Deutsch Alexander, Förster Rudolf prof., Frommer Albert, Hetch Adolf, Kormuth M., Kósa Williams dr., Krauss James, Löwy Arnold, Ofner Eduard, Metzcles S., Poldes John, Roszay Josef, Schwarcz Armin, Spitzer Julius, Sserne Henry U. St. C., Szirmay Arthur, Unger Julius, Weil Josef.

English Conversation Club at Kolozsvár; A kolozsvári Angol Társalgó-Kör alapszabályai – az 1877. február 8-án tartott közgyűlés fogadta el.³⁷⁸ Autentikus jegyzőkönyv nem áll rendelkezésünkre, ezért a megalakulás körülményeit, valamint a választmány teljes névjegyzékét nem ismerjük. A kolozsvári magyar sajtóban megjelent rövid híryanagból csak azt lehet megállapítani, hogy az angol nyelv műveléséért a Kör nyolc taggal megkezdte működését, s hogy elnökül Kovács Jánost, titkáru Péterfi Dénes³⁷⁹ (1851–1925) kolozsvári unitárius lelkész, pénztárnokul pedig Székely Miklóst (?–1912) választották. Az alapító rendes tagok Péterfi és Székely kivételével, a kolozsvári Ferenc József Királyi Tudományegyetem tanári voltak: Finály Henrik (1825–1898) nyelvész, történész, Jenei Viktor (1840–1887) jogbölcsész, Concha Győző (1846–1933) politológus, jogász, és Török Aurél (1842–1912) orvos, antropológus. Dolgozatunkban nem vállalkozhattunk arra, hogy megvizsgáljuk befolyásolta-e az Angol Klub tagjainak tudományos és/vagy politikai világnézetét, úgy gondoljuk, hogy további kutatások adhatnak választ kérdésünkre.

A kolozsvári *English Conversation Club* megalapításáról az angol unitárius periodikák közül elsőként a *The Christian Life*³⁸⁰ számolt be. A ChRB 1877 márciusában vagy áprilisában közölte a kör célját és szabályait. Sem az angliai könyvtárakban, sem a kolozsvári Unitárius Kollégium könyv és folyóirat gyűjteményében nem találtuk meg a Kovács által a *The Christian Register*ből kiollózott, datálatlan cikket.

„Prof. Kovács has established an *English Conversation Club* the Rules of which he has kindly sent us. The object of this club is to secure improvement both in speaking and writing English. At weekly meetings the members engage themselves in practicing English according to methods unanimously fixed. English is used exclusively at Club meetings, and in every communication relating to its affairs. The Club intends to establish an English library for the use of its large number of members who are divided in to two classes, *ordinary* and *not ordinary* members. Not ordinary members cannot vote or hold office. A member may be excluded if he works on purpose to shorten the society either in property or in reputation. The General Meeting, which consists of all the members, is the legislative body and the highest legal court; it is to be held usually once a year. In case if this *English Conversation Club* will not keep its operation concerning the purpose and proceeding fixed in the rules; and inasmuch as, through the further continuance of its operation either the State, or the property of its members, would be in danger; so it will without delay be suspended by

³⁷⁸ *Magyar Polgár*, 1877. február 8., 31. sz.

³⁷⁹ PÉTERFI Dénes (1851–1925) kolozsvári unitárius lelkész, egyházi író. 1873–1875 között volt a londoni Manchester College diákja. Lásd: GÁL Kelemen, *Péterfi Dénes* (Unitárius Könyvtár 5. sz.), Cluj-Kolozsvár, 1925.

³⁸⁰ March 24, 1877, 140.

the Royal Government, and after its suspension according to the result of the ordered regular investigation, it will entirely be dissolved, too, or, perchance, it will be compelled to the strictest observation of the rules under the Condition of its dissolution.”

A Londonban szerkesztett *The Inquirer* 1877. április 7-én közölte Kovácsnak a *Conversation Club* tárgyában a szerkesztőhöz írott levelét.

„Sir, – The Hungarian students of Manchester New College carry home with them such a deep impression and kind recollection of England that they always speak with the greatest enthusiasm about the religious and family life, manners and customs, high culture and personal freedom of the English nation. Having such an opinion of the English people, they seize every opportunity of making the manly and expressive English language more widely spread in Hungary. The English language got quite into fashion at Kolozsvár in the course of a couple of years. Professor J. Kovács, who teaches the English language in the University, too, has instructed a great many in English, amongst these even many University professors, and in order to bring them into a closer union, he formed an *English Conversation Club* on the 15th of October last. In order to show the purpose of the club, I will quote a few lines of the rules, which have been printed on the one side in English, on the other in Hungarian: At Kolozsvár a society has been formed under the title of *English Conversation Club*, the object of which is to attain improvement both in speaking and writing English. For this end the club holds at least one meeting every week, where the members engage themselves in practising English according to methods unanimously fixed. The members have to use exclusively the English language, not only at the meetings of the club, but also in every communication which concerns the affairs of the club. The club will establish a library containing English books and papers for the use of the members etc. After confirmation of the rules by the Minister of the Interior, a committee was formed. Professor J. Kovács was unanimously elected president, and Mr. Dénes Péterfi as secretary. These gentlemen, on entering on their duty, spoke very appropriately of the English people and their literature, and explained why the Hungarians ought to choose as an example the English nation. This club is getting on admirably well; there are already many members. We have now English papers, and hope to establish a library by-and-by. If any of our English friends will come to Kolozsvár, they will be quite welcome in our club, and will have the opportunity of conversing in their own language.”

A Kör elsődleges célja tehát az angol nyelv elsajátítása és művelése volt. Ennek érdekében a tagok hetente találkoztak, a közösen elfogadott tanrend szerint rendszeres nyelvoktatásban részesültek, angol újságokat olvastak,³⁸¹ előadásokat hallgattak, és kizárólag angolul társalogtak. A Kör működését érintő minden kérdésben, házon kívül is, az angol nyelvet használták. A Körnek tagja lehetett:

„Minden olyan egyén, akinek már annyi ismerete van, hogy a kör működésében részt vehessen. (...) 5.§. Aki tag kíván lenni a választmánynál jelenti csatlakozó szándékát, és a választmány a maga ülésén titkos szavazással határoz felvétele felett. Ha felveszi, nevét bevezeti a kör anyakönyvébe.”

A Kör legfőbb döntéshozó testülete az évente legalább egyszer összehívott közgyűlés volt. A közgyűlés által, a rendes tagok sorából megválasztott tisztségviselők (elnök, titkár, pénztárnok, választmány) irányították az évközi tevékenységet. A rendkívüli tagok részt vehettek a Kör estélyein, közgyűlésén, használhatták a könyvtárat, de nem voltak választók és

³⁸¹ Nem tudjuk, hogy a megalakulás időpontjától kezdve milyen angol újságokat járattak. 1890-től a közgyűlésen beszámoltak a megrendelt vagy ajándékba kapott lapokról. A Kör a *Contemporary*- és a *Quarterly Review*ra fizetett elő, Paget a *Pall Mall Gazette*t és az *Atheneum*ot, Brassai pedig a *Nineteenth Century*t rendelte meg a Kör javára.

választhatók. A Kör mindaddig fennáll, amíg legalább hét tagja lesz. Feloszlás esetén a fennmaradó vagyon kezeléséről az utolsó közgyűlés határoz, azzal a korlátozással, hogy az magáncélra nem fordítható. Ha a feloszlást kimondó közgyűlést nem lehet egybehívni a vagyon felett Kolozsvár városi tanácsa határoz. Az 1877-ben elfogadott alapszabályzatot csak az alapító elnök halála után módosította a közgyűlés. Az új, 1907-ben közzétett statútum a tisztségviselők nemi megoszlásában hozott elsősorban újat. Eszerint női és férfi elnöke van a klubnak, és az alelnökök egyike is kötelezően nő. A húsztagú választmány felét a nők alkották. Úgy gondoljuk, hogy a női egyenjogúság jegyében fogant új szabályzat gyökerei a londoni Channing Schoolba vezetnek. A kolozsvári angol klub történetének ismertetése előtt szólnunk kell a magyar unitárius papleányok londoni taníttatását felvállaló ún. Sharpe alapítványról.

3.3.1 A *Channing House School* és a *Sharpe alapítvány*

Samuel Sharpe (1799–1881) mint egyiptológus és bibliafordító írta be nevét a tudománytörténetbe, kevesen tudják azonban azt, hogy bankárként is jelentős szerepet töltött be.³⁸² Noha anglikán családban született, 1821-ben unitárius hitre tért, és William Johnson Fox finsbury-i gyülekezetét látogatta. Sharpe, unokatestvérével, Sarah-val kötött házasságából hat gyermek született, de csak két lány, Emily és Matilda érték meg a felnőttkort. Matilda Sharpe (1830–1916)³⁸³ nevéhez fűződik a londoni ún. *Channing School* alapítása. Nővére, Emily, 1905 októberében 2839 font sterling értékű alapítványt tett az erdélyi unitárius paplányok londoni taníttatására. Az alapítványtevő előtt egy Budapesten vagy Kolozsvárott beindítandó leányiskola célja lebegett. Az unitáriusoknak – noha Kolozsvárott a leányoktatás

³⁸² Vö. Alexander GORDON, *Sharpe Samuel (1799–1881)*, rev. M.L. Bierbrier, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/25236>]

³⁸³ Ruth WATTS, *Sharpe Matilda (1830–1916)*, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/47128>]

terén tisztes, a 17. század első évtizedeire visszavezethető múlttal rendelkeztek³⁸⁴ – a 19. században nem volt lehetőségük leánygimnázium kiépítésére, úgy hogy lányaik vagy a De Gerandóba, a De Gerandó Antónia által 1880-tól igazgatott *Felsőbb Leányiskolába*, vagy a katolikus, vagy a református leányiskolában folytatták tanulmányaikat.

A Sharpe nővérek közül Matilda nevét emlegetik a lexikonok. Elsősorban oktatásszervezőként és iskolaigazgatóként tartják számon, de festőnőként is néhány jeles alkotással büszkélkedhet, portréi közül hármat (Samuel Davidson NPG1539, Joseph Bonomi NPG1477, Samuel Sharpe NPG1476) a *National Portrait Gallery*, London őriz. Samuel Sharpe 1881-ben bekövetkezett halála után Matilda Robert Spears (1825–1899) lelkész segítségével, bentlakásos iskolát alapított az unitárius lelkészek lányai számára. Matilda igazgatása alatt a Highgate Hillen 1885 januárjában megnyílt – (azóta is működik) – a *Channing School*. Az iskola hamarosan túlnőtt a felekezeti kereteken és évente mintegy 60 bentlakó lány oktatását biztosíthatta. 1892–1957 között 29 magyar lány tanult az intézetben.³⁸⁵ Az erdélyi oktatás történetében egyedinek számító kezdeményezés leglekesebb támogatói a Sharpe nővérek voltak. A teljesség igénye nélkül közöljük a *Channing School*ban tanultak névsorát.

1. Buzogány Mariska 1892–1893
2. Fangh Erzsébet 1893–1894
3. Telekes Szilvia 1895–1896
4. Kovács Irén 1897–1898
5. Boér Lenke 1901–1903
6. Killyéni Erzsébet 1903–1904

³⁸⁴ HEREPEI János, *Hozman János diák, a kolozsvári unitárius Leányiskola tanítója*, Adattár 3., szerk. KESERŰ Bálint, Budapest-Szeged, 1971, 505–507.

³⁸⁵ DEÁK Margit, *Emlékezés a „Channing House-Schoolra”*, Unitárius Értesítő, 1924, III. évf., 4. sz., 4–7.; *A Channing School magyar növendékei*, UÉ, 1985, július-augusztus, 39. évf., 4. sz. Vö. ZSAKÓ Erzsébet, *Hinni és tenni. Az unitárius Nőszövetség története*, Kolozsvár, 2003, 153–165. Lásd még: Törökné Borbély Lenke, *Unitárius leánynevelés a londoni Channing House Schoolban*, UK, 1997, július-augusztus, 68. évf., 4. sz.

7. Zsakó Lenke 1904–1905
8. Pákei Márta 1905–1906
9. Pünkösti Márta 1906–1907
10. Boros Irén 1907–1908
11. Morvay Ilona 1908–1910
12. Morvay Margit 1908–1911
13. Yäger Gizella 1910–1912
14. Tompa Mária 1912–1914
15. Boros Rózsika 1913–1914
16. Bácsi Margit 1920(?)–1922
17. Deák Margit 1920–1923
18. Sámi Magda 1920(?)–1922
19. Diószeghy Erzsébet 1925–1927
20. Páli Rózsika 1929–1931
21. Káli Nagy Magda 1935–1937
22. Kiss Viola 1937–1938
23. Csiki Klára 1938–1939
24. Koncz Ildikó 1938–1939
25. Harsányi Klára 1938–1939
26. Bikkfalvi Barbara 1945 után
27. Anghy Gyöngyi 1948–1949
28. Anghy Anikó 1951–1952
29. Amanda Davidson

A felsoroltak közül többen aktív szerepet vállaltak az unitárius nőmozgalomban, mások a tanügyben tudták kamatoztatni Londonban szerzett ismereteiket. A kolozsvári angol klubban egyedül Kovács Irén vállalt szerepet.

3.3.2 Angolok és/vagy franciák

Az angol klub megalapítását illetően Kovács János hagyatékában egy, az angol és francia kultúra erdélyi versengését illusztráló levelet találtunk. A Déváról küldött misszilis szerzője, Giles Dietriefstein, akiről csak annyit tudunk, hogy a *Magyar Polgár*ból értesült a Kör megszervezéséről, és 1876 késő őszen vagy 1877 kora tavaszán a következő levelet küldötte Kovács János elnökhöz:

„Dear Sir! I hear from the M[agyar] P[olgár] that you are to form an English Club. I can't but greet this idea as a very good one and as in accordance of the spirit of the age. The superficial French language and its demoralising influence in this country must be dispossessed by the manly and beautiful English language and there are no better means to enact this, than to popularising it by a central Club. But I don't think this enough. There is a great deal of persons speaking and reading English dispersed in the country and to them a club is of no use. This even mentioned persons are obliged to forget their English for they are not able to procure themselves English books, at least not without great sacrifices. Won't you find it good, therefore to direct your attention on erecting of an English library too? And of course the possibility of getting books o'er the country. I am Sir your most obediently Giles Dietriefstein. By the count Horváth-Toldy, Déva Giles Dietriefstein.”³⁸⁶

A felületes francia nyelv- és kultúra erkölcsromboló hatását ellensúlyozandó, a kolozsvári Angol Kör elnöke és tagsága előszeretettel vett részt az 1879. február 1-jén alapított *Francia Klub* (*Club Français de Kolozsvár*) rendezvényein.³⁸⁷ A város két nyelvklubja példás

³⁸⁶ EUEGyLt Kovács János hagyatéka 2 doboz, 32/D.

³⁸⁷ Az EUEGyLt-ban, a Kovács hagyatékban 1/26. jelzet alatt találtuk meg a francia klub nyomtatott alapszabályzatát és alakuló gyűlésének meghívóját. Az alábbiakban ennek másolatát közöljük.

Monsieur,

Nous avons l'honneur de vous faire part qu'il s'est formé sous le titre *Club français de Kolozsvár* une Société dont le but exclusif est la culture de la langue française.

Le Club tient ses Réunions tous les Mardis à partir de 7 heures du soir au *Kis Komló* (Kismesterutcza.)

En vous priant de prendre connaissance des status ci-joints, notre Club sera bien heureux de pouvoir vous compter parmi ses membres.

Kolozsvár le 1-er février 1879.

Le Comité: H. Finály président, D. Szász viceprésident, G. Gamauf secrétaire, N. Széký trésorier, J. Duret professeur de langues.

Pour tous les renseignements s'adresser à un des membres du Comité.

békességben élt egymás mellett, nem a rivalizálás, hanem az angol és francia nyelv, illetve szokások ápolása volt a cél. Versengeni azért sem lehetett, mert mindkét klub ugyanabból a milióból verbuválta tagjait, és *horribile dictu* az elnökség tagjain is megosztottak. Finály Henrik, a francia klub elnöke egyetlen angol *meeting*ről sem hiányzott, és 1877-től 1898-ban bekövetkezett haláláig tagja volt az *English Conversation Club* választmányának; Széky Miklós hűséges pénztárnoka volt mind az angol, mind a francia klubnak; Duret József a kolozsvári egyetem első francia lektora és a francia klub nyelvtanára 1886-tól 1892-ig, haláláig, tagja volt az angol klubnak.

Az *Angol Társalgó Kör* megalakulásának első esztendejében 29 gyűlést és 12 felolvasást tartottak.

Club français de Kolozsvár

Sous ce titre s'est formée une Société, dont le but exclusif est la culture de la langue française.

Il y aura une Réunion hebdomadaire: une soirée tous les Mardis comprenant: exercice de conversation, lecture, discours, contes etc.

Le Club est représenté par un Comité permanent de cinq membres, élus en Réunion plénière au scrutin secret. Ce Comité comprend un Président, un Viceprésident, un Secrétaire, un Trésorier et le Professeur de langues.

L'admission au Club a lieu par scrutin secret entre au moins sept membres présents par majorité absolue. La non-admission ne sera pas motivée.

Chaque membre admis s'oblige à payer la somme annuelle de quatre florins, versée chez le Trésorier par moitié le 1-er janvier et le 1-er juillet.

Le Président est chargé de veiller aux soins de chaque Réunion et de fixer, assisté du Secrétaire, l'ordre du jour. Il a charge et responsabilité dans la répartition des frais ou dépenses nécessaires. Il a le droit au besoin en l'absence du Viceprésident de se faire représenter par un membre du Comité à son choix.

Le Viceprésident représente le Président absent, ses fonctions et ses droits sont identiquement les mêmes. (Voir §. VI.)

Le Secrétaire dresse selon le besoin procès-verbal de chaque Réunion ou séance du Comité. Il assiste le Président dans la fixation de l'ordre du jour.

Le Trésorier a la charge des recettes et dépenses, il est soumis au contrôle du Comité.

Le Professeur de langues assiste à chaque Réunion. Sa charge est de veiller à ce que chaque membre puisse se perfectionner dans la langue française. Il est choisi par le Comité, qui le reconnaît compétent en tout ce qui regarde sa tâche à remplir. Le Professeur aura droit à une rémunération annuelle, dont le chiffre sera fixé par la Réunion plénière et payé ultérieurement.

Le Club se reconstitue tous les ans vers la fin du mois de décembre.

Le Club est dissout, si le nombre de ses membres n'atteint pas le chiffre dix. Il peut se dissoudre de lui-même par vote à la majorité de trois quarts de tous ses membres.

3.3.3 Az *English Conversation Club* első éve

A *Társalgó Kör* első esztendeje igen gazdag volt előadásokban, a heti rendszerességgel megtartott találkozók majdnem mindenikén felolvastak a tagok. Az 1877. évről a későbbiekhez viszonyítva, meglepően gazdag híryanagot találtunk a kolozsvári és az angol unitárius sajtóban, ezért részletesebben ismertetjük a Kör első évének történetét.

A megalakulás és az alapszabályzat februári elfogadása után április 5-én került sor az első előadásra, melyet Kovács János tartott az 1871-ben tett írországi útjáról.³⁸⁸ Az angol klub elnöke 1870-től 1872-ig volt az akkor még Londonban székelő *Manchester Unitarian College* diákja (a College 1889-ben Oxfordba költözött), és előadásában 1871. évi írországi élményeit elevenítette fel. Az alapszabályoknak megfelelően angol felolvasást hallhattak a tagok, de a téma iránti érdeklődésnek köszönhetően, magyar nyelvű változata a kolozsvári *Hölgyfutárban*, a *Magyar Polgár* heti mellékletekében jelent meg.³⁸⁹ A fényképekkel gazdagon illusztrált felolvasás az egykori diáknak 1871. augusztus 23-án a peeli kikötőben (Isle of Man) való behajózásával kezdődött. A Belfastban partra szállt erdélyi peregrinus a város nevezetességeinek szemrevételezése után Írország egyik igen-igen népszerű látványosságához, a Giant's Causeway-hez kalauzolta hallgatóit. Tudomásunk szerint ez az ír természeti csoda első magyar leírása, ezért idézzük a szerzőt:

„Belfasttól – Portrushig, mely az utolsó vasúti állomás a Giant's Causewayhez, a legérdekesebb látvány a gyönyörű Lough Neagh (neagh-i tó), mely legnagyobb a brit szigeteken s Európában csak a Lagoda, Onega és genfi tavak mulják felül. Festői fekvése s a partjain található különös kövületek és kövek miatt nagyon sokan látogatják ezt a belföldi tengert. Szélein szebbnél szebb rózsák s különös virágok, mik a kertekben is csak gondos ápolás mellett nőnek, a legdúsabban tenyésznek. A nép között az a hagyomány van elterjedve, hogy hullámai egy eltemetett város tornyait fedik. Ezt a hagyományt a hírneves írlandi költő Moore Tamás is megörökítette egyik szép költeményében. Portrush várostól, mely tengeri fürdőhely s merész sziklák alatt fekszik, a tengerpart hosszában Dunluce kastélyig mintegy 27 barlang látható, miket a hullámok szakadatlan mozgása alakított. Dunluce kastély, mely egy szikla párkányán függélyesen áll a hullámok felett, egyike a legnagyobb, regényesebb és festőibb kastélyoknak. Innen 2 angol mérföldnyi utazás után eljutottunk kitűzött célunkhoz, a Giant's Causewayhoz. Nagyszerű és fenséges látvány tárul itten a szemlélő elé! Négy angol mérföldnyi területen az örökösén zúgó tenger hullámai felett gyönyörű bazalt oszlopok (mintegy 40000) emelkednek, melyek mind úgy látszanak, mintha ki volnának szépen vágva, simítva, művésziiesen

³⁸⁸ *Magyar Polgár*, 1877. április 10., 81. sz.

³⁸⁹ KOVÁCS János, *Írlandról*, *Hölgyfutár*, 1877. április 12., 114.

alakítva s olyan találóan egymáshoz illesztve, hogy azt képzelnők, miszerint azok a találekony emberi ész remekművei, holott csak a természet változhatatlan törvényének eredménye. A bazalt oszlopok különféle alakjuk szerint, különböző neveken is fordulnak elő, mint po. Giant's amphitheatre (Óriás színpódium), mely bizonyára a legszebb színpódium a világon. Az alakja oly tökéletes félkör, amelyet egy művész sem alakíthatott volna jobban azzá. Továbbá: óriások kapuja, orgonája, ágya; kémény teteje, legyező, íkek stb. nevek jönnek elő. A Giant's Causeway a természetnek oly bámulatos műve, oly nagyszerű látvány, melyet leírni s elbeszélni nem lehet!"

Az április 5-i előadást követően június 2-ig pontosan nyomon követhető a kör tevékenysége.

A következő felolvasások hangzottak el:

Péterfi Dénes április 13-án az angol társadalmi, vallási és politikai életéről,³⁹⁰ Hőgyes Endre (1847–1906), aki 1883-ig volt tagja a klubnak, április 22-én a szellemi munkával foglalkozók betegségeiről,³⁹¹ Felméri Lajos (1840–1894), az Angliát is megjárt egyetemi tanár, május 3-án nevelésünk örökölt bajairól,³⁹² Finály Henrik május 17-én a római pénzügyrendszer kifejlődéséről,³⁹³ Török Aurél május 24-én *A mi valódi elődünk* címmel tartott előadást.³⁹⁴ Ez utóbbi felolvasás több szempontból is jelentős volt. Először is azért, mert ez volt az első alkalom, hogy az *English Conversation Club* egy ízig-vérig angol úriembert, George Browingot (?–1877), látta vendégül, másodszor pedig azért, mert a Bristolban élő Mary Carpenter könyvgyűjteményével megvetette alapját az eljövendő Angol Könyvtárának. Mary Carpenter (1807–1877),³⁹⁵ nevét a szociálisan hátrányos helyzetű gyermekek intézményes oktatása és nevelése terén kifejtett munkássága tette ismertté Európában és Indiában. Az unitárius hölgy a *The Inquirer*-ből³⁹⁶ értesült a kolozsvári *Társalgó Kör* megalakulásáról és könyvtáralapítási szándékáról, és a cél érdekében harminc könyvet ajándékozott. Mary Carpenter meggyőződéssel vallotta, hogy az angol nyelv arra hivatott, hogy a művelt világ

³⁹⁰ *Magyar Polgár*, 1877. április 13., 84. sz.

³⁹¹ Uo., április 22., 92. sz.

³⁹² Uo., május 3., 100. sz.

³⁹³ Uo., május 17., 112. sz.

³⁹⁴ Uo., május 27., 120. sz.

³⁹⁵ J. MANTON, *Mary Carpenter and the Children of the Streets*, London: Heinemann, 1976; Joseph Estlin CARPENTER, *The Life and Work of Mary Carpenter*, London, 1879.; Magyarul: KOVÁCS János, *Carpenter Mária emlékezete*, *KerMagv*, 1877, 357–364. *Carpenter Mária emlékezete*, *Hölgyfutár*, 1877, 4. sz., 31–32, 37–38.

³⁹⁶ *Letter from Hungary*, *The Inquirer*, April 7, 1877, 225. A kiadóhoz küldött levelet Kovács János szignálta.

nyelve legyen, és hogy az unitarizmus elvei és gondolatai gyakorlati tettekkel egyesítve, fennmaradnak.³⁹⁷

A május 24-i előadás második nevezetessége George Browing „fiatal angol tudós és költő”³⁹⁸ volt, akinek magyarországi és erdélyi útjáról, és tragédiába torkolló életéről hosszasan cikkezett a korabeli magyarországi és erdélyi sajtó.³⁹⁹ A Teleki grófok sáromberki parkjában 1877. július 24-én öngyilkossá lett Browing életéről mindmáig nem született összefoglaló monográfia. Ács Tivadar a múlt század negyvenes éveiben írott egyik rövid cikkének zárómondata – „kegyeletteljes és hasznos dolgot művel az a kutató, aki [Browning kéziratait] közkinccsé teszi” – jámbor óhaj maradt,⁴⁰⁰ s a tragikus végű angol fiatalember nyolcfüzetnyi kéziratot naplója,⁴⁰¹ versfordításai,⁴⁰² nem kerültek feldolgozásra, kiadásra.

Erdélyt keresztül-kasul beutazó Browingnak az *Angol Körben* június 3-án tartott felolvasását alapos előkészület, már-már reklám ízű kampány előzte meg. Június végét John Paget (1808–1892) vendégeként az Aranyos mentén töltötte. Gyéresről járta be a vidék nevezetességeit és vette szemügyre a látnivalókat. A tordai hasadék és a sóbánya meglátogatása, a sósfürdőben való megmártózás legalább annyira fontos volt számára, mint Torda városa értelmiségével találkozni. Útját és Torda környéki forgolódását a város frissen alapított politikai, irodalmi és

³⁹⁷ „I believe with you that, English is destined to be the language of the civilized world, and that our thoughts combined with practical acts will live.” Az 1877. július 1-jén Bristolban kelt levél angol eredetijét lásd: EUEGyLt, Kovács János hagyatéka 2. doboz 32/C.

³⁹⁸ *Kelet*, 1877. május 27., 119. sz.

³⁹⁹ *Pesti Napló*, 1877. január 10., 18., 31.; *Fővárosi Lapok*, január 11., 18., 23.; *Zemplén*, január 11.; *Budapesti Napilap*, január 16., 22., 29., 31.; *Ellenőr*, január 18.; *Pester Lloyd*, január 18., 29., április 6.; *Ung*, január 21.; *Vadász és verseny-lap*, január 21.; *Magyarország és a Nagyvilág*, január 28.; *A Hon*, január 30., 31., április 6.; *Nemzeti Hírlap*, február 1.; *Debreceni Ellenőr*, január 18.; *Egyetértés*, április 10.; *Szabolcs megyei Közlöny*, április 19.; *Békési Lapok*, május 6.; *Orosháza*, május 13., 20.; *Alföld*, május 13.; *Szegedi Híradó*, május 29.; *Temesvarer Zeitung*, május 12.; *Magyar Polgár*, május 23., 27., 30., június 2., 5.; július 14., 26., 28.; *Haladás*, június 2., július 28.; *Kelet Népe*, július 14.; *Hölgyfutár*, május 10., június 7. stb. stb.

⁴⁰⁰ Ács Tivadar, *Erdély Browningja*, Láthatár (kisebbségi kultúrszemle), 1943, 5. sz., 109–110.

⁴⁰¹ Az Erdélyi Múzeum Egyesület egykori kéziratárából a Browing anyag a kolozsvári egyetemi könyvtár kéziratárába került. A *Napló* könyvtári jelzete: Mss 2527. I. My Diary. April. Budapest–Hungary 1877., II. My Hungarian Diary. Travels in Alföld. May 1877., III. My Hungarian Diary. May 16/26. 1877., IV. My Hungarian Diary. May 27 – June 11. 1877., V. My Hungarian Diary. June 1877., VI. My Hungarian Diary. Gold District; Abrudsburg. June 20–26. 1877., VII. My Hungarian Diary. June 26 – July 1877., VIII. My Hungarian Diary. July 1877. A napló negyedik és ötödik füzetében vannak unitárius vonatkozások.

⁴⁰² Mss 2531. *Out of Hungarian Flower Gardens*, 1877. January.

művészeti lapja, a *Haladás*⁴⁰³ közölte. De nem csak a tordai, hanem a kolozsvári újságírók is hosszasan írtak Browingról, idézték hazánkról, városunkról írott sorait, s egyebek mellett Kovács Jánoshoz intézett levelének egy részletét is:

„Miután Európának legtöbb országát beutaztam, biztosan mondhatom, hogy az angol nyelv egy országban sincs annyira elterjedve, mint Magyarországon, és itten egy városban sincs oly jól képviselve, mint Kolozsvárt.”⁴⁰⁴

A szép magyar hon iránt érzett vonzalmát 1877 februárjában gróf Forgách Kálmán nagyszalánci birtokán *To Hungaria* címen meg is verselte. A Forgách család emlékkönyvébe írott kedves sorokat Browing halála után közölte a kolozsvári sajtó.

„From a far off friendly shore, / Comes a stranger to thy land, / Brave Hungaria, – and thy sons / The sons of Árpád give their hand / In welcome to the wanderer / From the white cliffs of Albion! / Hail to thee, – holy Magyar soil / Bright with the blessings of the sun! / Land of the grape, – land of the free / Hungaria, a long, long life to thee!”⁴⁰⁵

A korabeli sajtó által költőnek kikiáltott Browingot annak dacára, hogy Petőfi fordításokkal is kacérkodott, túlzás lenne a Múzsák kegyeltjének nevezni.⁴⁰⁶ Fordításait *Out of Hungarian Flower gardens* című füzetébe másolgatta be. Innen idézzük a *Jó költőnek tartanak* – jónak éppen nem mondható fordítását:

„They call me a good poet...

That I may be – I think so too – / But do not thou flatter me / Not thou, my darling. / Before thee I blush / When thou flatters / And why? Compared with thee / I feel my littleness. / In the tiniest thought / That panes thro’ thy brain / In the tiniest feelings / That swells thy breast / In one flesh of thine ege / That flies stealthiles towards me / In one lowe of thine. / That strikes swiftly my soul! / In one smile of thine / There is more poesy my darling / Than in all the five hundred and fifty verses / That I have written up till now.”

Browning az *Angol Klubban* június 3-án vasárnap tartotta meg előadását. A kolozsváriak az *Angol királynőhöz* címzett vendéglőben izlandi utazásáról hallottak jól felépített felolvasást. A magát a Royal Society tagjának kiadó utazó lényegében a Budapesten megtartott felolvasását ismételte meg. A fővárosban január 31-én hasonló reklámfogásokat felhasználva

⁴⁰³ *Haladás*, 1877. június 2., 5 sz. 1. évf.

⁴⁰⁴ *Magyar Polgár*, 1877. június 2. 124. sz.

⁴⁰⁵ Az angol eredetit ÁCS Tivadar cikkéből vettük át. A cikkíró a magyar fordítást is közli de tévesen HEGEDŰS Sándornak tulajdonítja. A *Magyar Polgár* (1877. június 2.) helyesen HEGEDŰS Istvánt (1848–1925) nevezi meg fordítónak.

⁴⁰⁶ „Kirkconnel fellépéséig (1927) többen akadtak olyanok, kik a magyar költészet angol nyelven történő megismertetését tűzték ki feladatukul, több-kevesebb sikerrel. Ezek közül meg kell említeni, a már említetteken kívül, Browing György nevét, aki Petőfinek néhány versét fordította le 1877-ben; hogy ezek a fordítások nyomtatásban megjelentek-e, nem tudjuk. A fordító fiatalon, tragikus körülmények között hunyt el Erdélyben s néhány kéziratát a kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi.” SZENTKIRÁLYI József, *Magyar költemények angol fordításban* Bp., 1943, 6.

tartott előadást. *A Hon* 1877. január 30-án közölte előadása szillabusát: „Bevezető megjegyzések. Izlandi példabeszédek. Megérkezés Izlandba. A gejzírek. A természet szépségei. A nagyszerű napnyugat és északi fény. Izlandi utak. Patakok és hidak. Izlandi lovak. Sport. Stb. Kivándorlás. Izland története. A két Edda. Stb. Amerika felfedezése az izlandiak által a 10. században. Kolumbusz Izlandon.” A kolozsvári felolvasás forgatókönyve már Budapesten megíródott, s az utazónak nem maradt más hátra, mint learatni a babérokat. Felolvasása után az egyetem több jeles tanárával találkozott, a magyar irodalomról, illetve Petőfi angol fordításairól írott naplósorai meglepően jó tájékozottságról tanúskodnak. Meltzl Hugóval (1846–1908) – (a jeles filológus Brassaival együtt *Összehasonlító irodalomtörténelmi lapok*⁴⁰⁷ címen havilapot szerkesztett, Browning meg is említi naplójában) – június 4-én folytatott beszélgetéséről ezeket írta a *Napló IV.* füzetébe:

„Then came the question as to what ones thought in Hungary of the English versions by Sir John Bowring – but it appears they are denounced and Bowring looked upon as the executioner of the great Hungarian lyrical genius. Butler has been more successful in a volume quite recently published of Hungarian poems in English. E. D. Butler⁴⁰⁸ is an official in the British Museum and strange to say speaks Hungarian well although never having visited their land. Mr. Péterfy the secretary of the English Conversation Club in Budapest⁴⁰⁹ aided him in his Hungarian studies.”⁴¹⁰

Butler *Hungarian Poems and Fabels for English readers* (London, 1877) kiadását az erdélyi és az angol unitáriusok is figyelemmel követték – Brassaiék rendszeresen közölték fordításait összehasonlító irodalomtörténeti lapjukban – és Péterfi Dénes, Butler alkalmi magyar nyelvtanára révén, az unitáriusok személyes érdemüknek is tekintették a kötet megjelenését. A Kolozsvárott megjelenő *Kelet* könyvismertetését⁴¹¹ – több mint bizonyos, hogy erdélyi unitárius közvetítéssel – átvette a Londonban megjelenő *The Christian Life* is.

„The work lying before us, *Hungarian Poems etc.*, translated by E.D. Butler, of the British Museum, is also in great measure due to the Unitarian Church, in so far as it had an indirect influence in its being brought into

⁴⁰⁷ Lásd *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*, válogatta, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta GAAL György, Kriterion, 1975.

⁴⁰⁸ BUTLER Edward Dundas (1842–1919) nyelvész, könyvtárnok, műfordító, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-társaság műfordításaiért és a magyar kultúra népszerűsítéséért kültagjának választotta. Vö. CZIGÁNY, *A magyar irodalom...* 185–190.

⁴⁰⁹ PÉTERFI Dénes a kolozsvári *English Conversation Club*nak volt a titkára.

⁴¹⁰ My Hungarian Diary May 27 – June 11, 4. füzet. Mss 2527.

⁴¹¹ *Kelet*, 1877. november 29.

existence that is incontestable. Whether we should it attribute it to this indirect influence or the translator own merit we do not know (...)”⁴¹²

Kolozsvár vezető értelmiségének szimpátiáját és ajánlásait bírva Browing talán abban a hitben folytatta útját, hogy a kolozsvári Egyetemen az új tanévben angol nyelv és irodalomból habilitál.⁴¹³ Gyulafehérvár felé vette az útját, előbb azonban néhány Aranyos és Torockó menti unitárius intermezzo következett. Torockón az alkalomra írt ünnepi beszéddel köszöntötte a püspöki vizitációra érkező Ferencz Józsefet. *Naplójában* (V. füzet), június 16.-i dátum alatt részletesen leírta a püspöki vizitáció fogadtatását, sőt a püspökhöz intézett köszöntő szavait is.

A vasárnapot Torockón töltötte, ahol részt vett az istentiszteleten, és az angol és amerikai unitárius látogatókat megszátyozó részletes leírását adta a helyi népviseletnek (*Napló* V. füzet, június 17):

„For centuries the people of Torockó had been celebrated for their picturesque national dress. Torockó is a Unitarian town – far away from the steam path situated in a beautiful valley where the rocks tower up on the one side towards the sky, jagged and bare – and on the other high mountains covered with forests and woodlands. The soil is fruitful and the people well to do because they are industrious sober and saving – the last mentioned not being a characteristic in general to be attributed to the Hungarians. The greater number of the 1737 inhabitants are Hungarians; those however not Hungarian are Roumanians – but this is a small proportion – as may be gathered from the fact that the Unitarian Church is the only religions edifice in the town. The Religion of the Roumanian is Greek Catholic – ununited – and those who dwell in Torockó have to make a pilgrimage to the neighbouring Roumanian village of Borve [Borév] when they wish to attend divine service.

This morning there were about 500 in the Church – and all in their national dress. The dress of both men and women is peculiar to Torockó and the neighbouring village of Torockószentgyörgy. It is to be found in no other part of Hungary nor indeed of Europe.

The men wear thick flannel pairs of trousers white and tight fitting with a red narrow stripe down the sides and lips Hessian boots with blue silken tinsels in the front. Their shirt is of warm white linen with huge loose sleeves, and over this a waistcoat of wait tanned leather embroidered with yellow and red and braided with a multicoloured braid in different patterns – and the collar to this waistcoat is of fox fur – such a waistcoat coats between 30–40 florins – about tree guineas. Over this is worn a thick black woollen cloth mantel also embroidered in red and yellow braid – the lads however being contend with a jacket and tight fitting sleeves of coarse light blue serge – A large round post felt hat crowns the edifice.

With the women – their high festival dress is white – the sleeves and wrists being embrodied in red – over this comes a white red braid and a collar of fox four like the men – their heads are tightly bound round with a white fine linen handkerchief – and they wear red Hessian boots turning stripes up at the [...]. The marriageable maidens wears as headdress a crown of gold made of papier mâché – tied behind with a red lace – and some twenty or thirty vane coloured bands falling down from the crown behind.

Some of them had green aprons of silk, others of purple and dark blue. Must of the women held in their hand a little nosegay of roses and on entering the church they raised a handkerchief to cover their mouth while they read a little prayer.”

⁴¹² *Hungarian Poems etc.*, The Christian Life, December 29, 1877, 628.

⁴¹³ *Magyar Polgár*, 1877. július 28., 171. sz.

Ezután összehasonlítja a svéd gyülekezeti életet a torockóiival. A „fránya” torockóiak nem énekelnek a templomban.

„But the congregation did not appear to have any hymn books – nor did they join in the hymns. In Dalecarlia in Sweden it is so beautiful the church music because the whole congregation lift up their praises to God with one angelic voice. These facts at Torockó and also the absence of an altar has not a good effect.”

A korabeli angol és amerikai unitárius utazóknak a románság iránti előítéletei meglehetősen erősek voltak. Browning az etnográfus szemével nézte Erdély lakóit, s tolla alól a románság munkaerkölcsét bíráló megjegyzések mellett a népviseletet és szokásokat dicsérő őszinte mondatok kerültek ki.

„The Wallachians are not a people belonging to the Western civilisation. In their gardens are only weeds and crab apples. They desperately dislike work. The Wallach only grows onions and there he does not even produce from year to year from his own seed – but each year buys fresh seed on the market place of Kolozsvár. But on their fields they plough and sow kukurutz or Turkish corn – török busza – in Transylvania but in Hungary, tengeri, over sea. Kukurutca is a Slav word – but is more used than any other and a term understood in every part of Hungary. (...) The Wallachian costumes are very beautiful, and the type of feature especially of the men remarkably fine. Their hair falls down in its natural state seldom making the acquaintance of the barber and their deeper tanned skin and dark flashing eyes remind much of the Roman peasant in the Mediterranean.”

Június 21-én, vasárnap, naplója tanúsága szerint a verespataki román mise után meglátogatta a vidék nevezetességét, a Csetatyet. Ennek leírása után, a római aranybányászat technológiájáról, rómaiak és dákok összecsapásairól írt, majd I. Ferenc császárnak Erdélyről írott négy sorosa kapcsán jellemzi a vidéket és lakóit. A császár együgyű versikéje a büszke magyar, a lusta román, a részeges német és a szorgalmas szász emlékét örökítette meg. Browning megjegyzi, hogy van ugyan némi igazság a császári költészetben, de a románság lustának minősítése már nem helytálló (*Napló*, VI. füzet).

„A proud Hungarian / A lazy Wallachian / A drunken German / An industrious Saxon and this is to some extent true in the present days – only that Wallachian should not be characterized as lazy. The Wallachians nearly fifty years ago when Emperor Francis gave out his critical opinion were all liegemen or thralls, but since 1848–1849 they made great progress and some of the most intelligent and best informed men it has been my good fortune to meet in Transylvania belong to the Roumanian nationalities – the word Wallach being no longer allowed within their own circles. They complain currently against the oppression of the Hungarian government and apparently with some reason. It is their most sincere wish to found schools for the education of the Roumanian youth but monies collected in Roumania for the reestablishment of a gymnasium or higher school in Brassó (Kronstadt) were not allowed to come into the country. This happened during the present year but the Hungarian government will not be able to hold this nation back – because its desire for having an education is sincere and they are remarkably capable of instruction when once they put their energies into play as is in fact when Roumanians and Hungarians find themselves together in the school. The

Roumanians are generally the first and the last in the mixed nationality classes in Hermanstadt, and as a nation are moderate in their political desires as in their daily wants. They can live on extremely little and were the political constellation otherwise would be the most intelligent in the Monarchy. Up to the present however they are looked upon by the Hungarians about the same light that the British have hitherto been in the habit of regarding the people of India ...”

A magyar, román és német sajtó⁴¹⁴ figyelemmel követte Browing Gyulafehérvár és Szeben környéki hosszabb-rövidebb utazásait, kalandjai (az oroszok kémnek gondolták, és vöröstoronyi kószálása során elfogták) jó újságírói témának bizonyultak. Erdély románságáról, bár kezdetben elmarasztaló volt a véleménye, a legnagyobb elismeréssel írt, és józan kritikával mutatott rá a magyar kormány kisebbségpolitikájára, már-már profetikus jóslatokba bocsátkozott a Monarchia sorsát illetően.

Július 3-án Teutsch püspökkel folytatott beszélgetése után a következőket írta naplójába (*Napló*, VII. füzet):

„Spent an hour with Dr. Teutsch the Bishop or superintendent of Transylvania for the Lutheran Confession – a through going literary man – well posted in all data concerning the Saxons as indeed might be expected his book entitled *Die Geschichte des Siebenbürgern Sachen für das Sächseschen Volk* being at present the standard authority. The Hungarians perhaps would not say so but then the Hungarians and the Saxons are not the best friends in the world. The former have now the reins of government in their hands how long they will be able to hold on is a question especially should the Hungarian government not hit upon some more happy mode of administering justice with common sense. When the Saxons wished to pay their officials a proper salary the government stepped in and interfered because they were afraid they would have to do the same instead of continuing the old system of underpaying the officials and shutting the eyes to bribery and corruption. It would be less expensive in the long run were the Hungarian Government to see with clearer eyes than apparently at present their powers the undermining influence on the whole fabric of the state that the present system of winking at wickedness must sooner or later entail. Although’ the Hungarians are extremely hospitable to strangers and even to their own countryman yet they have grave faults – are far too materialistic – each plays for his own good at the palpable expense of the fatherland and this in a country where the patriotism should be real and not feigned – not a string of loose words that make a great deal of noise – a great deal of clatter – but the nation should hold itself together for all emergencies for there is no

⁴¹⁴ Telegrafulu Romanu nr. 51. Anul XXV. Sibiu 30 iunie, 1877. 205.

„A petrecutu mai multu timpu in Alba Iulia, de unde a facutut o escursiune prin muntii Abrudului, comunele Buciumu Câmpeni. Prin totu loculu a cercetatu anume bisericile, scolele tieraniloru nostri, s a interesatu de industria poporului român, si a remasu încântatu atâtu de frumusetia locurilor, câtu si de ospitalitatea, dilidintia si curatienia, ce a aflatu la poporulu românecu.

De câteva zile se afla in Sibiu, de unde a facutu escursiuni pe josu prin comunele Cisnadia, Sadu, Boitia pâna la Turnu-Rosiu; apoi la Resinari si Seliscea. L'a surprinsu cu deosebire bisericile si scólele nóstre române din aceste commune, nu mai putineu industria de casa si inteligenti! a naturala a poporului nostrum, precum si ospitalitatea, cu care l'auprimitu preotii si notarii romani din comunele, cari le-a cercetatu pana acum.” [Hosszabb időt töltött Gyulafehérvárott, innen az abrudi hegyen keresztül átrándult Bucsonyba és Topánfalvára. Meglátogatta a templomokat és a falusi iskolákat, és érdeklődött a román nép életviszonyai felől, álméklodott a hely szépségén, a vendégszereteten s a románság tiszta háztáján, szorgalmán. Néhány napja Szebenben van, ahonnan gyalog járja be Nagydisznód, Cód, Bojca, Procsesd, Resinari és Seliscea községeit. Megcsodálta a háziipart, s dicsérte vendéglátóit, a román falusi pópákat és jegyzőket. Fordítás tőlem K.S.]

Hermanstadter Beitung vereinigt mit dem Siebenbürger Boten 1877, Juli 10. Hermanstadt Dienstag. Nr. 91., 651. Tageblatt 1877, Juli 10. nro.1076. 635.

denying the fact that the position of Hungary with the present European questions on the tapis is not an enviable one nor one that can be maintained in status quo in the event of an European war.

In the afternoon I paid a visit to the Roumanian Archbishop or Metropolit of Transylvania, who appeared an extremely intelligent man. We conversed in German. He received me most kindly and on my expressing a wish to become more closely acquainted with Wallachian or rather Roumanian affairs his excellency rang the bell and ordered the servant to conduct me to his private secretary who had received instructions to show me every possible attention and to give every facility for the carrying out of my wishes.”

Browning júliusban elkövetett végzetes tette után még néhány napig foglalkoztak öngyilkossága okainak elemzésével, aztán alakja feledésbe merült. Az *Összehasonlító irodalomtörténeti lapok* 1877. szeptember 15-i számában rövid német nyelvű nekrológot közöl az elhunyt etnográfusról. Valószínűleg Meltzl lehetett a szerző, a szenzációhajász bulvársajtótól eltérően tárgyilagosan próbált közelíteni a tragikus esethez. Megállapítása szerint a fiatal etnográfust a tifusz félelemkeltő jelei kergették öngyilkosságba. Browingnak köszönhető az irodalomtörténeti lapok címének angol fordítása, 1877. júniusától a nyakatekert *A Bi-weekly Paper for the Comparison of History of Literatures* helyett, a szabatos *A Fortnightly Periodical for Comparative Literature* címen jelent meg.

Az angol kör tagjai legközelebb november 17-én az *Európa* szállodába gyűltek össze, hogy a megünnepeljék a fennállás első évfordulóját.⁴¹⁵ Kovács János elnöki beszámolójában elmondta, hogy a nyolc alapító taggal indult Kör egy év leforgása alatt tizenkét új taggal gyarapodott, létszáma húszra emelkedett. A június 15-én elhunyt Mary Carpenter emlékét és adományát a kör jegyzőkönyvében is megörökítették. Az angol jótevő életrajzát Kovács közölte a *Hölgyfutárban* és a *Keresztény Magvetőben*. A *Conversation Club* egyéves fennállását ünneplő társaság, Szász Róbertet és Szombathelyi Gusztávot leszámítva, a kolozsvári Tudományegyetemen tanított. Finály Henrik, Jenei Viktor, Török Aurél, Concha Győző, Hógyes Endre, Gyergyai Árpád, Szász Béla (1840–1898), költő, műfordító, egyetemi tanár, Koch Antal (1843–1927), 1895-ig volt a kolozsvári egyetem tanára, geológus, és Szabó Károly (1824–1890) történész vettek részt az ünnepségen. Az éves működés mérlegét egy levél kíséretében az angol unitárius lapszerkesztőknek is megküldték. Kovács János elnök

⁴¹⁵ *Magyar Polgár*, 1877. november 17., 265. sz.

megelégedéssel nyugtázta, hogy a kolozsvári napilapok pozitívan értékelték a klub tevékenységét, és azt remélték, hogy nem csak az angol nyelv, de az angol szokások is meghonosodnak Transsylvániában.

Az 1878. év jóval szegényebb volt eseményekben az előzőnél; a Körnek nem volt egyetlen angol látogatója sem, és az esztendő során mindössze két híradás foglalkozott a klub tevékenységével. Januárban megtartották az évi rendes közgyűlést,⁴¹⁶ megválasztották a régi-új tisztkart, a nyári szünet után pedig október 17-re az elnök gyűlésbe hívta a tagokat.⁴¹⁷

3.3.4 Az 1879. évi székelykeresztúri emlékszinat. Alexander Gordon Magyarországon és Erdélyben. Andrew Chalmers a kolozsvári angol klubban

1879-ben a Magyar Unitárius Egyház alapítója, Dávid Ferenc halálának háromszázadik évfordulóját készült méltóképpen megünnepelni, és a jeles eseményre mind az angol, mind az amerikai Unitárius Társulat képviselőit meghívták. Talán a tervbe vett egyházi ünnepekre való tekintettel az elnök már január 9-én megbeszélésre hívta a tagokat.⁴¹⁸ A közgyűlést végül is március 6-án tartották meg, megejtve a szokott választásokat. A tisztkar soraiban nem történt változás, a választmány tagjai kivétel nélkül egyetemi tanárok lettek: Felméri Lajos, Finály Henrik, Concha Győző és Koch Antal. A Kör nem csak az angol nyelv művelését, de az angol szokások, a „munkakedv és előrehaladás” erdélyi meghonosítását tűzte ki célul.⁴¹⁹ A tavaszi klubélet valószínűleg a normális kerékvágásban haladt, a tagok hetente találkoztak, társalogtak. A kolozsvári sajtóban július 9-én jelent meg az első, a Klubot is érdeklő, de elsősorban az unitáriusok készülő ünnepségére utaló írás.⁴²⁰ A londoni tudósító szerint az

⁴¹⁶ *Magyar Polgár*, 1878. január 27., 23. sz.

⁴¹⁷ *Uo.*, 1878. október 17., 239. sz.

⁴¹⁸ *Uo.*, 1879. január 9., 6. sz.

⁴¹⁹ *Uo.*, 1879. március 8., 56. sz.

⁴²⁰ *Angolok az erdélyi részeken*, *Magyar Polgár*, 1879. július 9., 155. sz.

*Angol Unitárius Társulat*ot az erdélyiek zsinatán Alexander Gordon⁴²¹ (1841–1931) belfasti lelkész fogja képviselni. A jól értesült londoni tudósító szerint Gordon, John Fretwelltől ívenként kapja Jakab Elek *Dávid Ferenc emléke* című – az emlékzsinaton bemutatandó – monográfiáját, és ennek angol fordításán dolgozik. Jakab Elek monográfiája angolul nem jelent meg, igaz ugyan, hogy kiadását többször is tervbe vették.⁴²² Gordon behatóan tanulmányozta a magyar unitáriusok történetét, és a jelek szerint magyarul is valamennyire megtanult. 1879-ben, Ferencz József püspöknek következő magyar nyelvű levelet küldte:

„Tisztelendő Uram! Engedje meg Ön, hogy szíves hálámat adjak önnek a barátságos leveljéért. Szándékom van ha Isten úgy akarja Kolozsvárott megérkezni nyolcadhó tizenegyedik vagy tizenötödik napjakor. Én ismét önnek Pestről jelentkezni fogok. Bocsásson meg, hogy úgy rosszul a magyarságot írjam. Szeretnék egy hosszabb levelet írni, de nem tehetek róla: hanem remélem, hogy hozzátok megyek, és szemtől szembe szólok, hogy a mi örömünk teljes legyen.”⁴²³ Legalázatosabb szolgálja, Gordon Sándor.”⁴²⁴

A belfasti ír unitárius lelkész magyar nyelvismerete mellett egy másik adat is tanúskodik. Az ünnepi zsinatról írt beszámolójában⁴²⁵ Torockó kapcsán, Jókai *Egy az Isten* című regényére hivatkozva, elmondta, hogy hosszú utazása során a regény kedves bája feledtette fáradalmait.⁴²⁶ Ha Fretwell csakugyan elkészült a regény fordításával, akkor ezt olvashatta Gordon Erdélybe vezető útján, elképzelhető azonban az is, hogy magyarul olvasta Jókait. Hogy magyarul legalább olvasni megtanult, tanúsítja az is, hogy az *Inquirer*ben és a *Christian Life*ben rendszeresen szemlélte a *Keresztény Magvetőt*.

⁴²¹ Alexander GORDON (1841–1931) unitárius lelkész, történész és bibliográfus, 1889-től 1911-ig volt a manchesteri Unitarian Home Missionary College principálisa. Lásd: Herbert McLACHLAN, *Alexander Gordon (9 June 1841 – 21 February 1931) a Biography with a Bibliography*, Manchester University Press, 1932.

⁴²² A fordítás gondolatát még a századfordulón is latolgatták az erdélyi unitáriusok. Boros György az Amerikai Unitárius Társulat 75. évfordulóján tett amerikai látogatása során mindent megpróbált, hogy „e nagy teológus és hatalmas reformátor élete és működése ismertté tétessék a külföld előtt is”, de Jakab művének angol fordítására nem került sor. Vö. BOROS György, *Az amerikai Unitárius Társulat 75. évi jubileuma*, Kolozsvár, 1900. 4.

⁴²³ A 2Jn 1,12 parafrázisa. „Sok írnivalóm van számotokra, de nem akartam papíron és tintával írni; remélem azonban, hogy eljutok hozzátok, és személyesen beszélhetünk, hogy örömünk teljes legyen.”

⁴²⁴ *Emlékkönyv*, vol. II., 86.

⁴²⁵ Alexander GORDON, *Report of an Official Visit to Transylvania*, London, 1879. A 42. lapra terjedő nyolcadrét füzet tartalmát ismertette a *KerMagv*, 1880., 68–70.

⁴²⁶ „... I knew it from the powerful romance of Maurice Jókai, *Egy az Isten* (God is One), the reading of which had beguiled the long hours of my railway and steam-boat travel... This is the church whose bell, according to Jókai, has no Calvinism, about it, but rings out ever, with brave single strokes, the Unitarian creed, „One! One! One! One!” *Report of an Official Visit to Transylvania*, 14.

Az emlékszinatról *A The Christian Life* szerkesztőjéhez küldött levelei alapján készült el a későbbi,⁴²⁷ 1879-ben kis füzet formájában nyomtatásban is megjelent, a BFUA tanácsának benyújtott hivatalos jelentése. Gordon 1879-es kelet-közép-európai útja után is ápolta kapcsolatait magyar barátaival.⁴²⁸ 1929 decemberében az erdélyi unitáriusok Dávid Ferenc halálának 350. évfordulójára emlékeztek, és Boros György püspök az ünnepségekre meghívta az agg professzort is. Gordon, előrehaladott korára hivatkozva, udvariasan visszautasította a meghívást. A gondviselés kísértése lenne – írta – nyolcvannyolc évesen, télvíz idején a kontinensen utazni.⁴²⁹ Dávid Ferenc iránti háláját az emlékszinaton felolvasott levelével rótta le.⁴³⁰

Az unitáriusok 1879. évi zsinatára egy másik angol vendég is érkezett, Andrew Chalmers személyében.⁴³¹ Az angol látogatók mellett az amerikai John Henry Heywood louisvillei lelkész látogatására is számítottak, ő azonban nem tudott részt venni a zsinaton. Chalmers 1879. szeptember 6-án előadást tartott a *Társalgó Körben* Beaconsfield és Gladstone politikájáról és a „keleti kérdéshez” való viszonyukról.⁴³² Mint meggyőződéses Gladstone-

⁴²⁷ *The Hungarian Celebration*, September 6, 1879, 431–432. *The Celebrations in Hungary* September 13, 1879, 444. *Hungary*, September 20, 1879, 456. *A Journey's end*, October 4, 1879, 479–480. A *The Christian Life*ben közölt beszámolóiból *The Transylvanian Trecentenary* címen közölt részletet a bostoni *The Unitarian Review and Religious Magazine*, October 1879, 427–431.

⁴²⁸ A *The Christian Life*ben többször cikkezett erdélyi unitárius témakörben. Fontosabbak: *A Glance Back*, March 12, 1921, 84. cikkében március 14 kapcsán János Zsigmond fejedelemnek ezen a napon bekövetkezett haláláról, s enne következményeiről értekezett.

⁴²⁹ H. McLAHLAN, *Alexander Gordon...*, 122.

⁴³⁰ *A Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának a Dávid Ferenc halála 350-ik évfordulója emlékünnepeivel kapcsolatosan Kolozsvárt, 1929. november 10., 11. és 12. napjain tartott évi rendes üléseiről szerkesztett Jegyzőkönyv*, szerk. Varga Béla, Kolozsvár, 1930, 14–15.

⁴³¹ Andrew CHALMERS (1840–1912) Cambridge-i majd Wakefield-i lelkész. Magyarországi és erdélyi élményeit megírta, és kiadta *Transylvanian Recollections: Sketches of Hungarian Travel and History* címe. Magyar ismertetőt közölt róla Kovács János, *Chalmers Erdélyről*, *KerMagv*, 1881, 41–46. A keresztúri zsinatról írott beszámolóját a Manchesterben kiadott *The Unitarian Herald* (továbbiakban *Herald...*) folytatásokban közölte. A *The Unitarian Herald* hetilapot 1861-ben Manchesterben alapították John Relly Beard, William Gaskell, Brooke Herford és John Wright lelkészek. A lap 1889-ben beolvadt a *Christian Life*be. Lásd: *Hungary: The Francis David Trecentenary*, *Herald...* September 12, 1879, 293. *Transylvanian Recollections*, *Herald*, October 8, 317. October 10, 326. October 17, 333. October 31, 348–349. November 14, 365. November 21, 373. November 28, 380–381. December 5, 389–390. December 19, 405–406. January 2, 1880, 5. January 9, 13. January 16, 21–22. February 6, 44–45. February 20, 62. March 5, 77–78. March 19, 91. April 16, 122–123p. May 14, 159–160. June 18, 198–199.

⁴³² *The Policy of Gladstone and Beaconsfield in Reference to the Eastern Question*, *Transylvanian Recollections*, 83–96. Az *Angol Körben* tartott előadásról terjedelmes beszámolót közölt a *Kelet*, 1879. szeptember 10., 206. sz.

párti Disralei kormányát (1874–1880) bírálta, és előrevetítette Gladstone liberális kormányának győzelmét (1880–1885). A kormányváltás természetesen külpolitikai irányváltással is jár(t), s Gladstone-éknak a bulgáriai atrocitások mediatizálásával sikerült az angol közvéleményt a törökök ellen hangolni. Az *English Conversation Club* tagjai, mint a Monarchia hűséges polgárai, természetesen törökbarát álláspontot képviseltek, és Chalmers előadása élénk vitát keltett. Magyarországon és Erdélyben nagyon erős volt a török szimpátia (parlamenti felszólalások, diáktüntetések stb.), a Liptay Pál vezette budapesti *English Clubban* már az 1877. október 20-án a Vámbéry Ármin tartotta felolvasáson – *The civilizing efforts of the Turks* – a török sebesültek javára gyűjtöttek.⁴³³ A nézetkülönbségek ellenére a kolozsvári előadás is jól sikerült, és „Chalmers általános éljenzésben (cheers) részesült”. Az előadót Kovács János javaslatára a Klub tiszteletbeli tagjává választották, és azt kívánták, hogy „győzzön Gladstone, mint szabadelvű, csak a mi keleti kalkulusainkat ne zavarja.”⁴³⁴ Gladstone győzelme alaposan összezavarta a Monarchia „keleti kalkulusait”, de igazolta Chalmers politikai tisztánlátását.

Chalmerst és Gordont hazatérésükkor 1879. október 22-én ünnepélyesen fogadta a BFUA tanácsa. Kolozsvári barátaik, Boros György a Manchester College egyik tanárának, Kovács János a *Christian Life* szerkesztőjének küldött leveleikben beszámoltak a zsinatról és megköszönték a kiváló képviselőt.⁴³⁵ Az angol egyházdiplomaták tiszteletére a londoni Cannon Street Hotelben rendeztek nagyszabású fogadást, melyen nem csak unitáriusok, de a Kossuth-emigráció két tagja is részt vett.⁴³⁶ A BFUA elnöke David Martineau üdvözölte az egybegyűlteket, majd felkérte a Társulat titkárát, Henry Iersont (1819–1892), olvassa fel a kolozsvári konzisztórium üdvözlő iratát. Ezt követően az elnök rövid felvezetőt tartott a magyar unitarizmus történetéről, majd a képviselők kaptak szót. Chalmers a magyar

⁴³³ *A Hon*, 1877. szeptember 28., 253. sz.

⁴³⁴ *Kelet*, 1879. szeptember 10., 206. sz.

⁴³⁵ BOROS György, *The Hungarian Tercentenary*, *The Christian Life*, October 4, 1879, 475. KOVÁCS János, *Hungarian Correspondence*, Uo. October 18, 503.

⁴³⁶ *Welcome Meeting in London*, *The Christian Life*, October 25, 1879, 510–511.

unitáriusok szabadságszeretetét és hithűségét emelte ki beszédében, és azt, hogy a kelet-európai hitrokonaik iránti szimpátia Isten akaratával egyező magvetés, mely előbb-utóbb termést hoz.

Gordon beszédét a Rómát megjárta és kereszténnyé lett zsidó történetének analógiájára a következő szavakkal indította:

„I have been to Rome – said a Jew on one occasion – and I come back a Christian, for I am persuaded that Christianity must have something supernatural in it or it could not continue with such a state of life as I have seen at Rome. But I have been to Transylvania, and I come back a Unitarian, because I have seen my religion there at its best, and the hand of God is with it.”⁴³⁷

Beszédében kiemelte az erdélyiek angol rajongását, és azt a vallásos toleranciát, melyet a keresztény testvérfelekezetek részéről megtapasztalt. Az unitáriusok szegények – mondta –, de lélekben és erkölcsben gazdagok, sokkal többet törődnek a neveléssel és oktatással, mint a föld túráásával. Kiváló falusi iskolákat tartanak fenn, annak ellenére, hogy mezőgazdasági eszközeik nagyon kezdetlegesek. Gazdagságuk az elmékben gondosan elültetett tanokban áll, és magyarországi hitrokonaik nem egy „izmusnak”, hanem egy Egyháznak a tagjai. Ezt követően Gordon az egyház felépítését és az iskolák állapotát ismertette, majd a budapesti misszió fontosságára hívta fel a figyelmet. A BFUA tanácsa határozati javaslatban köszönte meg küldöttei munkáját, és vállalta továbbra is a kelet-európai hitrokonokkal a kapcsolatok ápolását. A fogadáson Steinthal is felszólalt, felidézvén 1859. évi erdélyi élményeit. Gordon beszámolóját már 1879-ben kiadta, Chalmers folytatásban megjelent beszámolóját csak 1880-ban tudta füzet alakjában kinyomtatni. Úti beszámolóik nem sokban különböztek az elődeik – Tagart, Steinthal, Tayler – által írt hasonló beszámolóktól. Chalmers kis könyvének megjelenése után egy négy cikkből álló sorozatban, *A Unitarian Church for Budapest* címen, továbbfűzte élményeit és a magyar nemzet történetéről adott áttekintőt. A címből ítélve az olvasó arra gondolhatott, hogy a fővárosi templomépítés mellett érvelt a szerző. Ez meg is történt ugyan a befejező közleményben, de megelőzőleg hosszasan írt a magyarok eredetéről,

⁴³⁷ Uo.

Pannóniába jöveteléről, a hun-székely eredetről és az unitarizmus kialakulásáról.⁴³⁸ Utolsó közleményében tér rá, a budapesti templomépítés fontosságára. A cél, írta, nem pusztán egy épület felhúzása, ahol alkalmoszerű istentiszteletet tartanak, hanem az unitárius misszió központjának megteremtése. E központ köré csoportosulhatnak mindazok, akik a modern szellem képviselői, és akik hitüket az evangélium egyszerűségében keresik. A fővárosi központ kiépítése Chalmers szerint lassan oda fog vezetni, hogy Kolozsvár unitárius intézményei is a Pestre költöznek. Kolozsvár túl kicsi ahhoz, hogy befolyásolni tudná a közvéleményt és a nemzetet, Budapest azonban bír ezen előnyökkel.

„Pesth (...) has the strong current of a fresh and vigorous life flowing through its spacious streets and squares. With its 330000 inhabitants, its vast educational and literary institutions, its increasing commerce, its splendid public buildings and hotels, and its magnificent position on both banks of the Danube, it is rapidly becoming what Venice and Vienna formerly were, the meeting place between East and West, between Oriental and European civilization. Like Edinburgh, it affords a remarkable contrast of venerable antiquity and mediaeval picturesqueness on the one hand with modern elegance and energetic enterprise on the other. Few can enjoy the unsurpassed prospect from the citadel of Buda, with the Danube like a broad band of silver dividing the fortress-palace and quaint streets of the ancient capital from the stately terraces and broad esplanades of Pesth, without inwardly indulging in the prophesy that here one of the great cities of the future has been founded.”⁴³⁹

Chalmersnak a fővárosi unitárius templom anyagi támogatását sürgető kampánya annak a Kolozsvárról és Budapestről irányított lobbinak volt szerves része, mely Nagy-Britannia és Írország unitáriusainak anyagi támogatásával kívánta a pesti papságot fenntartani, és a templomot felépíteni. A budapesti unitáriusok 1880. január 8-i keltezéssel céljuk megvalósítása érdekében egy Kovács János szerkesztette angol nyomtatványt köröztettek. Ebben utaltak az angol látogatók beszámolóira, az unitarizmus erdélyi történelmi gyökereire, valamint a 16. századi Duna–Tisza közti unitárius misszióra, Egri Lukács, Karádi Pál, Válaszúti György szerepére. Az unitarizmus Királyhágón-túli kontinuitása az ellenreformáció mesterkedései miatt elakadt, az 1848. évi országgyűlési végzés és a kiegyezés utáni erdélyi unitárius migráció azonban lehetővé a fővárosban is egy magyar unitárius egyházközség megszervezését. A fővárosi jelenlét előnyeinek felsorolása után az állandó papság fenntartása és a templomépítés érdekében anyagi segítséget kértek hittestvéreiktől. Chalmers cikksorozata

⁴³⁸ *Herald*, August 1880, 255., 263., 277.

⁴³⁹ Uo., 287.

lényegében ehhez az akcióhoz kapcsolódott, nem is egészen eredménytelenül, hiszen 1881–1890 között az angol és amerikai unitáriusok 100–100 font sterlinggel járultak hozzá a fővárosi állandó lelkeszi állás fenntartásához.

Chalmers 1880 után is élénk kapcsolatot tartott erdélyi barátaival. Kovács Jánoshoz küldött levelei mellett a *Magyar Polgár*ban közölt írásai is bizonyítják a magyar unitáriusok és a nemzet iránti rokonszenvét.

„Nagy szükség van arra, hogy jelenleg Anglia és Magyarország jobban megértse egymást. Mivel a két nemzet nagy tévedésben van a kelti kérdést vagyis inkább az arra vonatkozó nézeteket illetően. Mi angol szabadelvűek nem szeretjük Oroszországot és elhatározott szándékunk oda hatni, hogy a Dunától északra maradjon és a Prut folyótól eltávolíttassék. De mi úgy véljük másfelől, hogy eljött már az idő, hogy a Duna-melléki nemzetek is a civilizáció útjára lépjenek és azt óhajtjuk, hogy Magyarország is nagylelkűséget és szívességet mutasson irántuk. És ez lesz a legjobb mód a muszka befolyás és terjeszkedés meggátolására. De ha önök féltékenyek (irigylők) az ők szabadságukra: akkor arra kényszerítik őket, hogy az északi despotizmushoz folyamodjanak védelemért. (But if you grudge them their freedom you will compel them to turn to the despotism of the north for protection.) Nagyon el lévén jelenleg foglalva, nem írhatok e tárgyról bővebben. De legyen meggyőződve, hogy Magyarország nagyon kedves nekem s ha körülményeim engednék, szeretnék egy pár évet Budapesten tölteni s írni mind az angol és a magyar lapok számára, hogy ezáltal sok téves nézetet eloszlassak és barátságosabb érzelmet hozzak létre a két nemzet között. De itten is ügyüket szolgálni fogom, s ama tapasztalatokat s tanulmányokat, melyeket a múlt évben szerencsés valék önöknél szerezni: az önök előnyére a legjobb szándékkal érvényesíteni fogom.”⁴⁴⁰

3.3.5 Angolok és amerikai látogatók a kolozsvári English Conversation Clubban 1881–1896.

3.3.5.1 Joseph Henry Allen és a legősibb unitárius közösség

Az *English Conversation Club* 1880. január 15-én tartotta évi első közgyűlését; Kovács az elnöki megnyitóban az angol nyelv művelésének sokoldalú előnyeiről beszélt.⁴⁴¹ A körnek huszonhat tagja volt, a tagsági díjat 1880-ra a rendes tagok részére három forintban állapították meg. A Budapestre távozott Koch Antal helyére a választmányi tagnak Brassai Sámuel volt választották meg. Angol látogatója 1880-ban nem volt a körnek, és legközelebb szeptember 30-ra hívta gyűlésbe a tagokat az elnök.⁴⁴² A klub fennállásának első éveire viszonyítva nagyon megcsappant a felolvasások száma. Ezt pótolta némiképp az Angliában

⁴⁴⁰ *Magyar Polgár*, 1880. április 20., 91. sz.

⁴⁴¹ Uo., 1880. január 17., 13. sz.

⁴⁴² Uo., 1880. szeptember 30., 226. sz.

tanuló unitárius papjelölt, Varga Dénes (1851–1938), a *Magyar Polgár*ban rendszeresen közölt *Londoni leveleivel*.⁴⁴³ Varga a nyári szünidőben tett utazásait és élményeit ismertette a kolozsvári olvasókkal. A fontosabb angol fürdőhelyeket és az itt látott fürdőzési szokásokat írta le. Wakefieldi látogatása során, Oliver Goldschmit *The wikar of Wakefieldjére* utalva, a kolozsváriak által ismert unitárius pap, Andrew Chalmers, wakefieldi működését és magyar ügybuzgóságát ismertette. A *Fortnightly Review* 1880. áprilisi számában, John Arthur Evans *Az ausztriai ellenforradalom a Balkánon* (The Austrian Counter Revolution in the Balkans) címen hosszabb cikket írt, és a Monarchia felbomlását jósolta. Chalmers és Varga igencsak kifogásolta a szerzőnek a magyar nemzetről írott jellemzését. Hogy jellemezi a nemzetet anélkül – kérdi cikkében Varga, – hogy annak nyelvéből valamit értene, annak szellemét fel tudná fogni, és anélkül hogy tán valaha országunkban is járt volna? Chalmers, erdélyi beszámolója utolsó közleményében reagált Evans cikkeire. Ebben a mellett érvelt, hogy:

„a magyar nemzet nem ellensége a szláv népek szabadságának, mint azt némelyek el akarják hitetni. A magyar állam hosszú tapasztalatokon okulva választja meg politikai álláspontját; önfenntartáshoz való erejének és képességének elég látható jelét adja. Országgyűlése 986 év előtt gyűlt össze, és így egyike a legrégebbi törvényhozó testületnek Európában.”⁴⁴⁴

Nagyon szép nyilatkozat ez Chalmerstől – írta Varga –, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy ő meggyőződéses liberális párti, Gladstone-ékkal pedig a magyar nemzet nem tud egyetérteni. A nyári szabadságát mulató unitárius diák, olvasóit Wakefieldből Yorkba, majd New Castelbe kalauzolta. Ezután Edinburgh, Glasgow, Liverpool, és Birmingham bemutatása következett. Az angol ipari központok után Standfordba, a múzsák helyére, majd Oxfordba, és végül Windsorba látogatott.

1881-ben nem történt rendkívüli esemény az *Angol Társalgó Körben*. Az elnök fontos egyházdiplomáciai küldetésben a Magyar Unitárius Egyházat képviselte a BFUA évi

⁴⁴³ VARGA Dénes, *Londoni levél, 1880. szeptember*, Magyar Polgár, 1880. szeptember 22–25., 219–222. sz. Vö. Andrew CHALMERS, *Transylvanian Recollections. Hungarian Patriotism XVIII.*, Herald, May 14, 1880, 159–160.

⁴⁴⁴ Magyar Polgár, 1880. szeptember 23., 220. sz.

közgyűlésén.⁴⁴⁵ Útja egyházpolitikai szempontból roppant fontos és sikeres volt, nemcsak azért, mert a francia és olasz szabadelvű protestánsok vezetőivel, Coquerel Athanaseval (1820–1875)⁴⁴⁶ és Bracciforti Ferdinándó⁴⁴⁷ milánói tanárral találkozott, hanem azért is, hogy Kossuth Lajost is meglátogatta torinói otthonában. Kossuth 1884-ben levelet írt Kovács Jánosnak, és ebben az unitarizmusról is részletesen kifejtette véleményét. A magyar unitáriusok a felekezet hírnevének öregbítésére a levelet a legszélesebb körben mediatizálták, és ezzel is erősítették magyarországi pozíciójukat. Kovács János 1881. évi egyházdipomáciai útja során Londonban találkozott Joseph Henry Allennel (1820–1898), a Harvard Divinity School egyháztörténészével. Kovács meghívására Allen Magyarországra és Erdélybe követte újdonsült barátját, és útjáról a *Christian Register*, és a *The Unitarian Review* hasábjain számolt be. Tárgyilagos, meleghangú beszámolója 1881 késő őszén különlenyomatban is megjelent, magyar kivonatát közölte Kovács János a *Keresztény Magvető*ben.⁴⁴⁸ Allen kolozsvári jelenléte új szint és életet vitt a magyar–amerikai kapcsolatokba. Ismeretes, hogy az 1870-es években az amerikai–magyar unitárius kapcsolatok egyik legelkötelezettebb támogatója az angoltól amerikaivá lett John Fretwell volt. Ő azonban a magyar gazdaság felemelését célzó sorozatos üzleti kudarcai (borexport, húsfeldolgozás) után visszalépett a tevőleges támogatástól, helyét Allen vette át. A magyar unitáriusok már egy évtizeddel korábban fontolgatták egy missziós csoport Észak-Amerikába küldését, de a terv különféle

⁴⁴⁵ *Hivatalos Jelentése Kovács János igazgató tanárnak, melyet mint a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat” ez évi közgyűlésére küldött képviselő az unitáriusok E. K. Tanácsához folyó évi július 31-én beadott, KerMagv, 1881, 243–247.*

⁴⁴⁶ Athanase-Josué COQUEREL (1820–1875) Laurent Charles fia, francia protestáns teológus, a vallásszabadság és liberalizmus elkötelezett híve. Nevéhez fűződik az első francia nyelvű teológiai folyóirat – *Nouvelle Revue de Theologie* – megalapítása. A francia *Protestáns Történelmi Társaság* is neki köszönhette létét. Liberális nézeteiért és Rénan Jézus életéről 1864-ben írott cikkéért a protestáns ortodoxia kiközösítette. Az 1873-ban a bécsi kiállításról Kolozsvárra is eljött, Kriza Jánossal is találkozott. A KerMagv unitárius érzelmeiért és liberális beállítottságáért rendszeresen tudósított az angol és amerikai unitáriusokkal fenntartott kapcsolatáról. Vö. KerMagv, 1861, 237.; 1867, 280.; 1871, 234.; 1872, 77.; 1873, 201.;

⁴⁴⁷ Ferdinando BRACCIFORTI (?) szótárszerkesztő, liberális gondolkodó, a milánói unitárius csoport vezetője.

⁴⁴⁸ Rev. Joseph Henry ALLEN, *A Visit to Transylvania and the Consistory at Kolozsvár*, Boston: George H. Ellis, Franklin street 1881. Allen Henrik tanár látogatása Erdélyben, KerMagv, 1882, 42–48.

okok miatt meghíúsult.⁴⁴⁹ 1881-ben az amerikai Unitárius Társulat meghívására, de Joseph Allen biztatására és tanácsára is hallgatva⁴⁵⁰ az egyház Kovács János amerikai egyházdiplomáciai küldetését határozta el. Allen hazatérése után több nyilvános gyűlésen is méltatta a magyar unitárius egyház közép-kelet-európai jelentőségét. 1881. október 5-én Princetonban, a *Ministers' Institute*-ban hosszú felolvasást tartott a legősibb unitárius közösségről.⁴⁵¹ Hallgatóságával ismertette a magyarok történelmet, beszélt a székelyek hun eredetéről, a szabadságharcban tanúsított rettenthetetlen bátorságukról, majd az unitarizmus kialakulását vázolta a kezdetektől 1881-ig.

Az amerikai tanár felolvasásával egy időben Kolozsvárott is élet költözött az *Angol Társalgó Körbe*, és féléves szünet után 1881 őszén elkezdődtek a felolvasások. A sort ezúttal is az elnök nyitotta meg, 1881. december 1-jén *A Lecture on London and the Customs of London people*⁴⁵² című felolvasásával.⁴⁵³ Az előadó elsősorban okítani és szórakoztatni akarta hallgatóit, ezért dióhéjban ismertette a főváros fejlődéstörténetét, néhány friss statisztikai

⁴⁴⁹ 1868-ban Charles DALL kalkuttai misszionárius Amerikába való hazatértében Kolozsvárra látogatott, s a magyar–amerikai kapcsolatok Bölöni Farkas Sándor által lángra lobbantott, de rövidesen kialudt tüzet újból felszította. Dall, Kovács Jánossal folytatott levelezéséből az derül ki, hogy az erdélyi unitáriusok komolyan fontolgatták az amerikai pénzügyítő körút megszervezését, s tengerentúli testvéreiktől komoly anyagi segítséget reméltek. Az 1873-ra tervezett körút végül is a bostoni tűzvész áldozata lett, 1872. novemberében ugyanis óriási tűzvész pusztított Bostonban s az amerikai unitáriusok anyagi erejüket elsősorban a tűzkár enyhítésére kellett fordítsák. Vö. Dall – Kovács Jánosnak 1873. március 26. Calcutta. Kovács hagyaték 2 doboz 32/D.

⁴⁵⁰ *Emlékkönyv*, vol. II., 132–133. Joseph Allen – Kovács Jánosnak, 1882. május 28. Cambridge „Nagy örömmel értesültem a napokban az Amerikai Unitárius Társulat titkárától, hogy az Önök konzisztóriumát föl fogja hívni, hogy a folyó évi szeptember hóban Saratogában tartandó nemzeti konferenciára képviselőt küldjön. És minthogy önök gyakori érintkezésben vannak az angol unitárius hit rokonokkal, én bízom, hogy a képviseltetés nem lesz lehetetlen s kivihetetlen; 30–40 font sterlingre menne a szorosan vett költség, melyet az Angliába küldött követnek útiköltségeihez pótolni kellene. A még felmerülendő felesleges kiadásokat, azok az eklézsiák, melyekben az illető küldött prédikálna, örömet fedeznék. Tegyük fel, hogy az útiköltség Angliába s vissza 50 font sterling; onnan Amerikába 40–50 font sterling: összesen 100 font sterling. De nekem úgy tetszik, hogy az összeg általában véve kevés amaz egyetemes előnyhez képest, mely abból származnék; mert kétségkívül egy küldött személyes megjelenésével sikerre emelhetné az én eddigi törekvéseimet; ti. személyesen s élő szóval hozni s állítani a mi népünk élénk képzeletébe az önök helyzetét, működését s az önök azon igényeit, melyek által rokonszenvünkre számíthatnak. Én a többek között igyekeztem felmutatni politikai helyzetüket, s érdekeltséget kelteni az iránt, hogy Európa délkeleti részén minő fontos missziót teljesítenek a nevelés terén s a szabadelvű vallásos nézetek terjesztésében, s hogy milyen szép jövő áll önök előtt. Az ilyesmit, s különösen vallásos működéseik s mozgalmaik nagyon érdekelnek a mi népünket. Minden információ, melyet (például: Ön) adhatna, s azok a kérdések, amelyekre felhívnák, hogy megfeleljen, olyanok lennének amiket én a legnagyobb fontosságnak tekintek. (...)

Öszinte híve, Joseph Allen.”

⁴⁵¹ *The Oldest Unitarian Community*, *The Unitarian Review*, January 17, 1882, 38–52.

⁴⁵² Kovács János hagyatéka 1 doboz 5. sz.

⁴⁵³ *Ellenzék*, 1881. december 2., 276. sz.

adattal pedig annak dinamikus fejlődését illusztrálta. Előadásának csupán vázlata maradt fenn, így a címszavakból következtethetünk annak tartalmára: *Rikkancsok, A vasárnap Londonban, Utcai prédikátorok, Színház, Vendégfogadók, Családi élet, Angol kényelem.*

Az új 1882. esztendő első közgyűlését január 19-én tartották.⁴⁵⁴ A klub tavaszi és kora nyári tevékenységéről nincs adatunk. A klub elnöke éppen észak-amerikai útjára készült – 1882. augusztus 27-től 1883. március 7-ig –, amikor augusztus 12-én a magyarok régi, kedves ismerőse, Charles Loring Brace (1826–1890), az amerikai Gyermeksegélyző Társaság (Children's Aid Society) alapítója és titkára érkezett a városba.⁴⁵⁵ Az angol klub tagjai az Újvilág nevű vendéglőben találkoztak az Újvilágból immár harmadjára Magyarországra látogató Brace Charlesszal.

Brace-t első 1851-ben tett magyarországi útja során Váradon letartóztatta az osztrák rendőrség, két hónapig börtönben ült. Élményeit *Hungary in 1851; with an Experience of the Austrian Police* címen New Yorkban adta ki 1852-ben.⁴⁵⁶

1872 nyarán másodszor látogatott Magyarországra, útja során unitáriusokkal is találkozott. Nyárádmenti unitárius tapasztalatairól, Farkas György szengericei esperessel folytatott beszélgetéséről, az erdélyi felekezetek békés együttéléséről, a vallásos toleranciáról elmélkedve egyebek mellett ezeket írta amerikai olvasóinak:

„At an age, when Philip Second was burning Protestant heretics, and Elizabeth tormenting Catholics, and the Jews were driven from city to city, and the idea of religious liberty was unknown in the civilized world, the little *Kingdom of the Seven Burgs* under Unitarian influence, preached through its Parliament (at Mediasch), and acted out in its civil life, the doctrine of universal tolerance; and to that doctrine, have its people been faithful ever since.”⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ *Ellenzék*, 1882. január 17., 13. sz.

⁴⁵⁵ Brace 1853-ban alapította a Gyermeksegélyző Társaságot. A szervezet célja az volt, hogy az amerikai metropolisokban hányódó gyermekeket kijuttassa a városból, ahelyett, hogy intézetbe helyezné el őket. Eleinte kisebb, majd nagyobb csoportokat küldtek nyugat felé, és ott farmercsaládok gondjaira bízta őket. Az 1929-ig tartó program során az „árva szerelvények” mintegy 100 ezer gyermeket szállítottak nyugatra. Vö. Stephen O'CONNOR, *Orphan Trains: The Story of Charles Loring Brace and the Children He Saved and Failed*, University Press of Chicago, 2004.

⁴⁵⁶ Magyarul lásd: Charles Loring BRACE, *Magyarország 1851-ben: személyes beszámolóval az osztrák rendőrségről*, ford. és az utószót írták LÉVAI Csaba és VIDA István Kornél, Attraktor, 2005.

⁴⁵⁷ *A drive*, Christian Union, November 13, 1882, 404.

Az unitáriusokról általában azt állapította meg, hogy magas erkölcsi érzékkel bírnak, és hogy tagjaik a legértelmesebbek az Erdélyben élő felekezetek között. „The unitarians are the most intelligent of all the sects or churches.”⁴⁵⁸ Utazásai során írott leveleit sorozatban közölte a New Yorkban kiadott *Christian Union* című hetilap.⁴⁵⁹ A magyar sajtó Brace portréjának és életrajzának közlésével rótt le háláját.⁴⁶⁰ Brace utolsó magyarországi és erdélyi látogatására 1882-ben került sor. Ekkor kereste fel Kolozsvárott Szabó Károlyt, Finály Henriket, Ferencz Józsefet és Felméri Lajost, ekkor beszélt az angol klubban is. A kolozsváriak vendégszeretete után a Kemény család meghívására Marosvécsre utazott, innen pedig Tusnádra, ahol Teleky Domokosnéval találkozott.⁴⁶¹ A sajtóban megjelent közlemények szerint a „magyar nemzet lelkes barátja” a nők jogairól írandó könyvéhez gyűjtött anyagot. Műve 1882-ben jelent meg Londonban, de a magyar hölgyek jogait csak az Appendixben tárgyalja a *Corpus Juris Hungariae* alapján.⁴⁶²

Brace magyarországi látogatása egybeesett Kovács János amerikai küldetésével, ezért Bécsből közösen folytatták útjukat Nürnbergig. Kovács 1882-ben az AUA meghívására a magyar unitáriusok küldötteként vett részt a saratogai konferencián. Észak-amerikai útjáról írott jelentését az *Emlékkönyv* második kötetébe is bemásolta, így pontosan tudjuk követni az eseményeket. (A fővárosi és kolozsvári sajtó több-kevesebb rendszerességgel közölte útjáról küldött beszámolóit.) A jelentést 1972-ben Mikó Imre publikálta a *Keresztény Magvető*-ben, de a cenzor, néhány a kor ideológiájával ellenkező részt kihúzott.

Bölöni Farkas Sándor után Kovács volt az unitárius egyház második amerikai diplomatája, ezért részletesebben foglalkozunk küldetésével. Az AUA főtitkára, Henry A. Thayer a társulat

⁴⁵⁸ *The Religious Character of the Hungarians*, *Christian Union*, November 27, 1882, 444.

⁴⁵⁹ *Hungary Re-visited After Twenty-one Years*. Vienna, September 25, 1872, 265. *Secens in Hungary*. *Incidentales and Talks*, October 2, 284. *Secens in Hungary*, October 9, 304. *The Great Hungarian Puszta*, October 16, 326. *Debreczin*, October 23, 346. *An old Siebenbürger Baron*, November 6, 383. *A drive*, November 13, 404. *The Religious Character of the Hungarians*, November 27, 444. *A Transylvanian Conservative*, December 4, 464. *The Hungarian Social Life*, December 11, 483. *An Oriental Race on European Soil*, January 29, 1873, 82–83.

⁴⁶⁰ *Egy amerikai polgár Magyarországon*, Vasárnapi Újság, 1873. május 25., 126–139.

⁴⁶¹ *Magyar Polgár*, 1882. augusztus 14.; *Ellenzék*, 1882. augusztus 14.

⁴⁶² *Getsa Christi: or a History of Humane Progress Under Christianity*, London: Hodder and Stoughton, 1882, 477–478.

nevében levelet írt Ferencz József püspöknek, és felkérte az egyházvezetőt, küldjön képviselőt a Saratogában szeptember 18–22 között tartandó közgyűlésre. Kovács János Joseph Allentől már előzőleg értesült a meghívásról, és barátja biztatására, de a konzisztórium jóváhagyásával indult amerikai útjára. Küldetését Budapesten kezdte, itt Trefort Ágoston fogadta kihallgatáson, aki nemcsak az egyetemi szabadságot adta meg, hanem ajánlólevelet állíttatott ki számára, és felkérte, hogy útja során az amerikai tanintézeteket tanulmányozza, hazatérte után pedig készítsen jelentést tapasztalatairól. Az egyházi és nemzeti érdekeket egyaránt képviselő diplomata augusztus 29-én Brace kíséretében Bécsből indult útjára, de amerikai ismerőse csak Nürnbergig kísérte, Kovács azonban megállás nélkül folytatta útját, és 42 órai utazás után szeptember 1-jén megérkezett Londonba. Hajójegyet váltott, s szeptember 6-ig, elutazásáig, régi barátja, Chalmers wakefieldi lelkész vendége volt. Liverpoolban a Cunrad Line társaság Allepo nevű hajójára szállt, és 12 és fél napi utazás után megérkezett Bostonba. Beszámolója szerint folyton viharban voltak, tíz napig annyit szenvedett, hogy „egy egész életre elég lenne. Az idő alatt sem írni, sem olvasni nem tudtam.” Egynapos késéssel szeptember 19-én megérkezett Saratogába, és 20-án mintegy 2500–3000 unitáriushoz szólt.

Az egynapos késést ügyes tréfával ütötte el:

„Gyakran mondtam az angol hajóskapitánynak: Uram! Az önök nemzeti himnusza így hangzik: *Rule Britannia, Britannia rules the waves!* No, kedves Uram! Most mutassa meg, hogy Britannia csakugyan tud uralkodni a habokon s elvihet-e engem Bostonba vásárnagra? Megpróbálom – felelé a nyájas kapitány – hanem keddre oda viszem. S amint kedden reggel a kikötőben tőle elbúcsúztam, így szólott hozzám mosolyogva. Látja Uram, hogy Britannia mégis uralkodik a habokon.”⁴⁶³

Beszédét kiváló retorikával építette fel, Új-Anglia és Erdély ugyanazon szélességi fok alatt fekszik és a két ország unitáriusai a „széles” szabadelvűségben hasonlítanak egymásra. A történelmi múlt összekapcsolása is jól sikerült.

„A magyar unitárius egyház – mondta – már akkor élvezte aranykorát, amikor azokat a fákat, melyekből a „May flower” épült, a favágó fejszéje még le sem ejtette volt. (...) Azóta az unitarizmus csillaga, valamint a hatalomé nyugat felé vette útját. S nyugat mostan a lelkesedés és eszmék gazdag kincseit küldi vissza, hogy a régi országokat új életre serkentse.”

⁴⁶³ Emlékkönyv, vol. II., 138.

Ha a keletről nyugat egére vándorolt csillag nem is szűrt szemet a cenzornak, az amerikai demokrácia dicsőítése nem kerülhette ki piros ceruzáját, ezért Kovács beszédének alább közlendő része 1972-ben nem láthatott nyomdafestéket.

„Megvallom, nagyon megilletődve érzem magam, midőn látom, hogy mily nagy és hatalmas nemzet az, melynek országában vagyok, s mily mívelt és válogatott az a közönség, mely előtt állok. Igen! Az Egyesült Államok egy új világ, s népe a földgömb első nemzete, a szabadságot és haladást illetőleg. És én, mint az önök vendége, s mint magyar, örvendek nagy előmenetelük s fényes jövőjük felett.

Ezután megemlítettem Bölöni Farkas Sándor utazását, s Amerikáról írt könyvének hatását; meg Kossuth, s száműzött társainak szívélyes fogadtatását; hogy ez élénken él minden igaz magyar szívében, s ama vendégszeretetért a magyar nemzet örökre hálás lesz. (...) Én egy szabad nemzet fia vagyok, mely nyolc évszázadon keresztül ugyanazon polgári szabadságnak volt öre Európa keleti részében, melyet önök a földteke nyugati oldalán fenntartanak, s mintegy bámulatos példával állanak a vén Európa, s a világ előtt. Az én nemzetem köszönti az önök fiait, kik hatalmasok a tudományban, gazdagok a kereskedelemben, kitűnők az iparban; kik, mint az ős rómaiak arra vannak hivatva, hogy a világ művelődésében vezérszerepet vegyenek. (...) Én biztosítom önöket, hogy mi is, mint önök, a szabadságot jobban szeretjük az országnál, jobban barátainknál, sőt jobban életünkénél. Kossuth azt mondá mikor új Angliában volt: Legyetek hatalmasság a földön. Én is ugyan azt mondom. Hadd legyenek önök a tengerek urai, a világ művelői, s az emberiség dicsősége.”⁴⁶⁴

A beszéden annyira felbuzdultak az amerikaiak – írta Kovács –, hogy könnyen lehetett volna legalább 2500 dollárt gyűjteni az iskola javára. Kolozsvárott azonban azt az utasítást kapta, hogy semmiféle egyéni akciót ne kezdeményezzen, és a gyűjtést is csak az amerikaiak felhívására kezdje el, így a kedvező alkalom kihasználatlan maradt. A saratogai konferencia után kezdődött el az erdélyi iskolaigazgató körútja. Szeptember 23-án régi ismerőséhez és barátjához, az 1873-ban Erdélyt is meglátogató Robert Morrisonhoz ment Peterboroba, ahol vasárnap prédikált. A helyi újság szeptember 28-i számában röviden írtak a magyarországi tanár látogatásáról. Peterboro után Cambridge-be utazott, ahol ugyancsak egy Erdélyt megjárt tanár, Henry Allen vendége volt. Itt is részt vett az istentiszteleten, és a kolozsvári Channing tanári székre megkezdte a gyűjtést.⁴⁶⁵ Boston környékén a legkülönbébb egyházi és világi rendezvényeken vett részt, beszédeiben Magyarország alkotmányát és természetesen az unitárius egyház történetét, felépítését és oktatási intézményeit ismertette. North-Eastonban a

⁴⁶⁴ Uo.

⁴⁶⁵ A Channing tanári széket tulajdonképpen 1874-ben alapították. A budapesti konferencia után Edward E. Hale értesítette Kriza püspököt, hogy két évre biztosítják két tanár fizetését, így született a Channing–Priestley alap. 1883-ra az alap teljesen kimerült és Kovács János feladatává tették a gyűjtést. Kovács meglátogatta a nagyobb gyülekezeteket, előadásokat tartott és tekintélyes összeget gyűjtött. (Priestley neve fokozatosan lemaradt a Channing neve mellől, az amerikai gyűjtés eredményeként egy tanárt fizetését sikerült az alapból fedezni, ezért természetesen Channing alapként emlegettek.) Az alap 1915-ben még negyvenháromezer koronával rendelkezett. A hadiköltvényekbe fektetett összeg a világháborúval együtt elveszett.

politikus és iparmágnás Ames családdal került kapcsolatba, azonban a családról, illetve az amerikai szellemről írott mondatai szintén a cenzúra áldozatának estek.

„North-Easton az emberbaráti szeretetnek egy kiváló helye, s mégpedig Ames család által lett azzá. Az unitárius eklézsia számára építetett egy gyönyörű templomot s paplakot 190 ezer dollárral. (Az egyetlen hely, hol Amerikában az eklézsiának rendes paplakja van.) Építtetett egy középiskolát, nyilvános könyvtárat, felszerelve könyvekkel is, s tanácsházat a község számára. Íme az amerikai szellem. Ott, aki meggazdagodik erkölcsi kötelességének tartja jótékony célokra áldozni. S a közmívelődés előmozdítása iránti érdeklődés az amerikai unitáriusoknak fő jellemvonása, amiről minden városban s községben személyesen győződhettem meg.”

A vasárnapi prédikáció után az Ames családtól 1000 dollár gyűlt a Channing tanszékre, sőt ígéretet kapott egy, a család neve alatt létesítendő tanszék támogatására. Kovács barátai tanácsára nemcsak a Channing, hanem a Richmond alapot is megcélozta, és felkereste a kolozsvári unitárius gimnázium javára 5000 dollárt adományozó Anna Richmond Providence-ben élő gyermekeit. A legidősebb fiú, Walter Richmond, további 5000 dollárt adott az édesanyja nevét viselő kolozsvári tanszék fenntartására. Providence után Newportba, Channing szülővárosába látogatott, majd visszatért Cambridge-be, november 3-án pedig elindult Kanadába. Montreal, Toronto, Buffalo, Detroit, Ann Arbor meglátogatása után Chicagóba érkezett. Rövid madisoni látogatás után november 25-én St. Luisba indult, innen Cincinnati-ba, majd Clevelandbe ment. Útját a meadville-i unitárius papnevelő intézet meglátogatásával folytatta. Az itt tartott előadás után Washingtonba ment, ahol az Elnökkel és a kultuszminiszterrel is találkozott. Baltimore, Philadelphia és New York voltak következő állomásai. Január 1-jén érkezett vissza Cambridge-be, ahonnan aztán átment Bostonba, és a környékbeli egyházközségekben prédikált. Útja során 28 templomban prédikált és nagyon sok összejövetelen tartott hosszabb-rövidebb Magyarországot és az unitarizmust ismertető beszédet. Grindall Reynolds az AUA titkára, 1883. február 7-én a konzisztóriumnak küldött levelében megköszönte Kovács kiváló munkáját. A levél terjedelme megengedi, hogy teljes egészében közöljük:

„A magyar unitárius egyház konzisztóriumának, Kolozsvárt

Kedves barátaim a közös keresztény hitben és munkában!

Kovács tanár távozása arra indít engemet, hogy kifejezzem a mi unitárius testületünk nagy meglepedését az Egyesült Államokban az ő látogatása felett, valamint azt is, hogy mi igen jó dolognak tartottuk magunkra

nézve, hogy önök oly hosszú időre nélkülözhatték öt fontos állomásán. Huszonnyolc különböző templomunkban beszélt ő és mindég nagy sikerrel, még pedig olyan templomainkban, amelyek jobbára nagy városainkban vannak, mint Boston, New-York, Philadelphia, Baltimore, Washington, Cincinnati, Cleveland, Chicago és St. Louis. Ezenkívül sokszor beszélt még kevésbé hivatalos módon és csaknem megszámlálhatatlan alkalommal érintkezett a mi népünkkel társas körökben. Valóban látogatása semmi esetre se volt pihenési idő, sőt inkább nagy értelmi és szellemi tevékenységből állott. Ennek eredménye az, hogy a mi közös unitárius testületünk erdélyi ágának állapotáról, történetéről, jelen kilátásáról, reményeiről és szükségéről oly bő ismeretet nyújtott, aminőt más úton egyáltalában elérnünk nem lehetett volna. Ezáltal egész népünk ugyanazon mély érdekeltséget nyert az önök régi egyháza iránt, amely már jó idővel ezelőtt lobogtatja Kelet-Európában a vallásos szabadság és józan keresztény hit fáklyáját, mint aminővel az iránt, a mi közülünk kevesen már rég viseltetnek. Fáradhatatlan munkássága által 10000 dollárra egészítette ki a Richmond Anna alapítványt, amely összeget a maga idejében átküldjük. E mellett még több ezer jött kezeink közé, egy másféle alapítvány alapjául, melynek rendeltetése lesz a Channing tanári szék megalapítása. Ha testvéri érzelmeink kifejezésére mi vagyunkból valami keveset juttathattunk, bizonyára igaznak találtuk, hogy jobb adni, mint venni. Azon öröm mellett, amelyet nekünk Kovács tanár jelenléte és szavai szereztek, az ő látogatása nagymértékben befolyt arra is, hogy élővé tegye a mi hitünket azon nagy igazságok iránt, amelyeket hirdetünk, és hogy azok iránt még hívebbekké tegyen. Öt és önöket, mindnyájukat a lelkek nagy pásztorának kegyelmébe ajánlva, maradok önöknek az evangélium szeretetében és testvériségében igaz tisztelettel, Grindall Reynolds az amerikai unitárius társulat titkára.”⁴⁶⁶

Kovács János 1883 márciusában tért haza féléves észak-amerikai útjáról, itthon igazi hősnek kijáró ünnepléssel fogadták, nemcsak a fővárosban, de Kolozsvárott is.⁴⁶⁷ Március 8-án este érkezett haza, a kolozsvári indóháznál családja, barátai és tisztelői ünnepélyesen fogadták. Március 9-én az unitárius kollégium ifjúsága fáklyásmenettel tisztelgett világlátott tanára előtt. Kolozsvár értelmisége a Stadler-kertben rendezett társas vacsorát tiszteletére.⁴⁶⁸ A nagyszabású bankettet gróf Eszterházy Kálmán főispán pohárköszöntője nyitotta meg. A főispáni köszöntőre Kovács János válaszolt, és a mintegy háromnegyed óráig tartó beszédben összefoglalta utazása történetét. A vacsorán jelen volt Kolozsvár értelmisége. Életes Károly plébános, Groisz Gusztáv jogász, Grefstein lutheránus lelkész, Szász Béla és Hegedűs István egyetemi tanárok, Weisz József ügyvéd nevét sorolták fel a hírlapírók. Kovács János hazatérése után az angol kör ősszel megkezdte előadásait, majd az újévben, január 25-én megtartották a közgyűlést. Az elnök beszámolóját követően tisztújítás következett, de tekintettel arra, hogy Péterfi Dénes titkári tisztségéről való lemondását a választmány nem fogadta el, a tisztikarban nem történt változás. 1884-ben az English Conversation Clubnak 25

⁴⁶⁶ Emlékkönyv, vol. II., 159.

⁴⁶⁷ Egy hazánkfia amerikai útja. (Kovács tanár fogadtatása Trefort miniszter által), Pesti Hírlap, 1883. március 4., 63 sz.; Egy nagy utazás eredményei. (Kovács tanár jelentése), Pesti Hírlap, 1883. március 6., 64 sz.; Kovács János távozása Budapestről, Magyar Polgár, 1883. március 8., 55. sz.

⁴⁶⁸ Társas vacsora, Magyar Polgár, 1883. március 10., 57. sz.

rendes tagja volt, két angol folyóiratot járattak, a *Contemporary Review*t és a *Nineteenth Century*t.⁴⁶⁹

3.3.5.2 James Thompson Bixby erdélyi körútja⁴⁷⁰

James Thompson Bixby (1843–1921) orientalista, a Meadville teológiai intézet tanára, 1882 őszén Chicagóban találkozott Kovács Jánossal, és megígérte, hogyha Európába látogat, felkeresi a magyarországi és erdélyi unitáriusokat. Európai utazásai során 1884-ben látogatta meg hittestvéreit, és szeptember 25-én Kolozsvárott, az *English Conversation Club*ban tartott előadása általános tetszést aratott.⁴⁷¹ Erdélyi és magyarországi élményeit 52 oldalra terjedő cikksorozatban tette közzé a *The Unitarian Review*ban.⁴⁷² Az *English Conversation Club* megalakulásáról, szerepéről írva elismeréssel szólt tagjai nyelvismeretéről, a klasszikus és modern angol irodalom ismeretéről. A különböző felekezetekhez tartozó mintegy negyven tag többé-kevésbé olvas és beszél angolul – írja – és otthonosan tájékozódik az angol irodalomban.

„I found them well posted in English literature, not only that of the past centuries, but the prominent works in science, politics, and *belles-lettres* of the present day, and able to converse with intelligence and fluency about them.”⁴⁷³

Az angol klubban tartott előadását a kolozsvári napilapokban megjelent tudósítások és élménybeszámolója alapján rekonstruáltuk.⁴⁷⁴

Előadását, Európa egyik legszebb és legérdekesebb fővárosa, Budapest magasztalásával kezdte. Az angol–amerikai látogatók sorában, Browingot leszámítva, Bixby volt az egyetlen,

⁴⁶⁹ *Magyar Polgár*, 1884. január 28., 22. sz.

⁴⁷⁰ Bixby T. Jakab amerikai tanár látogatása, *KerMagv*, 1884, 322–326.

⁴⁷¹ Bixby T. Jakab az angol körben, *Magyar Polgár*, 1884. szeptember 27., 223. sz.

⁴⁷² *A Visit to our Hungarian Brethren*, February 1885, 134–155, July 38–55, August 117–131. Magyar ismertetőt közölt róla: Kovács János, *Bixby Jakab amerikai tanár hazánkról*, *KerMagv*, 1885, 47–50, 234–241.

⁴⁷³ *A Visit...II.*, *Unitarian Review*, July 1885, 53.

⁴⁷⁴ *Egy angol estély*, *Ellenzék*, 1884. szeptember 26.

aki a magyar művészet, különösképpen a képzőművészet iránt behatóan érdeklődött. A bécsi képtárak szemrevételezése után a Magyar Nemzeti Múzeumot kereste fel, és csodálattal szólt a magyar festészetről. Munkácsy Krisztus trilógiája volt rá a legnagyobb hatással.

„There is hardly a great European gallery, that has not a representation of the same scene from some artist renown, but I have never seen any that was more impressive. The powerful conception of the various groups and their graphic delineation made them seem to stand in living action before the eye.”⁴⁷⁵

Munkácsyn kívül alkotásaik alapján világhírű festőművésznek tartotta Benczúr Gyulát, Madarász Gyulát, Székely Bertalant, Than Mórt, Wagner Sándort, Ligeti Antalt, Spányi Bélát és Markó Károlyt. A festők mellett elismeréssel szólt a magyar zenéről és Liszt Ferencről. Felejthetetlen élmény volt számára – írta –, hogy Jénában részt vehetett Liszt oratóriuma előadásán. Miután a múzsák kegyeltjeinek tisztelgett Kolozsvárról, Erdély Athénjéről írt. Bixby szerint a város tanintézményeinek köszönhetően, méltán érdemesül az erdélyi Athén nevezetre. Magyarországi és európai tapasztalatai meggyőzték arról, hogy a magyarok Egyesült Államok iránti rokonszenve egyedülálló Európában. Bölöni Farkas Sándor óta a magyarok úgy tekintettek Amerikára – mondta –, mint az imádott szabadság kiválasztott helyére. Széchenyi angol rokonszenve, Kossuth Lajos angol és amerikai népszerűsége, minden magyarban elkötelezettséget ébreszt az Egyesült Államok, és Magyarországra látogató amerikaiak iránt.

Az előadás után „egymást érték” a pohárköszöntők. Kovács János az angol nyelv művelésének előnyeiről, s az angol kör eredményes tevékenységéről szólt, kiemelve, hogy:

„a csak nem régen többször itten volt Brace amerikai tanár által Amerika legnagyobb hírlapjában hazánkról közreadott előnyös ismertetések keletkezése szintén az angol társalgó körnek tulajdonítható,”⁴⁷⁶

ezért poharát a kör gyarapodására és további fennállására üritette. Concha Győző Kossuthra, az emigránsokra, és Amerikára, mint a nyugati civilizáció vezetőjére köszöntötte poharát. Boros György a kolozsvári tudományegyetem tanári karára, az angol kör törzsgárdájára, Finály Henrik a Bixbynek a magyarokról alkotott jó véleményének megmaradására üritette poharát. A jókívánságokkal elhalmozott vendég szeptember 28-án Budapestre utazott, ahol

⁴⁷⁵ *A Visit...I.*, Unitarian Review, February 1885, 137.

⁴⁷⁶ *Ellenzék*, 1884. szeptember 26.

nemcsak az unitáriusok őszi hálaadási istentiszteletén és úrvacsoráján vett részt, hanem az éppen kezdődő országgyűlésen is.⁴⁷⁷

Bixby 1884. évi látogatása után kiadott élménybeszámolója az amerikai unitárius közvéleményt a háromszáz éves múltat maguk mögött tudó magyar unitáriusokra irányította.

Új-Anglia fiatal unitárius közösségei számára az erdélyi múlt ismerete – Bixby szerint – olyan a történelmi múltban gyökerező biztonságérzetet adhat, mellyel könnyen visszaverni a metodisták, baptisták, presbiteriánusok azon vádját, hogy eredetüket csak Priestley-ig és Channingig vezethetik vissza.

„Whenever a Unitarian meets with such open criticism or with unspoken prejudice or prepossession resting tacitly upon such grounds, then he will turn, if he is wise, to the record of Unitarianism in that land where it had its historic beginning; and he will be able to exhibit the worship of the One only God as a strong and legally recognized worship, not merely one or two hundred years ago, but three hundred. He will be able to trace back Unitarianism as a specific and organized religion, not only to days before Wesley organized his little band of fellow-workers at Oxford, but to a date anterior to that when Roger Williams first preached or the Westminster Catechism was yet formulated.”⁴⁷⁸

A fájdalmas nemzeti tragédiák és vallásos üldözés közepette a magyar unitáriusok tántoríthatatlan hithűségről tettek bizonyosságot. Múltuk és népük bensőségebb ismerete – írja Bixby – még jobban elmélyíthetné az amerikai–magyar kapcsolatokat.⁴⁷⁹ Az amerikai tanár hazatértekor ajándékba kapta Enyedi latin *Explicationes*ének egy példányát, mely jelenleg a chicagói egyetem könyvtárában van.

1885. január 15-én az *English Conversation Club* a Hungáriában tartotta meg az évnyitó és tisztújító első közgyűlést.⁴⁸⁰ Péterfi Dénes lemondott tisztségéről, ezért Boros György személyében új titkárt választottak. A választmány tagjai sorában nem történt változás. A választások és az elnöki beszámoló után Kovács János Edgar Allan Poe-nak a *The Raven* című versét mondta el. A körnek az év során több jeles vendége volt.⁴⁸¹ A sajtó csak a londoni

⁴⁷⁷ *A Visit...*, Unitarian Review, August 1885, 117–131.

⁴⁷⁸ Uo., 130–131.

⁴⁷⁹ *KerMagy*, 1885, 238.

⁴⁸⁰ *Magyar Polgár*, 1885. január 17., 13. sz.

⁴⁸¹ A *Magyar Polgár* beszámolója szerint 1885-ben az *Angol Klub* vendége volt: Sgn. Angelo Gubernatis (1840–1908) olasz orientalista, filozófus, író, Mr. Samuelson liverpooli ügyvéd, Mr. Duncan ugyancsak liverpooli törvénybíró, Mr. Thomson a *Morning Post* főmunkatársa Londonból és Mr. Elliot Sideyből.

születésű, de Sydneyben élő F. W. Eliotnak az angol klubban tartott előadásáról számolt be.⁴⁸²

Az ausztráliai utazó európai körútja során látogatott el Kolozsvárra. Jövendőbeli veje, Roggendorf Arnold honvédfőhadnagy Budapesten vezette oltárhoz ausztrál aráját. Konstantinápolyból Budapestre a legrövidebb út Bukaresten, Brassón és Kolozsváron át vezetett. Az 58 esztendőös örömapa születendő magyar unokái kedvéért magyarul is elkezdett tanulni. A kolozsvári angol körben miután anyanyelvén köszöntötte az egybegyűlteket, az ausztrál viszonyokat ismertette. Kovács János, az ausztrál utazóról írott kolozsvári tárcájában az erdélyi románságról is írt. Eliot a Bukarest–Brassó vasútvonalon megismerkedett egy román nemesemberrel – természetesen franciául folyt a társalgás –, aki beszélgetés közben megemlítette, hogy a gazdag és szép Erdélyt többségben románok lakják, és csak idő kérdése, hogy Romániához is csatolják. 1885-ben Kovács is úgy gondolta, hogy Erdély hovatarozásának kérdése örökre „nemzeti aspiráció” marad,

„mert az a nép, melyet [Eliot] átutaztában itt-ott, s a mai hetivásáron is látott, aligha érvényesíteni bírja e nemzeti aspirációt.”⁴⁸³

Alig egy héttel Eliot látogatása előtt az unitárius egyháznak amerikai vendégei voltak. Az alapítványtevő Richmond család tagjai: Knight Richmond, Caroline Richmond, az alapítványtevő Anna Richmond lánya és Ednah Bowen érkeztek a budapesti kiállításra, és innen látogattak el Kolozsvárra. Útjukat részletesen ismertette a világi és a felekezeti sajtó is.⁴⁸⁴

1886. február 12-én a Hungária szálló különtermében tartotta az angol kör tizedik rendes közgyűlését.⁴⁸⁵ A tagok sorában új nevekkal találkozunk: dr. Nagy Ferenc (1852–1928) jogász, politikus, egyetemi tanár, 1881-től 1890-ig a kolozsvári egyetem tanára, Sigmond

⁴⁸² KOVÁCS János, *Ausztráliai utazó Kolozsvárrt*, Magyar Polgár, 1885. november 15.

⁴⁸³ Uo.

⁴⁸⁴ *Richmond Anna utódai Kolozsvárrt*, KerMagv, 1885, 322–324. *Amerikai vendégeink s újabb adományaik*, Uo., 389. *Amerikaiak Hódmezővásárhelyen*, Vásárhelyi Közlöny, 1885. november 1. *Amerikai vendégek Aradon*, Arad és vidéke, 1885. október 30. *Amerikaiak Szegeden*, Szegedi Híradó, 1885. november 1. JAKAB Elek, *Észak-amerikai vendégek a magyar fővárosban*, Egyetértés, 1885. november 7. *Amerikaiak Kolozsvárrt*, Ellenzék, 1885. október 27., 975.

⁴⁸⁵ *Ellenzék*, 1886. február 12. 33. sz., 131.

Ákos, Stein Gábor, Deáky Albert, a kolozsvári Unió Szabadkőműves Páholy alapító nagymestere, Duret József (?–1892) az egyetemen a francia nyelv és irodalom lektora, Szathmáry Elek [az *Ellenzékben* György] és Petrán József az új tagok. A közgyűlés a szokásos napirend szerint zajlott: elnöki beszámoló, választások. Az elnök beszámolója szerint 1885-ben az *Angol Klub* vendége volt: Sgn. Angelo Gubernatis (1840–1908) olasz orientalista, filozófus, író, Mr. Samuelson liverpooli ügyvéd,⁴⁸⁶ Mr. Duncan ugyancsak liverpooli törvénybíró, Mr. Thomson a *Morning Post* főmunkatársa Londonból és Mr. Elliot Sydeyből.

Évközben több angol is megfordult a városban anélkül azonban, hogy az angol klubba bevezették volna őket. Augusztusban Finály és Kovács János vendégszeretetét élvezte John Evans (1823–1908), a neves angol numizmatikus, régész és geológus, az angol numizmatikai társaság megalapítója, aki lányával érkezett Kolozsvárra.⁴⁸⁷ Érdekes, hogy sem Kovácsot, sem Finályt nem zavarta Evans politikai felfogása, az 1880-ban a Balkán-félsziget és a Monarchia sorsát feszegető cikke (*The Austrian Counter Revolution in the Balkans*) öt évvel később feledésbe merült. Augusztus végén az angol unitárius Lawrence család tagjai voltak Kolozsvárott,⁴⁸⁸ James Clark Lawrence egykori (1868) londoni lordmajor vezetésével. A négytagú küldöttség (James Clark, Williams, Jane és Henry Alfred) 28-án érkezett Budapestre, 29-én pedig részt vett a kolozsváriak istentiszteletén, majd a főtanácsi ülésen. A vendéget Ferencz József püspök köszöntötte és mutatta be a főtanácson. Köszöntő szavaira James Clark Lawrence „emelkedett szellemű beszéddel felelt.” Az egynapos látogatás során a Lawrence család képviselői Kovács János kalauzolása mellett ismerkedtek a várossal, találkoztak Pagettel, 30-án pedig Budapestre utaztak. Az volt lordmajor augusztus 31-én a

⁴⁸⁶ *Letters from Transylvania I–II.* címen két, James Samuelson tollából származó újságcikket találtunk a Kovács hagyatékban. Az első tudósítás 1885. június 25-i, kolozsvári, a második június 20-i segesvári keltezéssel, Samuelson aláírásával jelent meg valamelyik angol napilapban.

⁴⁸⁷ *Angol régész Magyarországon*, Magyar Polgár, 1886. augusztus 2. 174. sz.

⁴⁸⁸ *Magyar Polgár*, 1886. augusztus 26., 194. sz. *Az Unitárius egyház évi rendes közgyűlése*, *Ellenzék*, 1886. szeptember 11., 820–821. Vö. *Angol vendégeink*, *KerMagv*, 1886, 246. Boros György, *Hungarian Correspondence*, *The Inquirer*, September 15, 1886, 623–624.

fővárosból egy levél kíséretében 62 forint küldött Ferencz Józsefnek, az eklézsia céljaira fordítandó, ugyanakkor a magyar unitáriusok 1848 előtti, 1869-es és 1885-ös statisztikáját kérte a püspöktől.⁴⁸⁹ A főpásztor szeptemberben részletes levélben számolt be egyháza múltjáról, és a lélekszám alakulásáról.⁴⁹⁰ A Lawrencek jóindulatát nem sikerült a magyar ügynek megnyerni, és a dúsgazdag angol családdal tartott hivatalos egyházi a kapcsolat 1886-ban megszűnt.

Szeptember 18-án újabb londoni vendége volt Kolozsvárnak, ezúttal egy anglikán lelkész, akit a napilapok Lambert Book néven mutattak be a nagyérdemű olvasónak. A tévesen írt név mögött a jeles szociális reformer, Lambert Brooke (1834–1901) rejtőzött. Valószínű, az angol klubban is megfordult, a város tanintézményeit kivétel nélkül végigjárta, és a színház is kellemesen lepte meg. Rövid látogatása során Felméri és Kovács társaságában ismerkedett a kincses Kolozsvárral.⁴⁹¹

Az *English Conversation Club* október 28-án ünnepelte fennállásának 10. évfordulóját. A Hungária szállodában szervezett ünnepségen jelen volt: Brassai Sámuel, Finály Henrik, Concha Győző, Fabinyi Rudolf (1848–1920) vegyészprofesszor, Nagy Ferenc, Mr. Mackenzie,⁴⁹² Mr. Hart, Szász Béla, Jenei Viktor, Széky Miklós, Mózes András (1837–1888) kolozsvári unitárius lelkész-tanár, Péterfi Dénes, Boros György, Papp Samu, Duret József, Alder Lipót, Veisz Mór, Kauffmann Samu főmérnök, az izraelita hitközség ellenőre.

A kolozsvári *English Conversation Club* elnöke, 1886. december 10-én a budapesti angol körben tartott előadást *Social Life of the Americans* címen.⁴⁹³ A fővárosiak 1885 novemberében tizenegyedik közgyűlésükkor elkészítették ugyan a felolvasások sorrendjét, de tervezetük egy esztendő csúszott. Elképzelésük az volt, hogy november 25-én Pulszky Ferenc

⁴⁸⁹ *Emlékkönyv*, vol. III., 38.

⁴⁹⁰ Uo., 39–41.

⁴⁹¹ *Magyar Polgár*, 1886. szeptember 18., 214. sz.

⁴⁹² Claud Mackenzie Aranyosgyéresen telepedett meg és Paget Olivérnek és Ellennek Ilona nevű lányát, John Paget unokáját vette feleségül. Házasságukból egy gyermek született. Ilona második férje gróf Teleki László volt. Ebből a házasságból két gyermek született.

⁴⁹³ *Budapesti Hírlap*, 1886. december 10.

The First Hungarian Emigrants in America, december 9-én Kovács János tart előadást, majd az 1886-os évben Szabó József *Down Amongst the Mormons*, Vámbéry Armin *My Lecturing Tour in England* című előadása következzen. A jelek szerint *Budapest English Clubban* az év végén és az újév elején pezsdült meg az élet. 1887. január 20-án Pulszky Ágoston országgyűlési képviselő, *Az angol iskolai élet* címen tartott előadást. Az Angliában tanult előadó ismertette az oktatási rendszert, kiemelve, hogy:

„míg nálunk a szülők szükséges tanuló-helynek tekintik az iskolát, addig Angliában nevelési hely az, hol az ifjak sporttal s más mulatságokkal is foglalkoznak... Az ilyen nevelésmód képezi az angol gentleman.”⁴⁹⁴

Kolozsvárott az 1887. év első közgyűlését február 25-én tartották a Hungária szálloda különtermében.⁴⁹⁵ A kör újabb tagokkal gyarapodott: Dr. Rózsahegy Aladár (1855–1896) orvos, 1883-tól a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanára, dr. Lánczy Gyula (1850–1911) történész, egyetemi tanár 1886-tól 1891-ig tanított Kolozsvárott, dr. Széchy Károly (1848–1906) irodalomtörténész, egyetemi tanár 1890-től tanított Kolozsváron, Kozma Ferenc (1844–1920) pedagógus, tanfelügyelő, és Perczel Mór nyert felvételt a tagok sorába. Az összejövetel legjelentősebb eseménye a John Paget, gróf Bethlen Dániel és báró Wesselényi Jozefin Szacs vay Sándorné alapította *Angol Olvasó Kör* Könyvtárának átvétele volt. Az 1840-es években alapított olvasókör még életben levő tagjai könyvtárukat az *English Conversation Clubnak* ajándékozták. A közgyűlés az adományozókat örökös tiszteletbeli tagokká választotta. A mintegy 2000 kötetet számláló könyvtár szakszerű működtetésére a választmány dr. Lehmann Róbert (1837–?) jogászt, a kolozsvári Kereskedelmi Akadémia tanárát kérte fel.

Az 1887. esztendő különösen nehéz megpróbáltatások elé állította Kovács Jánost, a kör elnökét. Tavasszal az édesanyját, augusztusban pedig hétéves, Árpád nevű kisfiát veszítette el.

⁴⁹⁴ *Ellenzék*, 1887. január 22., 67.

⁴⁹⁵ Uo., 1887. február 25., 179.

A sajtó egyetlen összejegyzetéről ad hírt, 1887. október 6-án az elnök gyűlésbe hívta a tagságot.⁴⁹⁶

A tizenegyedik közgyűlését 1888. február 16-án, a Hungária különtermében tartották.⁴⁹⁷ Kovács János elnöki beszámolója után Boros György titkár örvendetes híreket közölt. Brassai Sámuel saját költségén a kör részére megrendelte *Nineteenth Century*t, Ajtai K. Albert pedig a könyvtár katalógusának kinyomtatását ígérte meg. (A katalógus 1889 márciusában jelent meg, egyelőre nem sikerült nyomára akadnunk). Claud Mackenzie aranyosgyéresi földbirtokos 50 forintos adományával gyarapította a kör vagyonát. A tisztikarban és a választmányban nem történt változás, a könyvtárnoki teendőket továbbra is Lehmann Róbert látta el. A könyvtárat a külső tagok évi 3 forint tagdíj kifizetése mellett használhatták. A nyári szünet utáni első rendes összejegyzetelt október 11-én tartották.⁴⁹⁸

1889-ben a közgyűlés április 10-én volt. A tagok jegyzőkönyvileg mondtak köszönetet Ajtai K. Albertnek a könyvtárlajstrom kinyomtatásáért, Pagetnek az *Atheneum*, Brassainak pedig a *Nineteenth Century* járatásáért. 1889-ben a körnek 26 rendes, 4 tiszteletbeli és 9 olvasó tagja volt.⁴⁹⁹

Az 1890. február 6-án tartott közgyűlésen jelen voltak: Brassai Sámuel, Finály Henrik, Ajtai K. Albert, Sigmond Ákos, Rózsahegyi Aladár, Péterfi Dénes, Szathmári Elek, dr. Concha Győző, Kauffmann Sámuel, Maetz Frigyes. Az elnök a megnyitó beszédében özv. Vas Miklósnéra, a kör egyik legszorgalmasabb olvasójára emlékezett. A közgyűlés újraválasztotta a tisztikart. 1890-ben a klubnak 24 rendes, 4 tiszteletbeli, és 10 olvasó tagja volt. A könyvtárat az óvárban, a Mátyás király utca 1. sz. alatt a régi tárvidra helyiségében helyezték el, a könyvtárosi teendőket Széky Miklós végezte. 1890-ben ez volt az országban működő egyetlen

⁴⁹⁶ Uo., 1887. október 7., 897.

⁴⁹⁷ Uo., 1888. február 17., 157.

⁴⁹⁸ Uo., 1888. október 10., 941.

⁴⁹⁹ Uo., 1889. április 11., 347.

angol társalgó kör. A budapesti kör a kellő érdeklődés hiányában feloszlott.⁵⁰⁰ 1890-ben Kovács Jánost újabb tragédia érte, július 25-én meghalt felesége, Kriza Lenka.

Az *English Conversation Club* 1890 késő őszén Henry Iersont fogadta. Az 1890-re elkészült a budapesti unitárius templom, az átadási ünnepségekre a BFUA tanácsa Henry Ierson titkárt delegálta Magyarországra. A templomszentelésen a titkár mellett jelen volt Miss Lucy Tagart, és Miss Hill is. Miss Tagart a *Christian Life* szerkesztőjének küldött leveleiben számolt be az eseményekről.⁵⁰¹ Ierson erdélyi barátai megívására, Kolozsvárra is ellátogatott. Küldetéséről a BFUA tanácsának *Report of a Visit to Hungary* címen számolt be. Kolozsvárott, a Hungária külön termében vacsorát adott tiszteletére az angol klub. Az elnök köszöntő szavai után Ierson az angol nyelv tanulásának és tanításának művészetéről tartott rövid előadást.⁵⁰² Nem sokkal magyarországi kirándulása után 1892-ben meghalt.

1891-ben a februári közgyűlés után⁵⁰³ a *Conversation Club* nem adott életjelt magáról, pedig az év során több angol és amerikai vendége is volt a városnak. Augusztusban az oxfordi püspök lánya, Miss Margaret Fletcher és barátnője, Rose de la Quense, látogatásáról írtak a lapok. A festőművészként bemutatott hölgyek Szádeczky Gyula kíséretében Kalotaszegről érkeztek. Kolozsvárott Finály Henrik vendégei voltak. Erdélyt alaposan becserkésztek, voltak Szamosújváron, Besztercén, Marosvásárhelyt, Vízaknán, Tordán, Brassóban, Előpatakon, Szebenben, Déván és Vajdahunyadon.⁵⁰⁴ Útjukról kis képes beszámolót tettek közzé *Sketches of Life and Character in Hungary* (London és New York, 1892.) címen, melyet magyarul Kropf Lajos ismertetett.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ *Fővárosi Lapok*, 1890, 39. sz.

⁵⁰¹ *Five Days in Buda-Pest*, *The Christian Life*, December 13, 1890, 598., December 20, 610., January 10, 1891, 22. A *The Christian Life*, November 22, 1890, 558., közölte a budapesti unitárius templom fényképét.

⁵⁰² Henry IERSON, *Report of a Visit to Hungary*, London 1891, 23–24. Vö. UK, 1890, 191–193, 204–205. *Jerson Henrik az angol körben*, Kolozsvár, 1890. november 3., 251 sz.

⁵⁰³ *Kolozsvár*, 1891. február 27., 47 sz.

⁵⁰⁴ *Angol művészek Kolozsvárt*, Kolozsvár, 1891. augusztus 1., 173 sz.

⁵⁰⁵ *Élet- és jellemrajzok Magyarországról*, Erdélyi Múzeum 13. kötet, 1896, 275–277.

Szeptemberben a New York-i *Illustrated News* munkatársa, John Pennel és neje vendégeskedett Kolozsvárott. Az atlétikai klub adott vacsorát tiszteletükre, a klub alapító elnöke, Felméri Lajos egyetemi tanár tagja volt az angol társalgó körnek is.

1891-ben a bostoni *The Unitarian Review* közölte Kovács Jánosnak, *The Spread of the English Language as a Means of International Intercourse and Culture* című, előadását.⁵⁰⁶ A szerző *Az angol nyelv a nemzetközi érintkezésekben* címen csak 1901-ben jelentette meg magyarul írását.⁵⁰⁷ Ebben az angol nyelv elterjedéséről értekezve megállapítja, hogy az Amerikai Egyesült Államok hatalmas kiterjedése, az angol gyarmatok, valamint a nyelv struktúrájának köszönhető, az angol nyelv lekörözi német és francia vetélytársait, és a jövő század uralkodó (világ)nyelvévé válik.

„Ha a francia nyelv még ezután is folytonosan a diplomácia nyelve marad, úgy bizony az angol lesz az egyetemes tudósítás, vagyis nemzetközi közlekedés nyelve és ez annak állandó nagy hatalmat kell, hogy biztosítson.”

A Monarchia geopolitikai helyzetét tekintve elismeri a német nyelv fontosságát, de minden gyakorlati szempontot figyelembe véve, az angol nyelv tanítása mellett kardoskodott. Az angol nyelv ismerete nem csak a nagyvilágban való utazást könnyíti meg, de gazdag irodalma kárpótolja azokat, akiknek az utazás nem adatik meg. Az angol irodalom nagyobb szellemi élvezetet nyújt,

„mint a francia irodalom frivol novellái és felületes közleményei, melyek a jelenlegi francia irodalom halmazát képezik.”

Szilárd meggyőződéssel vallotta, hogy az angol nyelv gyakorolja a legjobb hatást az ifjú nemzedékre, ezért arra kell törekedni, hogy taníttatása az elméleti és kereskedelmi iskolákba mihamarabb bevezetessék. A legkellemesebb munka – írta –, segíteni az angol nyelv elsajátítására vállalkozóknak, megosztani velük azt az örömet és gyönyörűséget, melyet az nyújt, hogy ez a világnyelv és gazdag irodalma egybeszövődik személyes életünkkel és gondolatainkkal.

⁵⁰⁶ *Unitarian Review*, October, 1891, 300–308.

⁵⁰⁷ *Erdélyi Múzeum*, 1901. XVIII. 6. füzet, 309–318.

Az *English Conversation Club* 15. rendes közgyűlését 1892. március 12-én a Hungáriában tartotta.⁵⁰⁸ A körnek 26 rendes, 10 olvasó és 3 tiszteletbeli tagja volt, új tagokul pedig dr. Ákontz Károly és Gyalui Farkas (1866–?) egyetemi tanárt, valamint Hindi Árpád (1843–1898) hírlapírót vették fel. A könyvtár állaga is jelentősen gyarapodott, ezért egy új könyvszekrény vásárlását határozták el. A kör teljes vagyonértékét 1892-ben 1600–1800 forintra becsülték. Az angol folyóiratok közül saját pénztárból a *Contemporary* - és a *Quarterly Review*t járatták, Brassai a *Nineteenth Century*ra, Paget pedig az *Atheneum*ra és a *Pall Mall Gazette*re fizettek elő. A 15. közgyűlést záró vacsorán kedélyes pohárköszöntők sora éllette Brassait, és Kovács Jánost, a klub elnökét. A kör estélyeit minden csütörtökön 7 órától 10 óráig tartotta a Hungária külön termében.

1892. április 11-én meghalt John Paget, a *Conversation Club* örökös tiszteletbeli tagja és nagylelkű mecénása. A házsongárdi családi kriptán lefelé fordították a család címerét.

Az esztendő őszén a Club könyvtárát költöztették a Mátyás király utcából a Bel-Király utca 6. szám alá.⁵⁰⁹ Karácsony havában került sor az év utolsó felolvasására, Kovács János Chicagóról tartott fényképekkel illusztrált előadást. Az Amerikai Egyesült Államok egyik legdinamikusabban fejlődő városát mutatta be az előadó. A kolozsváriak joggal ámuldozhattak a világ legnagyobb vágóhídjának leírásán, hiszen a Szamos menti város vágóhídja is ebben az időben, 1887-ben épült fel Pákei Lajos tervei szerint. A Union Stock Yardon levő amerikai létesítmény 345 hold területen fekszik, és elég tágas ahhoz, hogy egyszerre 25 000 ökör, 100 000 sertés, 22 000 juh és 2000 ló feldolgozását tegye lehetővé. Az utca előtt leölik a disznót, s a vágóhíd másik oldalán már sonka, kolbász jön ki – mondta Kovács előadásában.

Az 1893. évi első közgyűlést február 23-án tartották, és John Paget emlékének szentelték.⁵¹⁰

Az elnök előadásában az angol orvosból magyarrá lett földbirtokos életpályáját ismertette. Az

⁵⁰⁸ *Kolozsvár*, 1892. március 12., 46. sz.

⁵⁰⁹ Uo., 1892. szeptember 26., 219. sz.

⁵¹⁰ Uo., 1893. február 24., 45. sz.

alkalomhoz illően a kör tagjai mellett ott látjuk erdélyi arisztokrácia képviselőit: özv. br. Bánffy Jánosné, br. Kemény Kálmánné, özv. gr. Bethlen Sándorné, özv. br. Wesselényi Istvánné, Szacsvai Sándorné sz. báró Wesselényi Jozefine, gr. Bethlen Gergelyné lányaival, gr. Bethlen Balázs személyében. Ajtai K. János felajánlotta, hogy az elnök emlékbeszédet angol nyelven 200 példányban kinyomtatja. Paget első életrajza Kovács János tollából Kolozsvárott jelent meg 1893-ban.⁵¹¹

Június 17-én Samuel June Barrows (1845–1909) amerikai unitárius lelkész, a *Christian Register* főszerkesztője, érkezett Kolozsvárra.⁵¹² Barrows egy évet töltött Európában, beutazta Angliát, Skóciát, Hollandiát, Németországot, hat hónapot töltött Athénban, majd a Balkánon keresztül utazva jutott el Kolozsvárra. Felesége és későbbi életrajzírója, Isabel C. Barrows,⁵¹³ Kovács Jánost, a család régi ismerősét levélben kérte, legyen férje segítségére kolozsvári útja megszervezésében. Barrows június 17-től 23-ig volt Kovács János és unitárius egyház vendége, elődeihez hasonlóan őt is tiszteletbeli tanácsossá választották. A város nevezetességeinek megtekintése után Boros György kíséretében Tordára ment, ahol Brassai Sámuellel találkozott. A vallásszabadság szülőhelyén, a tordai fejedelmi palota emlékkönyvébe ezeket írta:

„El vagyok ragadtatva, hogy itt lehetek e teremben, hol a lelkiismeret szabadságát, jogát tisztelték és még inkább el vagyok ragadtatva annak meggondolásán, hogy ez a szent örökség, mely elveszett volt, életre kelt és tisztelik. Megismeritek az igazságot, és az igazság szabadokká tesz titeket.”⁵¹⁴

Barrowst 1896-ban az Amerikai Egyesült Államok kongresszusa tagjává választotta, az amerikai börtönreform bizottság tagjaként dolgozott. *Jesus as a Penologist* című dolgozatát Kovács János lefordította és a *Keresztény Magvető*ben megjelentette.⁵¹⁵

⁵¹¹ *In Memoriam John Paget Esq.*, Kolozsvár, 1893. (An Oration in Memory of the Late John Paget Esq. Honorary Member of the „Kolozsvár English Conversation Club”, delivered by prof. John Kovács, president, at the Anniversary Held on the 23-d of February 1893 in Kolozsvár)

⁵¹² *Amerikai vendég Kolozsvárott*, Kolozsvár, 1893. június 19. 137 sz.; Barrows J. Sámuel látogatása Kolozsvárt, UK, 1893, 121–123. *Hungarian Correspondence*, The Inquirer, July 29, 1893, 478–479.

⁵¹³ Isabel C. BARROWS, *A Sunny Life*, 1913.

⁵¹⁴ *Ellenzék*, 1896. augusztus 4.

⁵¹⁵ *Jézus mint büntetőbíró*, *KerMagv*, 1902, 181–193.

1894. március 8-án az *English Club* 18. közgyűlését tartotta. Az elnök az előző évi látogatókról emlékezett meg, köztük Buckle tábornok és Fitz Gerald, a *Daily News* levelezőjének neve is elhangzott. A választmány új tagokkal bővült: dr. Mezi Sándorral, dr. Hantz Mihállyal és dr. Pap Sándorral.

1895-ben a közgyűlést az Angol Királynő szállodában tartották február 24-én.⁵¹⁶ A jelenlevők sorában újabb neveket találunk: Ferencz József püspök és Gálfi Lőrinc unitárius teológiai tanárét, valamint Walton Edéét. Boros titkár lemondott tisztségéről és helyébe Gálfi Lőrincet választották. A kör rendes tagjai sorába Ferencz József püspök és Walton Ede nyert felvételt. Az elnök beszámolójában a nemrég elhunyt Felméri Lajosra, az *English Conversation Club* alapító tagjára emlékezett. A közgyűlést követő vacsorán a tagok W. F. Annesley Londonból küldött plumpudingját is megkóstolták. Péterfi pohárköszöntőjében Hindy Árpádnét éltette, aki Ázsiában született, gyermekkorát Amerikában töltötte, Franciaországban és Angliában nevelkedett és Londonban ment férjhez.⁵¹⁷

Augusztus 24-én amerikai vendéget fogadtak a kolozsvári unitáriusok. A BFUA és az AUA küldötte, Williams H. Lyon, bostoni lelkész érkezett Kolozsvárra. Kovács János kíséretében Bölönbe utazott, részt vett a zsinaton, majd a brassói unitáriusokkal a Cenk alatti városba ment, hogy „megismerje a magyar állam oláh elemeinek aspirációit.”⁵¹⁸ Az egyik brassói tanárral a nemzetiségek jogairól folytatott beszélgetése során a Monarchia nemzetiségi politikáját az Egyesült Államokéval hasonlította össze, és megállapította, hogy noha Amerika nem olyan *par excellence* nemzeti állam, mint Magyarország, mégis mindenkitől megköveteli az angol nyelv ismeretét. A tengerentúli vendég tiszteletére a brassói unitáriusok

⁵¹⁶ *Kolozsvár*, 1895. február 15., 38. sz.

⁵¹⁷ HINDY Árpádné Gyurmán Etelka, GYURMÁN Adolf (1813–1869) újságíró a lánya. Etelka Törökországban Kütahiába született, 1851-től New Yorkban, 1854-től Londonban élt. Anyja második férje az ugyancsak emigráns GRISZA Ágost volt (1818–1884). Etelka 1867-ben Londonban ment férjhez Hindy Árpád (1843–1898) hírlapíróhoz.

⁵¹⁸ *Amerikai lecke az oláhoknak*, Kolozsvár, 1895. augusztus 30., 197. sz.

búcsúvacsorát szerveztek és meghívták a helybéli románság képviselőit is. Lyon a nemzetiségi kérdést amerikai eleganciával intézte el, és a vacsorán megjelent

„oláhoknak hatalmas beszédben ajánlotta, hogy legyenek jó magyar állampolgárok, tiszteljék és tanulják a nyelvét a magyar fajnak, amely ezt a szép hazát megszerezte, szolgálják híven hazánkat, amely őket befogadta s legyenek büszkék arra, hogy olyan államnak polgári, amilyen a magyar állam.”

A bostoni lelkész a *The Christian Register*-ben közzé tett beszámolóját egyelőre nem tudtuk megtalálni, valószínűleg ugyanazt publikálta a *The Inquirer*-ben is. Részletesen elbeszélte útját, Ferencz József püspökkel való találkozását, a fogadtatását Apácán és a zsinat székhelyén, Bölönben. Az erdővidéki székely településről készült leírása a tizenkilencedik századvég paraszti életének hű képét adja.

„The village of Bölön seems to be made up almost entirely of small farmers, many very poor, none more than comfortable. Their houses are all of one story, of stone or brick covered with plaster, the roofs sometimes thatched, but usually tiled. The barns are all thatched, and with their very high, steep roofs, and the rails which are laid across their ridge poles to keep the straw down, are the most picturesque buildings to be found in Europe, albeit a little barbaric in appearance. The peasants are all of rather low stature, muscularly strikingly so; the women looking careworn and almost sad with constant overwork. Their manners are simple, gentle, warm-hearted, and nothing seems so improbable at first sight as that they should be the descendants of the fierce Huns whom Gibbon so graphically describes.”⁵¹⁹

A zsinat megnyitó ülése, Ferencz József püspök lelkészi szolgálatának 40. jubileuma, és a lelkésszentelés az egzotikum varázsával hatott az Egyesült Államokból érkezett látogatóra. Az angol–magyar unitárius kapcsolatok eredményeinek számbavétele során megállapította, hogy az Angliában tanult ifjú lelkészek szerepe az angol szellemiség és erkölcs magyarországi meghonosításában a lehető legszélesebb körre terjed. Zárómondatában a magyar unitárius misszió támogatására buzdított:

„It is missionary work which our Hungarian brethren are doing, therefore, with their churches and universities, contending with a religious condition in their land which has passed away almost wholly from England or America, and if we care to do any work outside our own countries, there is no better ground for it than the land where Ferencz and Kovács and Boros and their brethren are fighting so well.”⁵²⁰

⁵¹⁹ William H. LYON, *The Unitarian Synod in Hungary*, *The Inquirer*, September 28, 1895, 615.

⁵²⁰ Uo., 617.

3.3.6 Az *English Conversation Club* 20. születésnapja. Angolok és amerikaiak Kolozsvárott a millennium évében

1896-ban, a millennium esztendejében ünnepelte az *Conversation Club* 20. születésnapját. Az elnök a március 12-én tartott közgyűlési beszédében ügyes retorikával kapcsolta egybe Magyarország 1000. és az *English Conversation Club* fennállásának 20. évfordulóját. A nevezetes 1896. évben a klubnak 23 rendes és 17 olvasó tagja volt, könyvtára pedig 2400 kötetet számlált. A Bel-király utcába költöztetett Bibliotheca újból helyet változtatott, és a könyvtárnok, Széky Miklós házában talált végleges otthonra. Az elnökség soraiban az előző évhez viszonyítva nem történt változás, a választmány Concha budapesti meghívása és Felméri halála következtében megújult. A kör alapító tagjai közül egyedül Péterfi Dénes került a vezető testületbe. Az új választmány tagjai: Brassai, Hindy Árpád, Péterfi Dénes és Szatmári Elek voltak. Új tagként felvételt nyert Kacsóh Pongrác (1873–1923) zeneszerző, zenepedagógus, tanár. A közgyűlésen az elnök a himnusz szavalta el, természetesen angolul, Gálfi Lőrinc titkár pedig Oliver Goldsmithtől olvasott fel, hogy mit, arról nem írtak a lapok.⁵²¹ 1896. július 31-én George Bruce Halsted (1853–1922), az austini (Texas) egyetem matematikusa érkezett Kolozsvárra.⁵²² A nem euklideszi geometria amerikai szakértője több tanulmányában is foglalkozott a jeles matematikusok – Bolyai János, Nicolaj Ivanovics Lobacsevszkij (1792–1856), Giovanni Saccheri (1667–1733) és Henri Poincaré (1854–1912) – munkásságával. Lobacsevszkijnek 1896-ban Oroszországban szobrot állítottak, ennek leleplezésére Halstedet is meghívták, így ejtette útba Erdélyt. Természetesen Marosvásárhelyre is elzarándokolt, onnan pedig Bedőházi János tanár társaságában Kolozsvárra jött Farkas Gyulát és a kolozsvári tudományegyetemet meglátogatni.

⁵²¹ *Kolozsvár*, 1896. március 13., 61. sz., *Ellenzék*, 1896. március 13., 61. sz.

⁵²² *Amerikai látogató*, Kolozsvár, július 21., 164 sz.; *Amerikai tanár Bolyairól*, *Ellenzék*, 1896. július 23., 166 sz.

Július 22-én egy másik amerikai, Dyer Frank Chester (1869–?) érkezéséről írtak a lapok. Chester bostoni unitárius, Szíriában töltött egy esztendőt a sémi nyelvek tanulmányozásával.⁵²³ A budapesti egyetemen kívánta folytatni tanulmányit, Goldziher Ignáctól arab nyelvet és irodalmat akart hallgatni. Kolozsvárra azért jött, hogy magyarul megtanuljon. Chestert 1902-ben az Amerikai Egyesült Államok budapesti konzuljává, 1906-tól pedig főkonzullá nevezték ki. Kovács Jánosnak haláláig meghitt barátja volt.

Július 23-án mindkét amerikait bevezették az angol klubba. Kovács a „szabadság hazájának kiváló tanfőfiat” szeretettel köszöntötte azért is, mert „Amerika a magyarok iránti rokonszenvét, vendégszeretetét fényesen bebizonyította és éreztette Kossuth Lajossal s emigránsainkkal.”⁵²⁴ Halsted az elnökhöz és a kör tagjaihoz intézett válaszában a következő pohárköszöntőt mondta:

„Mr. President and Gentlemen of the *English Conversation Club*:

I welcome with great pleasure this opportunity of expressing my gratitude for the cordial hospitality with which I have been received in Hungary. I knew that the Hungarians were renowned for hospitality, but the reality has exceeded the picture. I came from a far distant part of America to visit in Hungary the birthplace of a scientific idea so profound that though published at Maros-Vásárhely more than half a century ago it is only now that the world is beginning to appreciate and assimilate it. The Hungarians Bolyai Farkas and Bolyai János are today renowned in the most distant west in Texas and in the most distant east in Japan; and are studied in the Universities of both these countries. I come here in homage to Hungarian genius, and I find a land brilliantly picturesque, a capital, Budapest, wonderful for the charm of its situation, rich in achievement and in promise, its attractions heightened by the grand millennial exposition. Here in Kolozsvár I find a veritable new Athens, a capital in the realm of mind, a community which may be justly proud of its exceptional educational advantages and intellectual life. But wherever I go in this lovely land, so worthily to have inspired the splendid patriotism of 1848, I am dazzled by the striking beauty of the Hungarian ladies. Of my own country it is difficult to speak to you because of the extreme diversity of its different parts. We have with us tonight in Mr. Chester a representative of Boston, of our North and East. Boston is a city of Unitarians, where life is strict, where all the people are white and good, but where I fear that the delicious Hungarian wines are not duly appreciated. I myself am here from an utterly different region, from Texas, in our South and West, where races of four distinct colours are intertwined in the struggle for existence. There besides the dominant whites are the cruel red Indians, the treacherous yellow Mexicans, and the superstitious black Negroes. No Unitarians are there, and human life is not held sacred. In Texas to steal a horse is worse than to murder a man. So you see how difficult is to judge America. But when we have endured not nearly a hundred but a thousand years and celebrate our millennium we may be as homogeneous as your own happy land.

I propose a toast to the English Conversation Club, and to Hungary.”⁵²⁵

Hazatérte után Texasban *After a Thousand Year in Hungary* címen tartott felolvasást.⁵²⁶

⁵²³ BOROS György, *Hungarian Correspondence*, The Inquirer, August 15, 1896, 529. *Amerikai vendég Kolozsvárott*, Kolozsvár, 1896. július 22., 165. sz.

⁵²⁴ *Amerikai tudósok ünneplése Kolozsvárt*, Kolozsvár, 1896. július 24., 167. sz.

⁵²⁵ Kovács János hagyatéka, 2. doboz. 38. sz.

Halstedt, George felolvasása a *Kolozsvári Angol Klubban* 1896. július 23.

Chester beszédének eredetije nem maradt fenn, a *Kolozsvár* tudósítója szerint azért jött ide, hogy a magyar nyelvet tanulmányozza. Kolozsvárra az angol kör s a testvéri viszony vonzotta. Magyar barátaitól azt kérte, segítsenek a nyelvtanulás nehézségei legyőzésében. Örvend annak, hogy Jókait, Aranyt, Petőfit hazájukban eredetiben fogja olvasni. Chester szeptember elején ment Budapestre, addig többnyire Kovács János társaságában ismerkedett a magyar nyelv rejtelmeivel és Erdély szépségeivel.

A budapesti millenniumi rendezvények során a nemzetközi sajtókongresszus néhány résztvevője június 18–19-én Kolozsvárt is megfordult. Miss F. C. Armstrong a *Journalist*ban megjelent írását Hindy Árpádné lefordította, és a férje lapjában, a *Kolozsvárban* megjelentette.

„Kolozsvárt a polgármester, hírlapírók és a Kárpát-egylet fogadtak bennünket, de milyen fogadtatás volt az! Amelyet soha többé nem reménylünk, csak ha az édes Kolozsvárra mehetnénk még egyszer vissza. Anyanyelvünkön fogadtak és jól beszélnek, úgy, hogy nehéz elhinni, hogy Európának a keleti részén vagyunk; kocsik vártak reánk és elvittek a New York szállodába, mely fényre és kényelemre egyforma a londoni Metropole-szállodával...”⁵²⁷

A klub vendégül látta azt a három fiatalembert is, akik kerékpáron szándékoztak beutazni a világot, és akik augusztus 23-án értek Kolozsvárra. John Foster Fraser, Frank H. Lowe és Samuel Edward a *Daily News* munkatársaiként mutatkoztak be, és Kovács és az angol klub több tagjának társaságában egy vacsorán éltették az angol–magyar barátságot.⁵²⁸

A magyar unitárius egyház a millennium évében szeptember 6–7-én Budapesten nemzetközi konferenciát szervezett, melyre angol hittestvéreiket is meghívták. A konferencia programját William Copeland Bowie (1855–1936), a BFUA nemrégiben (1892) választott titkára június 20-án az *Inquirerben* közzétette.⁵²⁹ A fővárosi sajtó ismertette a kongresszus lefolyását, legrészletesebben az *Egyetértés* elemezte az eseményeket. A nemzetközi unitárius találkozóra érkezett, tekintélyes angol és amerikai delegáció néhány tagja – John Briggs Lloyd (1836–1897) liverpooli, Theodore William Chickering (1855–1915) New York-i lelkész – Erdélybe

⁵²⁶ Bolyai emlékezete Amerikában, *Ellenzék*, 1897. január 12., 8. sz.

⁵²⁷ Miss F.C. ARMSTRONG, *Kirándulás Erdélybe*, Kolozsvár, 1896. augusztus 21. 189 sz.

⁵²⁸ *Világot bejáró angolok*, *Ellenzék*, 1896. augusztus 25., 193. sz.

⁵²⁹ *Hungarian Unitarian Conference*, *The Inquirer*, June 20, 1896, 395.

és Kolozsvárra is ellátogatott, de az angol körbe nem mutatták be őket.⁵³⁰ Az *English Conversation Club* tagjai mégsem panaszkodhattak arra, hogy társaságukat elkerülnék az amerikai és angol látogatók. 1896-ban Halstedt és Chester után még négy amerikai vendége volt a körnek. Szeptember 14-én Emma Soutwich érkezett Kolozsvárra, Kovács János 1882-ben Philadelphiában tett látogatását viszonzandó.⁵³¹ Soutwich hetedszerre látogatott az öreg kontinensre, és másodjára kereste fel Magyarországot. 1873. évi útján az első angol–amerikai–magyar unitárius találkozón Fretwellék társaságában járt Budapesten. 1896-ban a washingtoni béke delegáció tagjaként látogatta meg a fővárost, majd Kovács meghívására, Kolozsvárt. Az *English Conversation Clubban* hazája fővárosáról, Washingtonról tartott előadást.⁵³² Az elnök Emma asszony előadása után Theodore William Chickering New York-i unitárius lelkészt és nejét köszöntötte.⁵³³ Chickering dr. Jankovich Pál, a Dávid Ferenc Egylet székelykeresztúri körének elnöke, és Német István unitárius lelkész társaságában Székelykeresztúrra, majd a Nyikó vidékére látogatott.

Az *English Club* utolsó amerikai vendége 1896-ban James Samuel Capper (1840–?) kvéker volt. Capper a budapesti békekongresszuson ismerkedett meg Kovács Jánossal, és minden bizonnyal az ő meghívására jött Kolozsvárra.⁵³⁴ Október 22-én a New York szálloda különtermében Shakespeare-ről tartott előadást, elmondta a Hamlet-monológot, majd John Greeleaf Whittiernek Channinghez írott költeményét szavalta el a népes közönségnek.⁵³⁵ Capper részt vett az unitáriusok október 25-én tartott Főtanácsi gyűlésén. Ferencz József püspök magyar köszöntését angolul viszonzta, kiválóan megszerkesztett beszédében a

⁵³⁰ A budapesti konferenciáról lásd: H. Enfield Dowson, *Unitarians at Buda-Pest*, *The Inquirer*, October 24, 1896, 679–681.

Jones T. Lloyd és Thomas Ward erdélyi útjáról lásd: Csíffó Salamon, *Hungarian Correspondence*, *The Inquirer*, October 31, 1896, 697–698.

A bp.-i konferenciáról lásd még: GÁLFI Lőrincz, *Nemzetközi unitárius konferencia Budapesten*, *KerMagv*, 1896, 263–266.

⁵³¹ *Angol írónő Kolozsvárt*, *Kolozsvár*, 1896. szeptember 14., 208. sz.

⁵³² *Ellenzék*, 1896. szeptember 16., 210. sz.

⁵³³ *Amerikaiak Székelyföldön*, *Ellenzék*, 1896. szeptember 18., 212. sz.

⁵³⁴ *Angol író Kolozsvárott*, *Kolozsvár*, 1896. október 17., 237. sz.

⁵³⁵ *Ellenzék*, 1896. október 23., 241. sz.

bostoni kvékerek és az erdélyi unitáriusok közös gyökereire irányította hallgatói figyelmét. Erdély ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt rám – mondta – mindenekfölött azért, mert itt van a vallásszabadság bölcsője. A reformátorok és a zarándok atyák vallási türelmetlenségét, koruk elvakultsága miatt nem kárhoztathatjuk, annál inkább magasztalandó Dávid Ferenc és János Zsigmond, a vallásszabadság törvényének becikkelyezéséért.

„(...) we prize and honour the Catholic and Christian wisdom of Bishop Francis Dávid, who when the whole State in the middle of the sixteenth century became Unitarian, proclaimed absolute toleration to all other confessions, and the enlightened John Sigismund, who made this absolute toleration the law of the land in 1557 at Torda. In this respect George Fox was the spiritual descendant of Francis David; and William Penn, in granting absolute freedom of conscience in the constitution of Pennsylvania, was the worthy successor of John Sigismund.”⁵³⁶

3.3.7 Az ezredfordulótól az alapító elnök haláláig

A millenniumi ünnepségek után az angol klub jó ideig csendben folytatta megszokott tevékenységét. A felolvasásokról, látogatókról az ezredfordulóig alig-alig ír valamit a helybéli sajtó. Az *Ellenzék* 1897-ben Deyer Frank Chester amerikai konzullá való kinevezését közölte olvasóival, és azt, hogy a főváros első amerikai konzulja januárban egy hetet töltött Kovács János barátja otthonában. Chester minden évben megismétlődő látogatásait leszámítva úgy tűnik, hogy vagy az angol klub szenderült „Csipkerózsika-álomba”, vagy pedig a napilapok tettek hallgatási fogadalmat, mert 1897-ben és 1898-ban csak a francia társalgó kör évi közgyűléséről adtak hírt. Ha az angol klubban elcsendesült is az élet, az egyházdiplomácia hibátlanul működött, és koronként vendégek is érkeztek. 1899. júliusában Thomas Van Ness, a bostoni Second Church lelkésze érkezett Magyarországra. Budapestről Chester konzul kísérte Kolozsvárra. A *Keresztény Magvető* beszámolója szerint Van Ness „inspirációt nyerni, és inspirációt adni” jött, tulajdonképpen úti célja az 1900-ban Bostonban szervezett

⁵³⁶ Mr. S. J. Capper and the Hungarian Unitarians, The Inquirer, November 7, 1896, 717.

Nemzetközi Kongresszus előkészítése volt.⁵³⁷ A magyarországi unitáriusokat 1900-ban Boros György képviselte a jeles eseményen.

1900. októberében Walter Crane (1845–1915) festő, könyvillusztrátor budapesti tárlata után Kolozsvárt is meglátogatta, ahol képei egy részét az Iparművészeti Múzeumban állították ki.⁵³⁸ Tiszteletére bankettet rendeztek,⁵³⁹ *Művészet és szocializmus* című írását közölték a *Magyar Polgár* tárcájában.⁵⁴⁰ Az angol képzőművész családja és Rozsnyay Kálmán festőművész kíséretében október 29-én érkezett Kolozsvárra, ahonnan Bánfihunyadra, majd Budapestre utazott.⁵⁴¹ A sajtó nem említette, hogy bemutatták volna az angol klubban, a tiszteletére rendezett banketten azonban a *Conversation Club* több tagja is jelen volt, így ha közvetve is, de találkozott Kolozsvár angolbarát képviselőivel. Elutazása után, november 5-én Kovács Jánoshoz levelet írt és barátjának emlékképpen küldött egy rajzot.⁵⁴² Ezen, Kovács János és egy leány, torockói népviseletben fogadják az ideutazó angol látogatót. A háttérben Kolozsvár jelképe és egy lombos fa, rajta szalag *Éljen Kolozsvár* felirattal. Az angol feje fölött darvak (crane = daru), Kovács feje fölött sas, Erdély jelképe. A kép alján a következő sorok: „To Professor Kovács, with kindest regards, as a little souvenir of our most pleasant visit to Kolosvár. Budapest. Nov: 4, 1900. Walter Crane.”

1901. nyarán a Pákei Lajos tervei alapján készült Unitárius Gimnázium új épülete ünnepélyes átadására Lucy Tagart vezetésével 31 tagú angol delegáció érkezett Kolozsvárra. Fogadtatásukról részben az unitárius egyház, részben az Erdélyi Kárpát Egyesület

⁵³⁷ KerMagv, 1899, 238.

⁵³⁸ GÁL, i. m., 533–540., Kolozsvárott kiállított képei: *Az igazság* (akvarell, karton), *Szénakaszálás Utópiában* (akvarell 720 K.), *A salisbur-i templom tornya*, (akvarell 432 K.), *Páva és fügefafa* című papírkárpitját az Országos Iparművészeti Múzeum vásárolta meg. *Május ébredése*, ónrajz. *Longfellow: The sceleton in Amour* című verséhez készült illusztrációk, *A munka diadala* 4800 K. *A Világ meghódítása* c. olajfestményét a berlini tárlat után először állították ki hazánkban. Lásd *Magyar Polgár*, 1900. október 27., 247. sz. Ehhez a festményéhez egy verset is írt, címe: *The world's conquerors*. (lásd. *Magyar Polgár*, *Walter Crane, mint költő*, október 29., 248 sz.)

⁵³⁹ *Bankett Walter Crane tiszteletére*, *Magyar Polgár*, 1900. október 25., 245 sz.; *Walter Crane a színházban* Uo.;

⁵⁴⁰ 1900. október 29., 248. sz.

⁵⁴¹ *Walter Crane Kolozsvárott*, *Magyar Polgár*, 1900, október 30., 249. sz.; Ugyan azon a címen október 31-én a bankett lefolyását, és azt ismertették, hol járt a művész. *Walter Crane*, *Magyar Polgár*, 1900. november 2., 251. sz.; Kovács Jánosnak levélben köszönte meg szívességét: *Walter Crane levele*, *Magyar Polgár*, 1900. november 8., 256 sz.

⁵⁴² Lásd: KÓS Károly, *Walter Crane*, Páosztortűz, 1924, X. évf., 10. sz., 52–54.

gondoskodott. A többségében unitárius urak és hölgyek vezetője az a Lucy Tagart volt, aki negyvennégy évvel korábban apja, Edward Tagart társaságában utazott először Magyarországra. Augusztus 29-én érkeztek Budapestre, ahonnan szeptember 2-án folytatták útjukat Arad, Déva, Vajdahunyad, Torda, Torockó és Kolozsvár felé. Rövid ittlétük alatt megnézték az új kollégiumi épületet, majd az unitarizmus történetében először, a kolozsvári templomban angol nyelvű istentiszteletet tartottak.⁵⁴³ Az angol klubbal való kapcsolatuk minden valószínűség szerint a felekezet határain belül maradt, és csak az Angliában tanult akadémistákkal találkoztak.

Az angol klub 1902. évi működéséről sem tudunk sokkal többet mondani. Csak gyanítjuk, hogy megtartották közgyűlésüket és normális kerékvágásban zajlott a kör élete. Az utolsó datálható előadást 1903. március 24-én Kovács János elnök tartotta Brassai Sámuel 1871. évi londoni látogatásáról. Az előadó húsz esztendő távlatából tekintett vissza az utolsó erdélyi polihisztor londoni látogatására. Brassai Béteky János társaságában utazott, majd résztvett a BFUA évi közgyűlésén. A közgyűlést követő banketten nagy feltűnést keltett zöldes színű frakkjával és az érthetetlenség határát súroló németes kiejtésével. Így esett meg – mondta Kovács –, hogy az egyébként angolul olvasó és író Brassai kiejtése miatt az ő tolmácsolására szorult.

A kolozsvári angol társalgó kör alapító elnökének ez volt az utolsó előadása. 1905. január 27-én meghalt. Lázár Ernő hírlapíró, egykori tanítványa az *Ellenzékben*, január 30-án *Mister is dead* című cikkében siratta el: *Meghalt Mister, a világ legszeretetre méltóbb, legbecsületesebb embereinek egyike*. Az elnök halála után az angol társalgó kör nem oszlott fel, 1907-ben újjólag kinyomtatták alapszabályzatukat, és alkalmyszerűen találkoztak is az első világháború kitöréséig. A háború után az impériumváltás nem az angol-, hanem a franciabarát politikának kedvezett, így az 1876-ban alapított *Conversation Club* is, sok-sok egyesület-társához

⁵⁴³ *Angol istentisztelet a kolozsvári unitárius templomban*, KerMagv, 1901, 315–317.

hasonlóan feloszlott. Talán egyszer jegyzőkönyvei is előkerülnek, újabb adalékot szolgáltatva az angol nyelv - és kultúra erdélyi műveléséhez.

A fővárostól távol, a nem egészen húszezer lakosú Kolozsvárott szervezett *English Conversation Club* a 19. század utolsó harmadában működő egyik legdinamikusabb egyesület volt. A Kovács János és a Ferenc József Tudományegyetem tanárai köré szerveződő mozgalom ügyesen fogta vitorlájába a kiegyezést követő liberális szellemet, nem utolsósorban az angol és az amerikai unitarizmus felekezeten túlmutató, a polgári fejlődést és az egyén személyes szabadságát hirdető ideo(teo)lógiáját.

Erdély szellemi fővárosának hírnevét öregbítették azok az angol és amerikai látogatók, akik a városban és az angol klubban megfordultak. Szerencsés egybeesés, hogy az unitáriusok testvérfelekezeti kapcsolatai során 1860-tól megnyílt az angliai továbbtanulás lehetősége, így a legtehetségesebb fiatal papok Londonban, illetve Oxfordban ismerkedhettek nemcsak az angol teológiai irodalommal, hanem a hétköznappal is. Az *English Conversation Club* alapítása, ha részben is, az angol nyelv és az angol morál erdélyi meghonosodását szolgálta. A mindenkor londoni, majd oxfordi akadémiták feladatuknak tekintették – egyházi teendőik mellett – a klub életébe is tevőlegesen bekapcsolódni. A *Conversation Club* érdeme, hogy az angol nyelv művelését Kolozsvárott a polgári értelmiség feladatává tette, az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak felhasználása a szerencsés egybeesésen túl a felekezet nyitottságát igazolja. Így tehát a magyar–angol kapcsolatok történetében helye van a kolozsvári *English Conversation Club*nak is.

3.4 Kitekintés a 20. századra. Az angol–amerikai–magyar unitárius kapcsolatok teológiai és egyháztársadalmi mérlege

Nem könnyű megválaszolni azt a kérdést, mivel járult hozzá az angolszász unitárius teológia a magyar teológiai irodalom fejlődéséhez. Talán nem járnánk el helyesen, ha az angolul beszélő hitrokonok teológiai rendszerében keresnénk magyar megfeleléseket, inkább arra kell

figyelnünk, milyen változások következtek be a magyar unitarizmus történetében a 19. század második felében, és hogy ezek elindítóit kereshetjük-e Angliában vagy az Egyesült Államokban.

Akik csak egy kicsit is jártasak az unitárius teológiában, azok ismerik Szentábrahádi Lombárd Mihály *Summa Universae Theologiae* korszakmeghatározó jelentőségét.⁵⁴⁴ Az eruditus püspök arra vállalkozott, hogy a magyar unitáriusok hitelveit úgy rendszerezze, hogy azok elfogadásra találjanak az Erdélyben élő protestánsok körében is. Ez a kizárólag remonstráns és szociniánus örökségből merítő dogmatika teljesen hátat fordított a 16. században megfogalmazott nagy ívű nonadorantizmusnak. Dolgozatunkban nem célunk Szentábrahádi teológiáját elemezni, ezt megtették előttünk mások.⁵⁴⁵ A *Summa* jelentőségéről azért kell szólnunk, mert a 19. századi erdélyi unitarizmusnak – az angol kapcsolatoknak köszönhetően – sikerült kimozdulnia a Szentábrahádi-féle dogmatikai merevségből. Tisztában vagyunk azzal, hogy Szentábrahádi rendszerének alapjait már Körmöczyék óvatosan elkezdték bontogatni, azonban a kiművelt teológus fők kivételével ez azonban nem ért el a papságig és az erdélyi unitárius közösségekig. A kiegyezést megelőző néhány évtizedekben erre is sor került. Kriza János munkásságának egyik első terméke volt a hét kiadást megért ún. Channing-féle káté. Ebben Kriza névtelenül ugyan, de a lehető legszélesebb körben propagálta William Ellery Channing, amerikai unitárius vallásbölcseletnek, irénikus szellemében írott nézeteit.⁵⁴⁶ Krizát egyházában leggyakrabban angломániával vádolták, magyarán: az angol–amerikai barátságért elárulta a magyar unitarizmus ügyét. Nem véletlen egybeesés az sem, hogy a Channing-fordítások fénykora

⁵⁴⁴ *Summa Universae Theologiae Christianae Secundum Unitarios*, Claudiopoli 1887. Magyarul: *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. Derzsi Károly, Kolozsvár 1899.

⁵⁴⁵ VÁRI Albert, *Szentábrahádi teológiája*, KerMagv, 1900, 145–154, 257–267, 307–319; 1901, 65–77, 188–200, 302–314; Vö. MASZNYIK Endre, *Szent-Ábrahádi Mihály, mint dogmatikus*, Theológiai Szaklap, 1903 július – 1904 szeptember (1–5 sz.), 199–211, 267–280, 337–348.

⁵⁴⁶ A kérdésről lásd: ERDŐ János, *Egy névtelen káté 1845-ből. Channing, E.W. kátéja, Kriza János átdolgozásában = Teológiai Tanulmányok*, Kolozsvár 1996, 107–141.

Kriza püspökségére esik,⁵⁴⁷ miként az sem, hogy a korszak legjelentősebb irodalmi vállalkozásának, az angol és amerikai teológiai irodalomnak hasábjain helyet adó folyóiratnak, a *Keresztény Magvetőnek*, elindításában és szerkesztésében a költő püspök fő szerepet játszott.

Az angol hitrokonság másik jelentős eredménye az angol és erdélyi felekezetit történetírás megpezdülése volt. Nem sokkal az erdélyi hittestvérek felfedezése után Angliában elég hosszú vita kezdődött arról, mennyiben tekinthető az angol unitarizmus autochton produktumnak? Gaston Bonet-Maury francia egyháztörténész meggyőzően érvelt a londoni Strangers' Church és a kontinensről átszivárgó szociniánus művek katalizátor volta mellett,⁵⁴⁸ míg, angol ellenfelei – Alexander Gordon és J. J. Tayler – a mozgalmat teljességgel a dissenter tradícióba ágyazottan, minden szociniánus hatástól mentesen látták. Dolgozatunk szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy mind Gordon, mind pedig Tayler ellátogatott Erdélybe. A gyökerek keresése természetyszerűleg nem lehetett mentes bizonyos érzelmi kötődéstől, ez azonban Kolozsvárott bocsánatos bűnnek számított, és ez a fajta önkeresés adott lendületet az erdélyi unitárius történetírásnak. Nevezhetjük ezt pozitívnak, hagiografikus elemektől terheltnak, provinciálisnak, de nem mehetünk el szó nélkül Jakab Elek, Kanyaró Ferenc, Borbély István nem mindennapi teljesítménye mellett. Jakab Dávid Ferenc életrajza indította el a felekezetet önmaga megtalálásának útján. A múlt hőseinek, elsősorban Dávid Ferenc alakjának újraértelmezési folyamatát akaratlanul is az angol hitrokonok kezdeményezték. A Tayler által szorgalmazott közös egyháztörténet kiadása meghiúsult ugyan, de ennek nem teológiai, hanem kulturális okai voltak. A három évszázados elnyomásból lassan ébredő magyar unitáriusok prioritása a provincializmusból való kitörésre irányult, és ezt nem a közös egyháztörténet kiadásával, hanem a budapesti templom felépítésével, a fővárosi bázis kiépítésével kívánták elérni. A templomépítés és a

⁵⁴⁷ Uo., *Channing magyar nyelven*, 142–167.

⁵⁴⁸ Gaston BONET-MAURY, *Early Sources of English Unitarian Christianity*, London, 1884, 115–135

magyarországi misszió hihetetlen erőket mozgató meg Angliában és az Egyesült Államokban. Csak példának okáért említjük, hogy a budapesti lelkész javadalmazását tíz éven keresztül az angol és amerikai unitáriusok finanszírozták!

A kiegyezést követő egyháztársadalmi megújulásnak újból csak angol gyökereit találjuk. A Boros György által 1884-ben alapított Dávid Ferenc Egylet csíráját Angliában kell keresnünk, a frissen hazatért akadémita az angol vallásos élet mintájára szervezte meg az unitarizmust, de a közművelődést is szolgáló nagy múltú egyletet,⁵⁴⁹ melynek folyóiratában, az *Unitárius Közlönyben* rendszeresen beszámoltak a külföldi unitárius megmozdulásokról. Az Egylet kolozsvári és vidéki felolvasó ülésein a legkiválóbb katolikus, református, zsidó tudósok olvastak fel. Az 1870–1880-ban alakult vallásos egyletek közül az unitárius Dávid Ferenc Egylet volt az egyetlen, mely kapuit szélesre tárta, és nemcsak keresztény, de zsidó előadókat is szívesen látott a felolvasó pulpitusnál. Mind a Dávid Ferenc Egyletben, mind a *Keresztény Magvetőben* rendszeresen felolvastak/írtak az angol és amerikai egyházi életről. Ha megvizsgáljuk a *Magvetőt*, azt fogjuk látni, hogy nem volt egyetlen olyan füzet sem, amelyben ne tudósítottak volna a tengerentúli hitrokonokról, vagy ne fordítottak volna valamelyik klasszikusnak számító angol vagy amerikai unitárius szerzőtől.

A budapesti lelkész, Derzsi Károly, alapította *Unitárius Kiskönyvtár* több mint ötven füzetre rúgó sorozata zömében angol unitárius traktátusok fordítása. Azt megállapítani, hogy ezeknek a magyar misszióban mekkora szerepük lehetett, ma alighanem lehetetlen.

A tizenkilencedik századi angol–amerikai–magyar unitárius kapcsolatok döntő módon járultak hozzá a magyar viszonylatban – számarányát tekintve – kis közösségnek számító unitárius felekezet öntudatának megerősítéséhez. Talán nem lenne érdektelen a magyar–angol unitárius kapcsolatok poszt-viktóriánus történetét, és az első világháborút követő eseményeket elemezni.

⁵⁴⁹ A Dávid Ferenc Egyletről lásd a legutóbbi tanulmányt: GAAL György, *A Dávid Ferenc Egylet és kiadványai = Múzsák és erények jegyében*, Kolozsvár, 2001, 137–173.

Bibliográfia

Források

Kéziratok

Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (EUEGyLt)

- Kovács János hagyatéka
- Angliai levelezés (1827–1925)
- Amerikai levelezés (1876–1924)
- Emlék-könyv az erdélyi s angol Unitáriusok közt 1825 óta folyt levelezésekről s egyéb érintkezési viszonyokról, Az EKT számára összeszedte Buzogány Áron, Kolozsvárt, 1867.
- Emlék könyv a magyar, angol és amerikai Unitáriusok közt az 1870^{ik} év óta folyt levelezésekről s egyéb érintkezési viszonyokról, 2^{ik} kötet, Egybeszedte Benczédi Gergely tanár, a 29-ik laptól folytatta Kovács János tanár.
- Emlék-könyv a magyar, angol és amerikai Unitáriusok között az 1882-ik év óta folyt levelezések s egyéb érintkezési viszonyokról, III-ik kötet, Egybeszedte, Kovács János ig. tanár.
- Emlék-könyv a magyar, angol és amerikai Unitáriusok között az 1899-ik év óta folyt levelezések s egyéb érintkezési viszonyokról, IV-ik kötet.
- Benczédi Gergely naplója

Az Unitárius Kollégium Kézirattárában (Akadémiai Könyvtár)

The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, Compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997.

MsU 424, 506, 508, 671, 716, 766, 780/A–J, 788, 856, 857/A–B, 859, 929/A–B, 930/A–B, 931/A–C, 934, 1019/D, 1074, 1179/40–41, 1232/F, 1265, 1611–2, 2011, 2148/H.

Az Erdélyi Múzeum Egyesület kézirattárában (Bibliotheca Centrala Universitara, Cluj): Mss 881, 1264, 2527, 2531.

Nyomtatott források

Könyvek

BIÁS István ifj., *Unitárius egyháztörténeti adatok (1619–1896)*, Marosvásárhely, 1910.

BÖLÖNI Farkas Sándor, *Napnyugati utazás; Napló*, válogatta a tanulmányt írta MALLER Sándor, Helikon, é. n. [1984]

BONER, Charles, *Transylvania: Its Products and its People*, London, 1865.

Confessio Fidei Christianae Secundum Unitarios, inter quator in Transylvania Religiones receptas numerata Fundamentalibus Patriae istius Legibus, Diplomatis, variisque Rescriptis Caesares, verbis Regiis Capitulationibus Principium confirmata, Cibinii die 27. Xbris, Anno 1782.

DEMETER Tibor, *Bibliographia Hungarica*, Bp., 1957–58. [<http://demeter.oszk.hu>]

Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból, ford. NAGYILLÉS János, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta BALÁZS Mihály, Budapest–Kolozsvár, 2003.

Jókai levelezése 1876–1885. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte GYÖRFFY Miklós, Akadémiai kiadó, Budapest, 1992.

JÓKAI Mór, *Egy az Isten (1876–77)*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1970 (Jókai összes művei, regények 69.), szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós, sajtó alá rendezte SZEKERES László.

KÉNOSI TŐZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, ford. MÁRKOS Albert, a bev. tanulmányt írta, a ford. ... egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, 2005. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.)

LINDSEY, Theophilus, *An Historical View of the State of the Unitarian Doctrine and Worship from the Reformation to our Own times. With some Account of the Obstructions which it Has Meet with at Different Periods*, London, 1783.

MCLACHLAN, H., *Register of Students 1854–1829*.

MCLACHLAN, H., *The Unitarian Home Missionary College*, London, 1915.

PAGET, John, *Hungary and Transylvania; with Remarks on Their Condition, Social, Political, and Economical*, London, 1839.

PLANCK, Gottlieb Jakob, *Neueste Religions-Geschichte*, Lemgo: Meyer, 1787–1793.

SÁNDOR János, *A székelykeresztúri Unitárius Gymnasium történelme*, Székelykeresztúr, 1896.

SZENTÁBRAHÁMI Lombard Mihály, *Summa universae theologiae Christianae secundum Unitarios, in usum auditorum theologiae concinnata et edita*, Claudiopoli, typis Collegii Refromatorum, MDCCLXXXVII.

WENDEBORN, August, *Der Zustand des Staats, der Religion, der Gelehrsamkeit und der Kunst in Grosbritannien gegen das Ende des achtzenhnten Jahrhunderts*, Berlin:Spener 1785–1788.

Napilapok, folyóiratok⁵⁵⁰

Kolozsvári napilapok

- *Ébredés* (1876–1877)
- *Magyar Polgár* (1876–1886. 1897–1904)
- *Kolozsvár* (1887–1897)
- *Kelet* (1871–1882)
- *Ellenzék* (1880–1905)
- *Unitárius Közlöny* (1888–1905)
- *Erdélyi Gazda* (1873–1880)
- *Hölgyfutár. Szépirodalmi hetilap* (1876–1878)

Budapesti napi- és hetilapok

- *A Hon* (1873–1877)
- *Fővárosi Lapok* (1873–1877)
- *Vasárnapi Újság* (1873–1877)
- *Pesti Hírlap* (1883)
- *Budapesti Szemle* (1860–1880)

Angol unitárius folyóiratok

- *The Monthly Repository* (1806–1838)
- *The Christian Reformer* (1815–1863)
- *The Inquirer* (1842–1921)
- *The Christian Life* (1876–1905)

⁵⁵⁰ Zárójelben a tanulmányozott évek

- *The Unitarian Herald* (1861–1889)
- *Report of the BFUA* (1825–1882)

Amerikai unitárius folyóiratok

- *The Christian Register* (1821–1905)
- *The Christian Examiner and Theological Review* 1824–1869)
- *The Monthly Religious Magazine* (1844–1874)
- *The Unitarian Review* (1874–1891)
- *The Christian Inquirer* (1846–1866)
- *Old and New* (1870–1875)
- *Monthly Journal* (1869)

Szakirodalom

ÁCS Tivadar, *Erdély Browningja*, Láthatár (kisebbségi kultúrszemle) 1943. 5. sz. 109–110.

ALLEN, Joseph Henry Rev., *A Visit to Transylvania and the Consistory at Kolozsvár*, Boston: George H. Ellis, Franklin street, 1881.

Angol istentisztelet a kolozsvári unitárius templomban, KerMagv, 1901, 315–317.

Az erdélyi magyar színészet hőskora 1792–1821. Nagy Lázár visszaemlékezései (Erdélyi Ritkaságok 1. sz.), Bev. ellátta Dr. Jancsó Elemér, Kolozsvár, 1939.

BALÁZS Mihály, *About a Copy of «De falsa et vera unius Dei... cognitione» (Additional data to the history of the English connections of the Anitrinitarians of Transylvania)*, *Odredzenie i reformacja w Polsce*, Warszawa, 2003(XLVII), 53–64.

BÁNHÉGYI Zsolt, *Sir John Bowring, a magyar nyelv és irodalom barátja*, Magyar Tudomány 2004, április 4.sz. 481. [<http://www.matud.iif.hu/04apr/08.html>]

BARNA József, *Máté Dersi's Heritage: Additions to the Reception of Socinianism in Seventeenth Century Transylvania = Faustus Socinus and his Heritage*, edited by Lech SZCZUCKI, Kraków, MMV, 443–454.

BARROWS, Samuel, *Jézus mint büntetőbíró*, KerMagv, 1902, 181–193.

BEARD, J.R., *Unitarianism Exhibited in its Actual Condition*, London, 1846.

BICKNELL, Percy Favor, *Manasseeh. A Romance of Transylvania. Retold from the Hungarian...*, Boston. L.C. Page & Company, 1901.

BIXBY T. *Jakab amerikai tanár látogatása*, KerMagv, 1884, 322–326.

BONET-MAURY, Gaston, *Early Sources of English Unitarian Christianity*, London, 1884.

BORBÉLY István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*, Kolozsvár, 1925.

BORBÉLY István, *Simén Domokos és kora*, KerMagv, 1926, 49–59, 109–131, 210–227. 1927, 49–58, 155–169. 1928, 37–89.

BOROS György, *Az amerikai Unitárius Társulat 75. évi jubileuma Bostonban. Jelentés a magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsához*, Kolozsvár 1900.

BOROS György, *Richmond Anna*, KerMagv, 1882, 49–51.

BOWRING, John, Sir, *A magyarok költészete, Poetry of the Magyars*, bev. KISS Dénes, tanulm. CZIGÁNY Lóránt, ford. GÖRGEY Etelka, TAKÁCS Zoltán, Allprint, 2006.

BRACE, Charles Loring, *Getsa Christi: or a Histry of Humane Progress Under Christianity*, London: Hodder and Stoughton, 1882.

BRACE, Charles Loring, *Magyarország 1851-ben: személyes beszámolóval az osztrák rendőrségről*, ford. és az utószót írták LÉVAI Csaba és VIDA István Kornél, Attraktor, 2005.

CARPENTER, Joseph Estlin, *The Life and Work of Mary Carpenter*, London, 1879.

- CERNOVODEANU, Paul, *Contributions to Lord Paget's Journey in Wallachia and Transylvania (1702)*, Revue des Études Sud-Est Européennes, Tome XI(1973) No. 2, 275–284.
- CERNOVODEANU, Paul; STANCIU, Ion, *Imaginea lumii noi în țările române și primele lor relații cu statele unite ale Americii până în 1859*, București, 1977.
- CHALMERS, Andrew, *Transylvanian Recollections: Sketches of Hungarian Travel and History*, London, 1879.
- CONNEL, James MacLuckie, *Dickens' Unitarian Minister, Edward Tagart*, TUHS vol. 8, 1944, 68–83.
- CSETRI Elek, *Kőrösi Csoma Sándor indulása*, Bukarest, 1979.
- CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában*, ford. Rozsnyai Bálint, Budapest, 1976.
- CZIGÁNY Lóránt, *Sir John Bowring és a magyar irodalom*, Új Látóhatár, 1961/1.
- DALL C.H.A. látogatása, KerMagv, 1868, 258–260.
- DÁN Róbert, *Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) College-nak*, Magyar Könyvszemle, 1979, 382–384.
- Élet- és jellemrajzok Magyarországról*, Erdélyi Múzeum 13. kötet, 1896, 275–277.
- ERDŐ János, *A Manchester College története és kapcsolata ez erdélyi unitárius egyházzal*, KerMagv, 1986, 138–158.
- ERDŐ János, *Channing magyar nyelven = Teológiai Tanulmányok*, Kolozsvár, 1996.
- ERDŐ János, *Egy névtelen káté 1845-ből. Channing, E.W. kátéja, Kriza János átdolgozásában = Teológiai Tanulmányok*, Kolozsvár, 1996.
- FABINY Tibor, *Accounts and Images of English Unitarians on Transylvania Three Visits: 1859–1879*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 21, 1979, 130–143.
- FABINY Tibor, *Fejezetek az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak történetéből...*, Szeged, 1981. (Doktori dolgozat, kézirat)
- FERENCZ József, *Fretwell J. úr látogatása*, KerMagv, 1873, 189–197.
- FERENCZI Zoltán, *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages*, Bibliofil Könyvtár, 1926., 1. sz.
- FRANK Tibor, *The British Image of Hungary 1865–1870*, Budapest 1976.
- FRETWELL János felolvasása Jókairól, KerMagv, 1886, 53–54.
- FRETWELL, John, *Three Centuries of Unitarianism in Transylvania and Hungary*, New York, 1876.
- GAAL György, *Műzsák és erények jegyében*, Kolozsvár, 2001.
- GAAL György, *Unitáriusok a kolozsvári egyetemen*, KerMagv, 1998, 127–140.
- GÁL István, *Magyarország és az angolszász világ*, Argumentum, 2005.
- GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Kolozsvár 1935.
- GÁL Kelemen, *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza*, (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 3. Szerk. Kovács Sándor és Molnár B. Lehel), Kolozsvár, 2003.
- GÁL Kelemen, *Kovács János (1846–1905)*. [é. n.]
- GÁL Kelemen, *Lázár István püspök és külföldi egyetemi tanulmányai*, Unitárius Naptár 1931, 92–102.
- GÁL Kelemen, Péterfi Dénes, *(Unitárius Könyvtár 5. sz.)*
- GÁLFI Lőrincz, *Nemzetközi unitárius konferencia Budapesten*, KerMagv, 1896, 263–266.
- GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, 2005. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14.)
- GORDON, Alexander, *Report of an Official Visit to Transylvania on the Occasion of the Trecentennial Commemoration of Francis David*, London, 1879.

- GROOT, AART de**, *Kämpfen für Wahrheit und Einheit in der Kirche: Acontius und Sommer über die „Stratagemata Satanae“ (1565, 1570) = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, Budapest, 79–89.
- HAJÓS János és BUZOGÁNY Áron**, *Az amerikai, angol és magyar unitáriusok találkozása Budapesten, június 14, 15, 16-án 1873.*, KerMagv, 1873, 262–280.
- HAMILTON, John T.**, *Letters embracing his life of John James Tayler, B.A.*, London 1873, vol. 2., 210–211.
- HEREPEI János**, *Hozman János diák, a kolozsvári unitárius Leányiskola tanítója*, Adattár 3., szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1971.
- HOLT, V. Raymond**, *The Unitarian Contribution to Social Progress in England*, London, 1938.
- IERSON, Henry**, *Report of a Visit to Hungary*, London 1891.
- JAKAB Elek**, *Magyar és angol–amerikai unitárius érintkezések e század első felében*, KerMagv, 1890, 374–389. 1891, 10–42.
- KÁDÁR Judit**, *Jókai regényei angolul*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1991, 505–542.
- KESERŰ Gizella**, *Andrzej Wyszowaty Religio rationalisa és Erdély = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére*, (Adattár 35.), Szeged, 1997.
- KLANICZAY Tibor**, *Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról = Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976.
- KOVÁCS János**, *Az angol nyelv a nemzetközi érintkezésekben*, Erdélyi Múzeum, 1901. XVIII. 6. füzet, 309–318.
- KOVÁCS János**, *Carpenter Mária emlékezete*, KerMagv, 1877, 357–364.
- KOVÁCS János**, *Egyek vagyunk a hitben és a szeretetben. Jelentés az 1882. augusztus 27-től 1883. március 7-ig tartó amerikai útjáról*, KerMagv, 1978, 28–40.
- KOVÁCS János**, *Hivatalos Jelentése Kovács János igazgató tanárnak, melyet mint a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat” az évi közgyűlésre küldött képviselő az unitáriusok E.K. Tanácsához f. évi július 31-én beadott*, KerMagv, 1881, 243–257.
- KOVÁCS János**, *Hunter T. emlékezete*, KerMagv, 1898, 97–98.
- KOVÁCS János**, *In Memoriam John Paget Esq., Kolozsvár, 1893. (An Oration in Memory of the Late John Paget Esq. Honorary Member of the „Kolozsvár English Conversation Club”, delivered by prof. John Kovács, president, at the Anniversary Held on the 23-d of February 1893 in Kolozsvár.)*.
- KOVÁCS János**, *Richmond Anna élete és jelleme*, KerMagv, 1883, 230–245.
- KOVÁCS Sándor**, *Contributions to Late 17th Century Relationship of the Transylvanian Unitarians and their co-religionists in England and in the Netherlands = Faustus Socinus...* 455–466.
- KOVÁCS Sándor**, *Transylvania and the Unitarian College, Manchester: The Sharpe Hungarian Scholarships = Unitarian to the Core: Unitarian College Manchester, 1854–2004*, ed. by Leonard SMITH, 143–160.
- LAKÓ Elemér**, *Sir John Bowring és az erdélyi „populáris literatura”*, Korunk, 1972/8, 1245–1248.
- LONG, Arthur and RUSTON, Alan**, *Unitariorum in Anglia: a Latin Message to Transylvania I–II.*, TUHS vol. 23, nr. 3, April, 2005, 594–594. nr. 4, April 2006, 663–670.
- LŐRINCZY, Dionysius**, *The Hungarian Unitarian Church*, TUHS vol. 3., for the years 1923–1926. 20–39, 121–134.
- MADISON, V. John**, *English Versions of the New Testament: A Bibliographical List*, Journal of Biblical Literature, vol 44, no.3/4(1925), 261–288.
- MAGYAR Farncis**, *Jókai's Reception in England and America*, American Slavic and East European Review, Vol. 17, no. 3. (oct., 1958), 332–345.
- MANTON J.**, *Mary Carpenter and the Children of the Streets*, London: Heinemann, 1976.

- MCLACHLAN, H.**, *Alexander Gordon (9 June 1841 – 21 February 1931) a Biography with a Bibliography*, Manchester University Press, 1932.
- MCLACHLAN, H.**, *Letters of Theophilus Lindsey*, Manchester: The University Press, 1920.
- MCLACHLAN, H.**, *Links Between Transylvanian and British Unitarians from the 17th Century Onwards*, TUHS vol. 17, July, 1980, 73–81
- MCLACHLAN, H.**, *More Letters os Theophilus Lindsey*, TUHS, 3/4 (1923–1926), 361–377.
- MCLACHLAN, H.**, *The Unitarian Movement in the Religious Life of England*, London, 1934.
- MIKÓ Imre**, *Egy Jókai-regényhős 1848-ban, = Akik előtttem jártak*, Bukarest, 1977.
- O'CONNOR, Stephen**, *Orphan Trains: The Story of Charles Loring Brace and the Children He Saved and Failed*, University Press of Chicago, 2004.
- Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*, válogatta, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Gaal György, Kriterion, 1975.
- Paget János ajándéka*, KerMagv, 1887, 77.
- PAGET John**, *Magyarország és Erdély*, Helikon, é. n., válogatta, szerkesztette a szó- és névmagyarázatot és a tanulmányt írta MALLER Sándor, fordította RAKOVSKY Zsuzsa
- PIRNÁT Antal**, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Budapest, 1961.
- RAFAJJ Domokos**, *Levél, Újszékel, július 1875.*, KerMagv, 1875, 342–344. 407.
- REZI Elek**, *Adatok a Manchesteri Unitarian College történetéhez*, KerMagv, 1986, 27–32.
- Richmond Anna utódai Kolozsvárt*, KerMagv, 1885, 322–324.
- SIMMS, P. Marion**, *The Bible in America: Versions That Have Played Their Part in the Making of the Republic*, New York, 1936.
- SZABAD György**, *A levéltáros és történetíró Jakab Elek pályaképehez*, Levéltári Közlemények, 44–45. évf., 1973/1–2, 1974/1–2 sz. 549–557.
- SZABÓ Miklós**, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, KerMagv, 1991, 85–104.
- SZABÓ Miklós, SZÖGI László**, *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, 1998.
- SZABÓ Miklós, TONK Sándor**, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992.
- SZENTKIRÁLYI József**, *Magyar költemények angol fordításban*, Bp., 1943.
- SZILASI László**, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Osiris – Pompej, 2000.
- TAGART**, *A Memoir of the late Edward Tagart, who died 12th October, 1858*, [h. n. és é. n.]
- TAGART, Lucy**, *The Hungarian and Transylvanian Unitarians. Some Account of their Origin, Vicissitudes, and Present Condition, Compiled from Various Sources*, London, 1903.
- TARRANT, W.G.**, *Some Chapters in the Story of „The Inquirer”*, TUHS vol. IV, 1927–1930., 35–44.
- TAYLER, John James**, *Narrative of a Visit to the Unitarian Curches of Transylvania on the Occasion of the Three-Hundredth Anniversary of the Frst Proclamation of Religious Freedom at Torda in 1568*, London, 1869.
- The Inquirer a History and other Reflections*, é. n. [1992], London.
- VARANNAI Aurél**, *John Bowring és a magyar irodalom*, Budapest, 1967.
- VÁRFALVI NAGY János**, *Jakab József életrajza*, KerMagv, 1872, 209–236.
- WILBUR, Earl Morse**, *A History of Unitarianism in Transylvania, England, and America*, Beacon Press Boston, é. n.
- WILBUR, Earl Morse**, *Our Unitarian Heritage. An Introduction to the History of the Unitarian Movement*, Beacon Press, Boston, é. n.
- WYKES, L. David**, *John Paget, M.D., of Transylvania (1808-1892)*, TUHS vol. 17, July, 1980, 54–72.
- ZSAKÓ Erzsébet**, *Hinni és tenni. Az unitárius Nőszövetség története*, Kolozsvár, 2003.